

**Kuidas külvad,
nõnda lõikad**

Buitenlandse
beïnvloeding
van het Ests
onafhankelijkheidsideaal

Ashley North

Bronvermelding kaft
Afbeelding: Heinz Valk, *Balti kett* (1989)
Opmaak: Folko de Haan

Kuidas külvad, nõnda lõikad

Buitenlandse beïnvloeding van het Ests
onafhankelijkheidsideaal

MA Scriptie Political Culture and National Identities

Begeleider: J. Augusteijn

Tweede lezer: H. Kern

Opleiding Geschiedenis

Universiteit Leiden

21 juli 2017

Ashley North

0903175

Driftstraat 75

2315 CD Leiden

06-55573703

ashleymichaelnorth@gmail.com

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Hoofdstuk 1: Van een volk naar een natie, van een natie naar een staat	17
Oorsprong der Esten	18
Verlichting en nationale ontwaking	20
Onafhankelijkheid: Eerste Estse Republiek	24
De opkomst van een onafhankelijkheidsgezinde mentaliteit	27
Ideologie van een massabeweging	40
Strategie in een binnenlandse context	47
Hoofdstuk 2: De Estse vraag naar buitenlandse invloeden	63
Terug bij Europa, deel I: Estse ontvankelijkheid voor deelname aan een 'nieuw Europa'	64
Oproepen aan de wereldgemeenschap	67
Ontvankelijkheid voor West-Europese invloeden	82
Ontvankelijkheid voor Amerikaanse invloeden	101
Hoofdstuk 3: Onbekend, onbemind – buitenlandse beïnvloeding van het Estse onafhankelijkheidsideaal	120
Terug bij Europa, deel II: Buitenlandse houding jegens een 'nieuw Europa' met Estland	121
Mondiale beïnvloeding	131
West-Europese beïnvloeding	146
Amerikaanse beïnvloeding	172
Conclusie	206
Bronvermelding	213
Bibliografie	226

Inleiding

Foreign, and often cruel rulers oppressed your people and threatened your culture. But Estonia withstood these trials with great fortitude [...] The desire of the Baltic peoples for freedom and independence was demonstrated back in nineteen eighty-nine by the impressive human chain that stretched over three states. No-one will ever forget that image. After that, freedom was regained and independence restored.¹

Een majestueus talent is vereist om zo beknopt de turbulente geschiedenis van een heel land te schetsen. Het was dan ook voormalig koningin Beatrix die in de lente van 2008 deze lovende woorden sprak tijdens haar staatsbezoek aan Estland. In haar toespraak stond de majesteit stil bij de 'vaak wrede overheersers' die het Estse volk 'onderdrukt' hadden en eerde zij de geslaagde zoektocht naar onafhankelijkheid die de Esten en hun Baltische zuiderburen uit Letland en Litouwen hadden ondernomen. In de ogen van de vorstin was dit het meest indrukwekkend tot uiting gekomen in de menselijke ketting die Esten, Letten en Litouwers in 1989 vormden om de onrechtmatigheid van de Sovjet-overheersing in de drie Baltische staten voor heel de wereld te onderstrepen. 'Niemand zal dat beeld ooit nog vergeten', aldus de koningin, het beeld van de zogenaamde *Baltische Weg*.

Het was op 23 augustus 1989 dat meer dan een miljoen Esten, Letten en Litouwers letterlijk de handen ineensloegen. Hun ononderbroken keten strekte zich van Tallinn, via Riga tot Vilnius en besloeg daarmee niet alleen de drie Baltische hoofdsteden maar overbrugde zo tevens een afstand van ruim 600 kilometer. Deze grensoverschrijdende bijeenkomst was verreweg de grootste editie van een indertijd groeiend gebruik in het Balticum: het publiekelijk herdenken van het Molotov-Ribbentroppact. Een verdrag dat op 23 augustus 1939, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, werd gesloten tussen Nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie. Een verdrag dat het lot bezegelde van onder andere de destijds

1 HRH koningin Beatrix der Nederlanden, 'Speech by her majesty queen Beatrix at the state banquet on the occasion of her state visit to Estonia', <<http://www.koninklijkhuis.nl/globale-paginas/taalrubrieken/english/speeches/speeches-archive/2008/mei/speech-by-her-majesty-queen-beatrix-at-the-state-banquet-on-the-occasion-of-her-state-visit-to-estonia/>> 17-04-2015.

onafhankelijke republieken Estland, Letland en Litouwen. In het geheim verdeelden de Nazi's en de Sovjets onderling immers het landoppervlak dat tot dan toe de buffer had gevormd tussen het fascisme en het communisme. Zo bedeeden de Duitsers zich onder andere Polen toe, terwijl de Sovjets op basis van het pact de Baltische staten inlijfden. Waar de Polen hun soevereiniteit na de oorlog *de jure* herwonnen, was de situatie voor Estland, Letland en Litouwen in 1989, vijftig jaar na dato, ongewijzigd. Nog immer stonden zij onder het bewind van het Kremlin. Maar tegen het eind van de jaren tachtig brokkelde Moskou's macht meer en meer af. Steeds luider klonk de schreeuw om openbaarmaking van het verguisde Molotov-Ribbentroppact. En het bereik van dit pleidooi werd almaar groter. Niet alleen wilden de Balten zelf het bewijs zien van de illegitieme Sovjet-bezetting van hun landen, heel de wereld moest het te weten komen. Om zo de volgens de Balten onvermijdelijke consequentie onder ogen te zien: herstel van de Estse, Letse en Litouwse onafhankelijkheid.

De opzet van de organisatoren om via de *Baltische Weg* aandacht te vergaren voor de geheime clausules van het Molotov-Ribbentroppact en de zelfstandigheidsaspiraties van Estland, Letland en Litouwen zou uitermate succesvol blijken te zijn. Hun volkerenketting groeide uit tot wereldnieuws. Op de voorpagina's van vele internationale kranten prijkte een dag later, op 24 augustus 1989, het vreedzaam verzet van de strijdbare Balten: hun roep om zelfbeschikking stond definitief op de mondiale kaart.² Binnen een tijdsbestek van twee jaar zou het Molotov-Ribbentroppact worden geopenbaard, werd het binnenlands verzet steeds massaler, deden meer en meer landen het communisme in de ban en voltrok zich in de zomer van 1991 de ineenstorting van de Sovjet-Unie. Na een onderbreking van ruim vijftig jaar herkregen Estland, Letland en Litouwen in augustus 1991 hun soevereiniteit. De onafhankelijkheidsbewegingen hadden hun doel bereikt.

Voor wie deze korte kroniek leest, doet de naoorlogse geschiedenis van Estland en zijn Baltische zuiderburen wellicht haast denken aan een tragisch epos: drie kleine staten worden opgeslokt door een list van een bruto buurland, verliezen hun zelfstandig en vrij bestaan en ondergaan wreedheden tegen hun bevolking, tradities en cultuur. Maar onderwijl knokken de getroffen Esten, Letten en Litouwers op vreedzame wijze terug en heroveren na een halve eeuw van onderdrukking zelfstandig hun onafhankelijkheid.

Zonder op wiens tenen dan ook te willen trappen, is deze aantrekkelijke lezing echter toch wat te lyrisch. Ontegenzeggelijk hebben de Baltische staten in vele opzichten te lijden

2 M. Levendig, 'Twee miljoen Balten maken mensenketen', *De Telegraaf* (24-08-1989) 1.

M. Dobbs, 'Baltic states link in protest 'so our children can be free'', *The Washington Post* (24-08-1989) 1.

J. Steele, 'Freedom chain marks an old captivity', *The Guardian* (24-08-1989) 22.

E. Fein, 'Baltic citizens link hands to demand independence', *New York Times* (24-08-1989) 10.

gehad onder het Sovjet-regime. Gedwongen collectivisering en economische stagnatie maakten van het eens zo florerende Balticum een steeds minder welvend gebied.³ Sovjetisering en russificatie dienden de authentieke Baltische culturen in vergetelheid te brengen.⁴ Grootschalige deportaties en executies dunden de oorspronkelijke, niet-Russische bevolking van de landen uit.⁵ Evenzo evident is dat de Esten, Letten en Litouwers zelf een groot aandeel, zo niet het grootste, hadden in de restauratie van soevereiniteit. Zij voerden de acties, schreven de manifesten en zongen de zo befaamde protestgezangen, waardoor hun revolutie alom bekend is komen te staan als de *Zingende Revolutie*.

De vraag is dan ook niet of de Balten nu wel hun eigen aandeel mogen opeisen in de eer voor het herstellen van de soevereiniteit. Daar hebben ze alle recht toe. De vraag is echter in hoeverre zij hier helemaal zelfstandig voor verantwoordelijk waren of dat zij wellicht geholpen zijn door invloeden van buitenaf. Deze scriptie stelt zich dan ook ten doel om te bepalen welk aandeel het buitenland had in het herstel van Baltische onafhankelijkheid. Of, om preciezer te zijn: in het herstel van Estse onafhankelijkheid. De Baltische staten zijn namelijk niet zomaar over één kam te scheren. Dit is zelfs onwenselijk. Niet alleen zijn er manifeste cultuurverschillen tussen de drie landen⁶ – zo is Estland eigenlijk geen 'Baltische' staat, wat zich het meest nadrukkelijk uit in de niet-Baltische of Indo-Europese oorsprong van de nationale taal maar zijn Finoegriscche wortels⁷ – bovendien hadden hun onafhankelijkheidsbewegingen, ondanks hun regelmatige samenwerking, alle zo hun eigen geschiedenis, methoden en opvattingen.⁸ Hoewel deze scriptie er op momenten niet aan ontkomt om de Baltische wegen naar onafhankelijkheid in samenhang te benaderen, staat het

3 T.U. Raun, *Estonia and the Estonians* (Stanford 1987) 176-181.

R.J. Misiunas en R. Taagepera, *The Baltic states: years of dependence 1940-1990* (Berkeley 1993) 370.

4 K. Brüggemann, 'Leaving the 'Baltic' states and 'welcome to Estonia': re-regionalising Estonian identity', *European review of history* 10:2 (2003) 350. Het naar de achtergrond dwingen van de eigen Estse cultuur gebeurde bijvoorbeeld doordat de Sovjets vertoon van de oorspronkelijke Estse vlag verboden, Russisch als enige officiële taal invoerden, de Estse geschiedenis herschreven tot een Slavisch-marxistisch verhaal en de drie Baltische volken als een geheel beschouwden en tot onderdeel van één overkoepelende Pan-Baltische cultuur poogden te maken.

5 O. Mertelsmann en A. Rahi-Tamm, 'Soviet mass violence in Estonia revisited', *Journal of genocide research* 11:2-3 (2009) 315-316.

6 E.V. Bunkše, 'Baltic peoples, Baltic culture, and Europe', *GeoJournal* 33:1 (1994) 5-7.

R.D. Lewis, *When cultures collide: leading across cultures* (Boston & Londen 2006) 356-372.

K. O'Connor, *Culture and customs of the Baltic states* (Westport & Londen 2006) xi-xiii en 5-6.

7 I. Druviete, 'Linguistic human rights in the Baltic states', *International Journal of the Sociology of Language* 127:1 (1997) 162.

8 O.a. uitvoerig behandeld in:

A. Lieven, *The Baltic revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the path to independence* (New Haven 1994).

Misiunas en Taagepera, *The Baltic states*.

A. Plakans, 'Latvia's return to independence', *Journal of Baltic studies* 22:3 (1991) 259-266.

T.U. Raun, 'The re-establishment of Estonian independence', *Journal of Baltic studies* 22:3 (1991) 251-258.

A.E. Senn, 'Lithuania's path to independence', *Journal of Baltic studies* 22:3 (1991) 245-250.

Estse pad dus centraal. Zowel qua primair als secundair materiaal lijken hiervoor fysiek en digitaal de meeste bronnen beschikbaar, maar belangrijker nog: door te concentreren op één in plaats van drie onafhankelijkheidsbewegingen kan met meer diepgang worden onderzocht hoe de activistische interactie met het buitenland was en waarom deze al dan niet bijdroeg aan de totstandkoming van zelfbeschikking in 1991.

Minstens drie redenen maken onderzoek naar het aandeel van buitenlandse invloeden op de Estse onafhankelijkheidsbeweging en haar succes relevant. Twee daarvan hebben een historiografisch karakter: ten eerste is er een hiaat in de huidige geschiedschrijving als het gaat om de rol van het buitenland, wat ten tweede mogelijk te verklaren is uit de overwegend nationalistische inborst van de bestaande literatuur over de renovatie van Estlands zelfstandigheid. Als men namelijk het leeuwendeel van de Estse historiografie mag geloven dan is de eer en glorie voor de succesvolle onafhankelijkheidsrevolutie bijna volledig aan de Esten zelf toe te schrijven. In het meest edelmoedige geval mogen de Letten en de Litouwers meedelen in de roem, maar verder dan het Balticum reikt de aandacht zelden. Als er al aandacht wordt besteedt aan buitenlandse invloeden, dan is dat vaak negatief. Zo betoogt Rein Taagepera dat het Westen zich lange tijd afwendde van de Estse zaak en dat het Amerikaanse beleid onder president George H.W. Bush zelfs was: 'to soft-pedal their drive toward restoration of independence'.⁹ Vergelijkbaar schrijft Anatol Lieven: '[I]n any case, the policy of the Bush administration after 1989 was to retard Baltic independence, not encourage it'.¹⁰ Of het in de geschiedschrijving nu om de VS of om andere (Westerse) landen gaat, dergelijke uitlatingen ogen vaak nogal vluchtig en smadelijk omdat ze doorgaans niet worden ondersteund door bronnenonderzoek.

Een belangrijke oorzaak van de nationalistische inborst is dat de historiografie is gedomineerd door historici die zelf politiek actief waren tijdens de opkomst van de beweging of direct na het bereiken van onafhankelijkheid. Of zoals Marek Tamm het stelt: 'The whole of the [revolutionary] period [... was] worked out by politically minded historians and historically minded political dissidents [...] Transitional Estonia thus offers a superb example of the importance of 'engaged historians' in public life[: ...] the Estonian 'Republic of Historians', as one might call it'.¹¹ Volgens Wulf en Grönholm hebben Estse historici veelal hun vak gebruikt ter ondersteuning van het zelfbeschikkingspleidooi. Bijvoorbeeld door de eigenheid van het Estse volk te accentueren en historische argumenten zo in te zetten dat ze de

⁹ R. Taagepera, 'The struggle for Baltic history', *Journal of Baltic studies* 40:4 (2009) 452-453.

¹⁰ Lieven, 'The Baltic revolution', 224.

¹¹ M. Tamm, 'The republic of historians: historians as nation-builders in Estonia (late 1980s-early 1990s)', *Rethinking History* 20:2 (2016) 154-155.

rechtmatigheid van de onafhankelijkheidsclaim benadrukten.¹² Selg en Ruutsoo betogen bovendien: '[M]ethodological nationalism is dominating. Framed in these terms, Estonian history-writing presents one-dimensional and carefully packaged national master narratives'. Volgens de beide historici zegeviert in de Estse geschiedschrijving het creëren van een bezielend, contextloos en nationalistisch narratief boven de duiding van complexe, meervoudige en niet-inheemse ontstaansoorzaken van het moderne Estland.¹³

Als Estse historici de geschiedenis van hun land en zijn onafhankelijkheidsbeweging behandelen, schrijven zij dus eigenlijk vooral over zaken waarin zij veelal zelf participeerden. Aannemelijk is het dan ook dat zij niet zonder enige emotie en subjectiviteit hun eigen verleden of dat van collega's portretteren. Evenzo is het door deze persoonlijke betrokkenheid verklaarbaar dat de historici weinig interesse hebben gehad om woorden te wijden aan zaken die de kracht van de eigen prestaties en nationale identiteit nuanceren, zoals de rol van internationale invloeden op het herstel van Estlands onafhankelijkheid. Selg en Ruutsoo stellen zelfs dat 'alternative views and complexly developed understandings of the past for the public' min of meer bewust uit de vaderlandse geschiedenis zijn geweerd.¹⁴ Des te opmerkelijker is het dat ook buitenlandse historici tot nu toe de verwezenlijking van Estlands zelfstandigheid tamelijk eenzijdig verklaren. Hoewel (natuurlijk) minder nationalistisch belichten ook zij het Estse onafhankelijkheidsstreven hoofdzakelijk van binnenuit. Met name een zogenaamd 'David vs. Goliath'-frame is in de uitheemse historiografie sterk aanwezig: het kleine, maar moedige Estland verslaat onverwacht en op eigen kracht de grote Sovjet-vijand. In veel werken is deze romantische teneur impliciet aanwezig, maar sommige historici deinzen er niet voor terug om het 'David vs. Goliath'-frame zelfs in de titel van hun publicaties op te nemen.¹⁵ Aldus verzuimen zij en veel vakgenoten zich te onderscheiden van hun Estse collega's en de kans te benutten om met hun grotere distantie tot de Estse queeste naar zelfbeschikking deze in een internationale context te plaatsen of vanuit andere, vernieuwende invalshoeken te benaderen.

Deze scriptie probeert dan ook een aanvulling te zijn op de momenteel nog zo naar binnen gekeerde literatuur door de Estse onafhankelijkheidsbeweging vanuit een

12 M. Wulf en P. Grönholm, 'Generating meaning across generations: the role of historians in the codification of history in Soviet and post-Soviet Estonia', *Journal of Baltic studies* 41:3 (2010) 351-382.

13 P. Selg en R. Ruutsoo, 'Teleological historical narratives as a strategy for constructing political antagonism: the example of the narrative of Estonia's regaining of independence', *Semiotica* 202 (2014) 365-393.

14 Selg en Ruutsoo, 'Teleological historical narratives', 388.

15 Bijv. in:

W.C. Clemens, 'Who or what killed the Soviet Union? How three Davids undermined Goliath', *Nationalism and ethnic politics* 3:1 (1997) 136-158.

M. van den Heuvel, *David versus Goliath: het vrijheidsstreven van Estland, Letland, Litouwen* (Baarn 1991).

internationaal perspectief te belichten. Door de huidige leegte in te vullen hoopt dit onderzoek een bijdrage te leveren aan een getrouwere geschiedschrijving: minder nationalistisch, minder romantiserend, meer gericht op context en externe factoren.

Naast de twee historiografische motieven is er ook een reden van theoretische aard om het aandeel van buitenlandse invloeden op de Estse onafhankelijkheidsbeweging en haar succes te bestuderen. Dat betreft het wetenschappelijk debat over nationalisme en dan specifiek het cultureel nationalisme. Als het denken en doen van de Estse activisten onder één type ideologie is te scharen, dan is het wel dit subgenre. In Hoofdstuk 1 beredeneert de paragraaf 'Ideologie van een massabeweging' waarom juist het cultureel nationalisme van toepassing was op de Estse onafhankelijkheidsbeweging en worden de dominante kenmerken van dit type nationalisme toegelicht, met name het paradoxale samenzijn van civiele (inclusieve) en etnische (exclusieve) aspecten. Wat voor deze inleiding vooral relevant is, is dat binnen het onderzoek naar cultureel nationalisme een belangrijk vraagstuk is in hoeverre dit type bewegingen en groeperingen invloeden van buitenaf toestaan. Zo beargumenteren Gerson en Rubin dat cultureel nationalist, ondanks het hebben van universele opvattingen over bijvoorbeeld individuele rechten, hiërarchie aanbrengen tussen afkomsten en identiteiten.¹⁶ Volgens Rabow-Edling doen zij dat, om dat ze ernaar streven alles in dienst te stellen van het zogenaamde 'ware karakter van de natie'.¹⁷ Van hieruit rijst de vraag in hoeverre dit 'ware karakter' en de hiërarchische superioriteit van deze natie overeind blijven, op het moment dat buitenlandse invloeden hun uitwerking zouden hebben op de cultuur van de natie en diens 'eigenheid' daarmee aan erosie onderhevig zou zijn. Seglow concludeert dan ook dat hoe extemer cultureel nationalist in hun opvattingen zijn, hoe meer ze pogen de invloed te beperken die buitenlandse invloeden op hun natie hebben.¹⁸

Ook vanuit theoretisch oogpunt is het dus interessant om te onderzoeken in welke mate de cultureel-nationalistische beweging van Estland beïnvloed is van buitenaf en hiervoor openstond. Als ware het een *case study* zou deze scriptie daarmee een bijdrage kunnen leveren aan het debat over de ontvankelijkheid van cultureel nationalist voor buitenlandse invloeden.

Om de historiografische en theoretische doelstellingen te klaren is deze scriptie opgedeeld in drie delen. Hoofdstuk 1 is een literatuurstudie naar de achtergronden van de

16 G. Gerson en A. Rubin, 'Cultural nationalism and liberal values: an elusive synthesis', *International political science review* 36:2 (2015) 200-202.

17 S. Rabow-Edling, 'The political significance of cultural nationalism: the Slavophiles and their notion of Russian enlightenment', *Nationalities Papers: the journal of nationalism and ethnicity* 32:2 (2004) 443.

18 J. Seglow, 'Universals and particulars: the case of liberal cultural nationalism', *Political studies* 46:5 (1998) 970.

Estse onafhankelijkheidsbeweging. Op twee manieren is gepoogd om hier de nationalistische inborst van de historiografie waar nodig te nuanceren: door tevens literatuur uit andere vakgebieden te raadplegen, zoals politicologie, sociologie en linguïstiek, en door de geschiedkundige opvattingen op basis van met name journalistieke bronnen in een historische context te plaatsen. Hoofdstuk 1 is zelf weer op te splitsen in twee delen. De eerste drie paragrafen beslaan namelijk de Estse geschiedenis van vóór de Sovjet-inlijving en verklaren de opkomst van een initieel Ests nationaal gevoel. Deze eerste opvattingen over nationale identiteit bleken een belangrijke inspiratiebron voor de onafhankelijkheidsbeweging die in de Sovjet-periode opkwam, het onderwerp van de laatste drie paragrafen. Hierin wordt verklaard hoe na de machtsovername door de Sovjets in 1940 opnieuw een onafhankelijkheidsgezinde mentaliteit in Estland ontstond, waarom dit uitmondde in een cultureel-nationalistische massabeweging en wat de strategie van deze activisten was. Naast het verklaren van de ontstaansredenen van de Estse beweging verkent Hoofdstuk 1 daarmee tevens hoe haar oorsprong, mentaliteit, ideologie en strategie vorm hebben kunnen geven aan de wijze waarop de onafhankelijkheidsactivisten zich tot het buitenland verhielden en andersom. Dit doet het voornamelijk als literatuurstudie.

Hoofdstuk 1 legt aldus een historiografisch-inhoudelijke basis voor het bronnenonderzoek dat in Hoofdstuk 2 en 3 plaatsvindt. Deze twee hoofdstukken vormen elkaars spiegelbeeld; terwijl Hoofdstuk 2 de Ests-activistische vraag naar buitenlandse invloeden analyseert, bestudeert Hoofdstuk 3 hoe en waarom het buitenland hier op antwoordde. Op die manier wordt vanuit beide kanten belicht welk aandeel buitenlandse invloeden hadden op de Estse onafhankelijkheidsbeweging en haar succes.

Voor Hoofdstuk 2 en 3 dienen een aantal keuzes verklaard te worden en begrippen afgebakend. Ten eerste betreft dat de periode waarin de (Estse verzoeken om) buitenlandse invloeden zijn onderzocht. Er is gekozen voor de fase 1979-1991, omdat in deze periode het Ests onafhankelijkheidsdenken openbaar werd en uitgroeide tot een massabeweging die in de vroege jaren negentig uiteindelijk haar ultieme doelstelling verwezenlijkt zag. Belandde een nog door slechts vier Esten ondertekende petitie voor onafhankelijkheid in 1979 op de bureaus van de Verenigde Naties, in 1991 vierden honderdduizenden Esten feest vanwege het herstel van de zelfstandige republiek. Of zoals historicus en politiek wetenschapper Shtromas het zo treffend noemt: '[the] national movements sprang in fact from that 1979 petition and gradually developed into a potentially massive popular movement'.¹⁹

19 A. Shtromas, 'The Baltic states as Soviet republics: tensions and contradictions' in G. Smith ed., *The Baltic states: the national self-determination of Estonia, Latvia and Lithuania* (Basingstoke 1994) 106.

Ten tweede een verklaring van de geografische keuzes. In Hoofdstuk 2 en 3 onderzoekt deze scriptie zowel de vraag naar buitenlandse invloeden als het antwoord hierop vanuit drie geografische domeinen: de wereldgemeenschap, West-Europa en de VS. Inhoudelijke, maar ook praktische overwegingen liggen hieraan ten grondslag. Te beginnen bij die laatste. Idealiter zou men naast de Estse interactie met mondiale en Westerse spelers juist ook die met Oost-Europa willen onderzoeken. Want of het nu ging om de andere deelrepublieken van de Sovjet-Unie of de zelfstandige Warschaupactlanden, alle begonnen vanaf de jaren tachtig het communisme in de ban te doen en te pleiten voor meer (werkelijke) zelfbeschikking. Hun situatie was dus goed vergelijkbaar met die van Estland. Het is dan ook goed mogelijk dat er indertijd sprake was van wederzijdse beïnvloeding. Bij een gebrek aan kennis van de Slavische, Baltische en Finoegrische talen zijn de eventuele bronnen die wijzen op deze uitwisseling van invloeden helaas in deze scriptie echter niet goed te duiden en dus onbruikbaar. Daarom valt Oost-Europa buiten het blikveld van dit onderzoek. Gelukkig is de keuze voor de studie naar mondiale en Westerse invloeden ook inhoudelijk te onderbouwen. Vanaf 1979 zocht de Estse beweging namelijk in toenemende mate naar steun en invloeden bij de wereldgemeenschap, West-Europa en de VS, zoals de onderzochte bronnen in Hoofdstuk 2 uitwijzen. De activisten ontwikkelden zelfs een 'Terug bij Europa'-retoriek, waarmee zij poogden aansluiting te vinden bij het Westen. Daarom is onderzoek naar mondiale en Westerse beïnvloeding wel degelijk ook op zichzelf relevant. Wie de Estse beweging bij de wereldgemeenschap, West-Europa en de VS nu precies tegenover zich hadden, wordt in Hoofdstuk 2 en 3 zelf uitvoerig toegelicht.

Ten derde verdient het begrip 'invloed' nadere afbakening. Er is een onderscheid te maken tussen 'steunende' invloeden en 'vormende' invloeden. In het eerste geval gaat het om typen beïnvloeding die bewust worden gevraagd dan wel gegeven om de slagingskans van een bepaald streven, bijvoorbeeld de wens om onafhankelijk te worden, te vergroten. In deze scriptie komen hoofdzakelijk deze 'steunende' invloeden aan bod, omdat deze bij een beperkt aanbod van Engelstalige Estse bronnen overtuigender aan te tonen zijn dan de 'vormende' invloeden. Hierbij betreft het namelijk invloeden die onbewust het denken en doen vormen, omdat ze mogelijk buiten het zicht of bewustzijn van de actoren van kracht zijn. Vaak is er dan sprake van culturele of politieke overdracht.²⁰ Deze overdracht is voor deze scriptie echter moeilijk te bewijzen. Daarvoor dienen namelijk interne primaire bronnen van de Estse beweging te worden bestudeerd, zoals vergadernotulen en strategiebepalingen, om zo de inhoud hiervan af te kunnen zetten tegen mogelijke buitenlandse voorbeelden. Opnieuw

20 H. te Velde, 'Political transfer: an introduction', *European review of history* 12 (2005) 205-221.

vanwege een gebrek aan kennis van de Estse taal is dat in deze scriptie onmogelijk. Voor die gevallen waar Engelstalige bronnen 'vormende' invloeden aantonen komen ze aan bod, maar verder richt dit onderzoek zich vooral op 'steunende' invloeden.

Daarmee dienen ten vierde en afsluitend de inhoud en het gebruik van het bronnenmateriaal zich aan. Allereerst zijn Engelstalige bronnen van de Estse beweging gebruikt. Hoofdzakelijk betreft het hier materiaal dat door de activisten zelf al in het Engels is gepubliceerd, zoals hun talloze oproepen aan de wereldgemeenschap. Maar daarnaast zijn ook Estse bronnen geraadpleegd die pas naderhand zijn vertaald, bijvoorbeeld binnenlandse verklaringen en parlementaire documenten. Beide soorten bronnen zijn zeer bruikbaar bij het bepalen van het hoe en waarom in de Estse vraag naar buitenlandse invloeden en de manier waarop zij deze verwerkte. Ze tonen immers hoe de retoriek en communicatie van de beweging zich gaandeweg ontwikkelden, waardoor het mogelijk is om te analyseren op welke momenten en om welke redenen Estlands onafhankelijkheidsbeweging ontvankelijk was voor buitenlandse invloeden.

Daarnaast vormen parlementaire en diplomatieke bronnen een belangrijke basis onder deze scriptie. Concreet zijn in ieder geval de archieven van de Verenigde Naties geraadpleegd en debatten, moties, resoluties en andersoortig materiaal van de Tweede Kamer, het Europees Parlement en het Amerikaanse Congres. Niet alleen brengen deze bronnen voor een deel eveneens de Estse vraag in beeld, maar ze vertellen bovendien hoe het buitenland hierop reageerde. Welke acties het buitenland ondernam en welke invloeden het zond, zijn voor een groot deel terug te vinden in dit type bron.

Journalistieke bronnen zijn daarvoor bovendien een uitkomst. Nederlandse, Amerikaanse, Britse en andere internationale, Engelstalige kranten zijn geraadpleegd om aanvullend bewijs te vinden voor de mate waarin de Estse activisten om invloeden vroegen en het buitenland deze verschaft. Bovendien zijn deze journalistieke bronnen zeer waardevol bij het zo getrouw mogelijk interpreteren en reconstrueren van de historische context waarbinnen het Ests onafhankelijkheidsideaal zich bevond. De berichtgeving en interviews geven namelijk de inzichten, stellingnames en overwegingen van de betrokken partijen weer die een zinvolle aanvulling vormen op het hierboven reeds genoemde materiaal. Een kanttekening bij deze bronnen is echter wel op zijn plaats. Doordat ze van Westerse signatuur zijn, zijn ze gekleurd, zeker gezien de Koude Oorlog. Vaak bevoordeelt deze berichtgeving de Estse zaak en heeft het (licht) negatieve vooraanname tegenover de Sovjet-Unie. De artikelen worden dan ook vooral gebruikt voor de citaten van de Esten en Sovjets zelf en niet voor de beoordeling door de verslaggever daarvan. Om tegenwicht te bieden aan de Westerse bronnen

is bovendien de *Current Digest of the Russian Press* geraadpleegd. Dit is een wekelijkse selectie van berichten uit de Russische pers vertaald naar het Engels. Ten tijde van de Sovjet-Unie werden deze media gecontroleerd door de machthebbers in Moskou. Ook deze berichtgeving bevat dus vooraannames en opzettelijke leemtes. Maar mede daardoor bieden ze nuttige inzichten in de omgang van het Kremlin met de Estse onafhankelijkheidsbeweging en de uitdagingen waarvoor de activisten gesteld werden in hun contact met het buitenland.

Deze scriptie heeft niet het doel of de pretentie om de huidige geschiedschrijving over de Estse weg naar onafhankelijkheid volledig te ontcrachten. De bestaande historiografie is, ondanks zijn lacunes en overenthousiaste houding tegenover de Estse eigen prestaties, waardevol voor eenieder die een rijker beeld wil krijgen van de veelbewogen moderne geschiedenis van Estland. Wel poogt deze scriptie een nieuw perspectief aan het debat hierover toe te voegen, een internationaal perspectief. Door het onontgonnen onderwerp van het aandeel van buitenlandse invloeden op de Estse onafhankelijkheidsbeweging te ontsluiten, werpt deze scriptie een kritische maar oprechte blik op het Ests nationalisme en probeert het de heersende ideeën over de totstandkoming van Estlands onafhankelijkheid te verbreden en zodoende objectiever te maken. Om met de Britse historicus Mark Mazower te spreken: teneinde zo de geschiedenis en het schrijven daarover niet langer als politiek instrument ten behoeve van de eigen ideologie en voorkeuren te gebruiken, maar het heden te beschouwen als slechts één van de mogelijke uitkomsten van vroeger handelen waarbij meer factoren een rol hebben gespeeld dan louter het handelen van slechts één groepering, beweging of land.²¹

21 M. Mazower, *Dark continent: Europe's 20th century* (Londen 1998).

Hoofdstuk 1: Van een volk naar een natie, van een natie naar een staat

Wie op oude wereldkaarten naar een zelfstandig Estland zoekt, zal ondanks verwoede pogingen bedrogen uitkomen. De voorbije achthonderd jaar is het Estse grondgebied immers bijna onafgebroken onderdeel geweest van verschillende vreemde mogendheden. Was het Estse volk tijdens de Sovjetoverheersing vanaf de jaren veertig tot 1991 grotendeels aan het oog van de wereld onttrokken, in de eeuwen daarvoor was het veelal niet anders.

Op het moment van schrijven is er in de wereldgeschiedenis nog geen halve eeuw sprake geweest van een zelfstandige natiestaat Estland: voor het eerst tussen 1918 en 1940 en opnieuw sinds het onafhankelijkheidsherstel in 1991. Om een goed begrip te kunnen krijgen waarom er een beweging was die tussen 1979 en 1991 opkwam voor hernieuwde Estse zelfstandigheid, is het van belang om te weten waarop zij hun nationale eigenheid en dus hun aanspraak op zelfbeschikking baseerden. In dit hoofdstuk staat dan ook de geschiedenis van het Estse nationale gevoel centraal. De eerste drie paragrafen belichten de ontwikkelingen die Estlands vermeende eigenheid en identiteit doormaakten voordat de Sovjet-Unie in 1940 de Baltische staat inlijfde. Als eerst komt de oorsprong van de Esten als volk aan bod. Vervolgens is er aandacht voor de opkomst van Estse nationale gevoelens in de negentiende eeuw. Wat maakt een volk een natie, waarom wilden de Esten een natie zijn en wat zorgde ervoor dat zij deze zelfstandige natie aanvankelijk niet konden vormen? Daarna bespreekt dit hoofdstuk de eerste soevereine Estse natiestaat. Tijdens het interbellum hadden de Esten onafhankelijkheid veroverd. Hoe verging het ze en waarom kwam er een einde aan deze zelfstandigheid?

De historische, politieke en culturele achtergronden die in de eerste drie paragrafen aan bod komen zouden een belangrijke inspiratie zijn voor de onafhankelijkheidsbeweging van 1979-1991. De eigenheid en identiteit die veel Esten hieraan dachten te ontleen speelde een onmiskenbare rol in de opkomst van een onafhankelijkheidsgezinde mentaliteit tijdens de Sovjet-overheersing, het onderwerp van de vierde paragraaf. Hier wordt bepaald welke kiemen gezaaid bleken voor de opkomst van de uiteindelijk zo omvangrijke beweging voor Estse zelfbeschikking. Wat vervolgens de ideologie van deze beweging was, komt in de vijfde paragraaf aan bod. Daarna is er in de afsluitende paragraaf aandacht voor de binnenlandse strategie van de beweging: welke middelen en tactieken greep zij aan en waarom waren deze ultimo succesvol?

Het doel van dit hoofdstuk is er echter niet om louter de ontstaansredenen van een Ests nationaal gevoel en de onafhankelijkheidsbeweging van 1979-1991 te verklaren. Tevens

verkent dit hoofdstuk hoe de oorsprong, mentaliteit, ideologie en strategie van de Estse beweging vorm hebben kunnen geven aan de manier waarop de onafhankelijkheidsactivisten zich tot het buitenland verhielden en andersom. Daarmee legt dit hoofdstuk een historiografisch-inhoudelijke basis voor het bronnenonderzoek in de volgende twee hoofdstukken naar de mate waarin de Estse beweging ontvankelijk was voor buitenlandse beïnvloeding en de mate waarin ze deze invloeden ontving.

Oorsprong der Esten

Verreweg het grootste deel van het afgelopen millennium was de macht over Estlands grondgebied in handen van volken uit allerlei windstreken behalve de Esten zelf. Dat wil echter nog niet zeggen dat de geschiedenis van het Estse volk net zo jong is als hun republiek. Het tegenovergestelde zelfs. Archeologische vondsten wijzen erop dat de eerste nederzettingen in het huidige Estland gebouwd werden rond 9000 voor Christus door de zogenaamde Kunda-cultuur. Van de taal die in deze prehistorische samenleving gesproken werd, zijn voor concrete zaken als lichaamsdelen, dieren en natuurlijke objecten veel woorden doorgedrongen in het moderne Ests en nog altijd veelgebruikt.²² Tussen 3500 en 3000 voor Christus vermengde de Kunda-cultuur zich met Finoegrische volken, die in deze eeuwen vanuit het Oeralgebergte naar onder andere Estland trokken. Middels deze assimilatie werd de basis gelegd voor het huidige Estse volk en hun taal. Zo ontstond vanuit de verschillende talen die de Kunda en Finoegriërs spraken rond 500 voor Christus een dinstinctieve taal die geldt als de stamvader van het moderne Ests.²³ Dankzij deze antieke wortels zijn de Esten één van de oudste volken die hebben overleefd tot in het Europa van vandaag de dag.²⁴

Tot omstreeks de Late Middeleeuwen leefden deze proto-Esten in relatieve onafhankelijkheid. Alhoewel zij nog geen uniform bestuurde, homogene samenleving vormden – zo was Estland in feite onderverdeeld tussen Esten en de eveneens Finoegrische Lijven – werden zij evenmin overheerst door buitenlandse machthebbers. Het begin van de dertiende eeuw bracht daar verandering in. Duitse kruisridders van de *Orde der Zwaardbroeders* veroverden het zuiden van Estland, terwijl het koninkrijk Denemarken het

22 T. Kulmar, 'The time of shadows' in: J. Subrenat ed., *Estonia: identity and independence* (Amsterdam 2004) 23.

23 T. Gross, 'Estonians' in: J.E. Cole ed., *Ethnic groups of Europe: an encyclopedia* (Santa Barbara 2011) 123. Raun, *Estonia and the Estonians*, 5-8.
R. Taagepera, *Estonia: return to independence* (Boulder 1993) 11-13.

24 M. Laar, 'National awakening in Estonia – then and now' in: E. Jahn ed., *Nationalism in late and post-Communist Europe vol. 2* (Mannheim 2009) 173.
H. Vogt, *Between Utopia & disillusionment: a narrative of the political transformation in Eastern Europe* (Oxford 2005) 230.

noorden van het land innam. Tegen 1227 hadden deze twee Germaanse volken het volledige grondgebied van de Estse stammen onderling verdeeld.²⁵ De dubbele verovering luidde het begin in van wat men met gemak de Zevenhonderdjarige Slag om Estland zou kunnen noemen. Er volgden immers zeven eeuwen waarin verschillende Europese mogendheden elkaar regelmatig bevochten om de heerschappij over het gebied aan de Oostzee. Totdat de Esten zich in 1918 onafhankelijk van Rusland zouden verklaren, waren zij dan ook vanaf 1227 onafgebroken onderworpen aan afwisselend Deense koningen, Duitse grondheren, het Pools-Litouwse Gemenebest, Zweedse vorsten en Russische tsaren.

Veruit het grootste deel van deze periode waren de Esten een boerenvolk in de marge van het politieke, economische en sociaalculturele leven. Doorgaans dienden zij als horige aan uitheemse landheren.²⁶ In het bijzonder aan Germaanse Balten: etnische Duitsers die zich in navolging van de kruisridders in het Balticum vestigden, veelal als evangelieprediker of handelaar. Vanaf de Late Middeleeuwen tot na de Industriële Revolutie vormden zij, al dan niet geflankeerd door afgezanten van andere buitenlandse overheersers, de bestuurlijke en sociaaleconomische elite van Estland. Politieke, commerciële en culturele activiteiten werden dan ook voornamelijk door hen ondernomen. Zo werden Tallinn en Tartu, nog altijd de twee belangrijkste steden van Estland, grotendeels opgebouwd door deze Germaanse Balten.²⁷

Het voortbestaan van de Esten als een herkenbaar, authentiek volk heeft in deze periode van veroveringen meer dan eens onder druk gestaan. Niet alleen waren zij ondergeschikt aan een buitenlandse bovenlaag in de samenleving, rampen als hongersnoden, oorlogen en de Pest dunden in de zestiende en zeventiende eeuw de etnisch Estse bevolking uit van 250.000 naar 100.000 personen.²⁸ Toch wisten de Esten goeddeels hun cultuur te behouden. Ondanks eeuwenlange en uiteindelijk succesvolle kersteningspogingen bleven heidense tradities bijvoorbeeld in gebruik en vermengden de Esten na de massale bekering tot het lutheranisme elementen hiervan met christelijke gebruiken.²⁹ Daarnaast hield met name op het boerenland de Estse taal als dominante communicatievorm stand. Met de introductie van

25 Raun, *Estonia and the Estonians*, 15-17.

26 Misiunas en Taagepera, *The Baltic states*, 5.

27 Lieven, *The Baltic revolution*, 10.

28 Taagepera, *Estonia*, 22.

29 Een goed voorbeeld hiervan is de viering van de feesten rondom Sint-Jansavond (*Jaaniõhtu*) en Sint-Jansdag (*Jaanipäev*), de Estse variant op het in Noord-Europa wijder verspreide Midzomerfeest. De feestdagen en de bijbehorende gebruiken stammen van ver voor de kerstening van Estland, maar zijn tijdens de buitenlandse overheersingen samengegroeid met de christelijke verering van de *heilige Johannes*. Veel van de eeuwenoude, authentieke Estse tradities zijn desondanks bewaard gebleven en de vieringen behoren anno nu inclusief deze gebruiken nog altijd tot de belangrijkste feestdagen van Estland. De Sint-Jansfeesten vormen zelfs een belangrijk startpunt in diverse Estse sprookjes en volksverhalen. M. Kaasik, 'The category of time in fairy tales: searching for folk calendar time in the Estonian fairy tale corpus', *Journal of ethnology and folkloristics* 2:2 (2008) 47-56.

de boekdrukkunst en de oprichting van Estse basisscholen ontwikkelde zich bovendien een geschreven variant van de taal.³⁰

Het volk der Esten overleefde zeven eeuwen van buitenlandse overheersing. Herkenbare aspecten van de Estse cultuur bleven ondanks lange periodes van onderwerping, onderdrukking en oorlog overeind en behouden. Lange tijd was het Estse volk echter nog geenszins een natie. Niet een natiestaat, maar zelfs geen natie op zoek naar een staat. Daarvoor was het Estse volk nog simpelweg te weinig een eenheid. Pas met de afschaffing van de horigheid en de opkomst in Europa van ideeën als een nationaal volk, nationale identiteit en nationaal bewustzijn, beide fenomenen van de negentiende eeuw, kwam een nationaal denken onder Esten in zwang.

Verlichting en nationale ontwaking

Tot aan de negentiende eeuw waren de Esten dus wel een volk, maar nog geen natie. Zij vormden immers nog geen eendrachtige, homogene en zichzelf besturende samenleving. Of om met de historicus Anderson te spreken: zelfs nog geen ingebeelde gemeenschap die ten minste een zekere mate van autonomie nastreefde.³¹ Verschillende ontwikkelingen brachten daar in de negentiende eeuw verandering in. Het werd de eeuw van de *Ärkamisaeg*: de nationale ontwaking van de Esten, die van een volk uitgroeiden tot een natie op zoek naar een staat.

Een belangrijke factor voor het ontstaan van een Ests nationaal bewustzijn was de opheffing van de horigheid. Inmiddels was Estland onderdeel van het Russische Tsaardom geworden, toen in het eerste kwart van de negentiende eeuw Alexander I het lijfeigenschap in de Baltische provincies van zijn rijk afschafte. Dit gaf de Esten niet alleen juridisch meer vrijheid, maar door hervormingen in het grondbezit werden zij halverwege de eeuw tevens meer en meer zelf bezitter van landbouwgronden. Waren de Estse boeren aan het begin van de eeuw nog onvrij, nu werden zij economisch steeds zelfstandiger. Dat kon ook door juist het boerenland te verlaten. De afschaffing van de horigheid zorgde er in combinatie met een toenemende industrialisatie immers voor dat de Esten vrij waren om ook andere beroepen aan te nemen, zoals haven- of fabrieksarbeider, en daar bovendien een goede boterham mee te verdienen. Steden als Tallinn groeiden dan ook sterk, net als het aandeel etnisch Estse inwoners.³² De afschaffing van lijfeigenschap droeg dan ook bij aan de emancipatie van het

³⁰ Raun, *Estonia and the Estonians*, 23-24 en 32-33.

³¹ B.R.O'G. Anderson, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 2006) 5-7.

³² Misiunas en Taagepera, *The Baltic states*, 5-6.

Estse volk, terwijl de daaruit voortvloeiende verstedelijking het onderling contact tussen Esten stimuleerde. Beide aspecten bevorderden een Ests nationaal bewustzijn, het denken over een nationale identiteit en het gevoel een autonome gemeenschap te zijn.

Een andere factor die daaraan bijdroeg was paradoxaal genoeg de russificatiepolitiek van tsaar Alexander III tijdens zijn bewind van 1881 tot 1894. Dit beleid was er op gericht om alle minderheden binnen het tsaristische rijk te dwingen tot assimilatie met de Russische cultuur. Ogenschijnlijk een grote bedreiging voor de Estse cultuur. In de praktijk stimuleerde deze doctrine echter juist het nationaal bewustzijn en de politieke activering van de Esten. Onder druk van assimilatie voelde in de eerste plaats menig Est namelijk een groeiende urgentie om een eigen nationale identiteit te concretiseren en te verstevigen tegen vermeende bedreigingen van buitenaf, zoals de Russische. In de tweede plaats ondervonden in werkelijkheid vooral de Germaanse Balten negatieve gevolgen van het beleid. Zij waren tot dan toe immers degenen die in het Balticum de meeste vooraanstaande en invloedrijke posities bekleedden. Om de Germaans-Baltische macht in te dammen besloten de Russen het aantal politieke en bureaucratische ambten in Estland te vergroten en creëerden daarbinnen een gelijkwaardige vertegenwoordiging van Esten en Germaanse Balten. De Esten, die al zeshonderd jaar op eigen bodem geen bestuurlijke functies meer hadden bekleed, zagen hierdoor hun invloed groeien. Onbedoeld leidde juist de russificatiepolitiek zo tot een grotere sociale mobiliteit, Estse emancipatie en een toenemende urgentie om de nationale identiteit verder uit te bouwen.³³

Een derde, meer internationale factor droeg eveneens bij aan de nationale ontwakking in Estland. Verlichtingsidealen vanuit de Franse Revolutie bereikten via Duitse en andere buitenlandse geleerden aan de universiteiten van Tartu en Tallinn de Estse samenleving. Onder deze voornamelijk Germaans-Baltische intellectuelen ontstond een beweging van zogenaamde 'Estofielen'. Deze bewonderaars prezen Estlands antieke cultuur als het 'gouden tijdperk' en beschouwden de Deens-Duitse verovering in 1227 als het begin van de 'donkere eeuwen' waarin de Estse cultuur onderdrukt werd. De verlichte geesten zagen het als hun taak om in hun tijd, de negentiende eeuw, de Estse tradities en gebruiken op een voetstuk te plaatsen.³⁴ Daartoe schakelden zij in hun betogen het Estse volk gelijk aan andere Europese (niet-Russische!) volken en identificeerden zij zichzelf, ondanks dat hun etnische wortels elders lagen, meer en meer als Est. Door zowel journalistiek als literair in de Estse taal te publiceren en als thema vaak voor culturele en patriottistische aangelegenheden te kiezen,

³³ T.U. Raun, 'Nineteenth- and early twentieth-century Estonian nationalism revisited', *Nations and nationalism* 9:1 (2003) 138-140.

³⁴ E. Jansen, 'Romantic nationalism in Estonia', *History of European ideas* 16:1-3 (1993) 339.

stimuleerden de Estofielen het nationaal bewustzijn onder het volk. Ook de oprichting van culturele instituten als zangfestivallen, muziekverenigingen en theaterstukken droeg hieraan bij.³⁵ Daarom hieronder zowel een literair als (volks)cultureel voorbeeld.

Inheemse literatuur had in negentiende-eeuws Estland vaak als oogmerk het nationaal bewustzijn te prikkelen. Veel geschriften en gedichten kenden tijdens de *Ärkamisaeg* dan ook een mythologisch, historisch en/of moreel sleutelthema. Het meest prominente erfstuk van deze literaire opleving is het epos over *Kalevipoeg*, een mythologische held die tussen 1857 en 1861 ontsproot aan de pen van F.R. Kreutzwald. Het verhaal gaat over een zondige reus die gaandeweg zijn leven betert en een voorbeeld stelt voor eenieder om zich een waardige Est te kunnen noemen. Neergezet als een klassieke Estse koning, als de oervader der Esten, was *Kalevipoeg* Estlands eerste nationale figuur, zoals Willem de Zwijger de stamvader van Nederland zou zijn. Ondanks dat *Kalevipoeg* in tegenstelling tot Willem een verzinsel was. Volgens Veidemann beschouwde Kreutzwald zelf *Kalevipoeg* als zijn levenswerk, omdat het dienend was aan de patriottische zaak van én voor de Esten. Dat doel heeft hij meer dan bereikt. Het epos stimuleerde op grote schaal het idee over het bestaan van een harmonieuze, Estse gemeenschap en bood de Esten als natie zelfvertrouwen.³⁶ Šmidchens onderschrijft dat *Kalevipoeg* zodoende als verenigend nationaal symbool bijdroeg aan de opbouw van een Estse natiestaat.³⁷ Historicus David Smith voegt daaraan toe dat Kreutzwald met zijn heldendicht een schepsel had verzonnen die 'the mythical past' construeerde 'which was a further necessary fundament for the imagined community of the Estonian nation'.³⁸

Als traditie en symbool leeft *Kalevipoeg* 150 jaar nadat hij het levenslicht zag nog altijd voort. De kolos is een inspiratiebron geweest voor veel literaire, theatrale en muzikale kunstwerken. Ook nu nog groeien Estse kinderen op met de verhalen over de kolos en zijn levenslessen. Dat geldt eveneens voor de zangfestivals, wellicht zelfs in de overtreffende trap. Toen in 1869 het eerste nationale zangfestival werd georganiseerd hadden de organisatoren niet kunnen bevroeden dat de festiviteiten uit zouden groeien tot inmiddels de grootste volkstraditie van Estland en een sleutelrol zouden vervullen bij de nationalistische opleving van de jaren 1980.

Net als veel van de negentiende-eeuwse literatuur en mythologie werd de traditie van zangfestivals gestart door de Estofielen, die in dit geval hun inspiratie putten uit Zwitsers en

35 R. Veidemann, 'Symbols as means of creating cultural communication and identity. The Estonian case', *Interlitteraria* 16:2 (2011) 423-428.

36 Veidemann, 'Symbols as means', 425.

37 G. Šmidchens, 'National heroic narratives in the Baltics as a source for nonviolent political action', *Slavic review* 66:3 (2007) 488-496.

38 D.J. Smith, *Estonia: independence and European integration* (Londen & New York 2001) 7.

Duitse voorbeeld.³⁹ Alhoewel in het Ests gezongen, waren ook veel van de liederen van buitenlandse oorsprong. Het overgrote deel werd vanuit het Duits of Fins vertaald. Om ze vervolgens alsnog te presenteren als oorspronkelijke Estse hymnes, een fenomeen dat overigens ook in de literatuur veel voorkwam.⁴⁰ En net als in die literatuur stonden ook in de liedteksten waarden en normen centraal die de oprechte Est omschreven, die de nationale identiteit dienden te definiëren.

Voor de eerste editie van het zangfestival werd het jaar 1869 uitgekozen, ter viering van de vijftigjarige afschaffing van de horigheid.⁴¹ Was het daarmee een sneer naar de als onderdrukkers beschouwde Germaans-Baltische landheren, tegelijkertijd was het zangfestival bedoeld als nationalistische respons op de groeiende russificatie die het tsaardom Rusland in provincies als Estland invoerde.⁴² De folkloristische bijeenkomst moest de vermeende Estse identiteit onderscheiden van zowel de Duitse als de Russische cultuur. Daarmee was het niet alleen een culturele activiteit maar tevens een politieke aangelegenheid. Dat blijkt in het bijzonder uit de plek die er was ingeruimd voor patriottische toespraken. Volgens hoogleraar Finoegristiek Cornelius Hasselblatt werden er in deze redes nog niet zozeer politieke *eisen* gesteld als wel politieke *wensen*. Bijvoorbeeld door Jakob Hurt, één van de organisatoren van het festival. De drie wensen die hij in zijn toespraak noemde, zijn volgens Hasselblatt de Estse geschiedenis ingegaan als de 'vaderlandse imperatieven': 1) het Estse volk moet bereid zijn zich in te zetten voor een politiek doel, 2) iedereen met een hogere opleiding zou zich Ests in plaats van Duits moeten gaan voelen en 3) middelbaar onderwijs moet daarom uitgebreid worden en in het Ests zijn. Naast speeches was er tijdens het meerdaagse festival ook uitgebreid de ruimte voor wat we tegenwoordig netwerken zouden noemen. Ook op die manier kwamen Esten en Estofielen in de gelegenheid om nieuwe plannen uit te werken voor een verdere uitbouw en versteviging van een nationale identiteit.⁴³

Overigens kunnen bij de (Estse) authenticiteit van mythologische literatuur als *Kalevipoeg* en de zangfestivals vraagtekens geplaatst worden. De suggestie alsof het antieke tradities betroffen en het onderliggende doel van deze culturele uitspattingen om een nationaal gevoel te stimuleren en te contribuieren aan een nationale identiteit duiden erop dat beide 'Estse' symbolen goed beschouwd kunnen worden als wat historicus Eric Hobsbawm *invented traditions* heeft genoemd. De aard van zowel de literatuur als de festivals vertoont immers

39 Veideman, 'Symbols as means', 426.

40 C. Hasselblatt, *Van IJstijd tot Skype: korte geschiedenis van Estland* (Antwerpen & Apeldoorn 2012) 108.

41 Raun, *Estonia and the Estonians*, 75.

42 W. Waren, 'Theories of the Singing Revolution: an historical analysis of the role of music in the Estonian independence movement', *International review of the aesthetics and sociology of music* 43:2 (2012) 443.

43 Hasselblatt, *Van IJstijd tot Skype*, 108-109.

grote overeenkomsten met Hobsbawms definitie van 'uitgevonden tradities': als (oer)oud, historisch voorgewende tradities met als doel de groei van een nationaal gevoel te stimuleren en vandaaruit draagvlak voor de natiestaat te vergroten.⁴⁴

Hoewel er dus veel voor is te zeggen dat de Estofielen van de negentiende eeuw als het ware tradities uitvonden om de creatie en consolidatie van een nationaal bewustzijn te voorzien van impulsen, is voor hier het belangrijkste dat tijdens de *Ärkamisaeg* er inderdaad een nationale ontwaking in Estland plaatsvond. De groei van het aantal tradities zoals *Kalevipoeg* en het zangfestival droegen, zoals door hun geestesvaders bedoeld, bij aan de opkomst van nationale gevoelens en de perceptie van een eigen Estse identiteit. In de twintigste eeuw zouden zowel tijdens de eerste als de tweede strijd voor onafhankelijkheid veel van deze uitgevonden, maar toen inmiddels wel oude tradities als belangrijke argumenten dienen voor Estse eigenheid en zelfbeschikking.

Onafhankelijkheid: Eerste Estse Republiek

De zoektocht naar een eigen nationale identiteit werd op de rand van de negentiende en de twintigste eeuw evenzeer een queeste naar soevereiniteit. Vanaf de eeuwwisseling ging de culturele beleving van de Estse natie dan ook steeds meer gepaard met politieke uitingen en politieke eisen. Daarbij speelde een roerige (inter)nationale context de pleitvoerders voor Estse autonomie in de kaart. Zij grepen de destabilisering in het Russische Rijk aan, die veroorzaakt werd door de revoluties van 1905 en 1917 alsook de Eerste Wereldoorlog, om meer en meer (politieke) rechten voor de Esten en hun nationale identiteit op te eisen. In de nasleep van de Revolutie van 1905 resulteerde dit bijvoorbeeld in de toelating van Esten tot het Russisch parlement. Alhoewel in aantal beperkt, ontstond zo een Estse elite met leiderschapsvaardigheden en bestuurlijke ervaring. Deze competenties kwamen van pas toen het tsaristisch bewind door de Eerste Wereldoorlog en de communistische revoluties van 1917 verder ontwricht raakte.⁴⁵ Inmiddels hadden nationalistische krachten zich gebundeld die zo sterk waren, dat Estland zich in april 1917 autonoom verklaarde van Rusland. En ofschoon zowel het inmiddels bolsjewistische Rusland als het Duitse Keizerrijk in 1918, met het einde van de Grote Oorlog in zicht, opnieuw streden om de heerschappij over Estland, deerde dat de Estse bereidheid tot strijd voor soevereiniteit niet. Met de onafhankelijkheidsverklaring van 24 februari 1918 breidden de nationalisten de inzet uit van autonomie naar volledige zelfbeschikking. En met succes. De aanvallen van Duitsers en het daaropvolgende offensief

⁴⁴ E. Hobsbawm, 'Introduction: inventing traditions' in: E. Hobsbawm en T. Ranger ed., *The invention of tradition* (Cambridge 1983) 1-14.

⁴⁵ K. O'Connor, *The history of the Baltic states* (Westport 2003) 70-71.

van de Russen tijdens de Oorlog voor Onafhankelijkheid (1918-1920) wisten zij met goed gevolg te pareren.⁴⁶ Alhoewel internationale erkenning maar mondjesmaat volgde – pas rond 1921 was die volledig – was de onafhankelijke Republiek van Estland geboren.

Met de oprichting van een soeverein Estland ligt het voor de hand om te veronderstellen dat in 1918 de nationale ontwakingsproces voltooid was. Inderdaad waren de Esten inmiddels op weg om een eendrachtige, homogene natie te vormen die bovendien onderwijl zelfbestuur had weten te bemachtigen. Niettemin is de aanname van een voltooide Estse natiestaat zowel in nationaal als internationaal opzicht onjuist. De twintig jaar die de Esten tijdens het Interbellum gegeven waren, bleken te kort voor de opbouw van een bestendige natiestaat, weerbaar tegen dreigingen van buitenaf.

In cultureel opzicht bouwden de Esten na de onafhankelijkheidsverklaring gestaag verder aan een natiestaat. Zo werd de standaardisering van de Estse taal voltooid en kon tegen 1934 94% van de bevolking hierin lezen en schrijven. Ook de kunsten ontwikkelden zich door. Het theaterleven professionaliseerde, nieuwe kunstacademies werden opgericht, de uitgave van Eststalige literatuur nam toe en in 1923 werden de fameuze zangfestivallen officieel geïstitutionaliseerd: sindsdien komen nog altijd eens in de vijf jaar duizenden Esten bijeen om de bekendste volkse liederen te zingen.⁴⁷ Veelal concentreerden deze culturele producten zich rondom een nationaal thema, om al dan niet in directe zin bij te dragen aan de uitbouw van een nationale identiteit. Dat de Esten nog immer bezig waren hun vaderlandse eigenheid te construeren, maakt het tegelijkertijd inherent dat deze nog niet af was. Tot diep in de jaren dertig ontwikkelde de regering beleid om de nationale identiteit meer vorm te geven, zoals promotiecampagnes voor het gebruik van de Estse vlag en Estonianisering van achternamen.⁴⁸

In tegenstelling tot de culturele voortgang ondervond de Eerste Estse Republiek in politiek opzicht veel stagnatie en instabiliteit. De Estse wetenschapper Rein Taagepera typeert deze periode als schommelend van een ultrademocratische naar een autoritaire staatsvorm. Tijdens de democratische beginjaren was het parlement volgens hem niet meer dan een geheel aan splinterpartijtjes. Coalities waren moeilijk te vormen, gemiddeld had Estland eens in de acht maanden weer een nieuwe president.⁴⁹ Al in 1924 kreeg de nog prille Estse staat een coup poging te verwerken. Dat jaar probeerden communisten het landsbestuur over te nemen, onder meer gevoed door onvrede over de teleurstellende prestaties van de economie. De

46 Smith, *Estonia: independence and European*, 11-14.

47 Laulupidu – Estonian Song Festival, <<http://laulupidu.ee/english/history/>> 22-12-2014. Inmiddels is het deelnemersaantal uitgegroeid tot omstreeks de 100.000 Esten, ongeveer een tiende van de totale bevolking.

48 Smith, *Estonia: independence and European*, 22-23.

49 Taagepera, *Estonia*, 53-54.

staatsgreep werd veredeld, maar de poging van de links-extremisten gaf wel voedingsbodem voor de opkomst van radicalen aan de andere kant van het politieke spectrum, extreem-rechts. Toen na een korte opleving van de economie ook Estland begin jaren dertig werd meegezogen in de Grote Depressie, organiseerden deze rechts-nationalisten zich onder de naam *Vapsid* en werden een politieke factor van belang.⁵⁰ Zij konden steunen op een brede aanhang. Meer en meer Estse kiezers keerden zich immers tegen de ineffectiviteit van het gefragmenteerde politieke *establishment* en zochten daarom veelal hun toevlucht tot het radicale rechts. *Vapsid* gebruikte deze volkssteun om in 1933 per referendum een nieuwe constitutie aangenomen te krijgen. Daarin was onder andere opgenomen dat het volk middels directe verkiezing de president verkoos, die de ruimte kreeg om buiten het parlement om kabinetten samen te stellen en indien nodig om te regeren bij decreet. Om als alleenheerser te opereren dus. Konstantin Päts, het zittend staatshoofd, beschouwde zoals veel politici de opkomst van *Vapsid* als een dusdanige bedreiging voor zijn eigen positie, dat hij besloot de vlucht naar voren te nemen. Hij maakte gebruik van het nieuwe recht op alleenheerschappij, ontbond het parlement en maakte van Estland een autoritaire staat.⁵¹ Dit zou het land blijven totdat het in 1940 door toedoen van het Molotov-Ribbentroppact zijn onafhankelijkheid verloor en het eigen autoritaire landsbestuur plaats moest maken voor de totalitaire regimes van afwisselend de Sovjets (1940-1941, 1944-1991) en de Nazi's (1941-1944).

Met het door de Esten zo vervloekte niet-aanvalsverdrag tussen Duitsland en de Sovjet-Unie opent zich het internationale perspectief op de Estse natiestaat van het Interbellum. Ook vanuit buitenlands oogpunt was de nationale ontwaking nog niet geëvolueerd in een volmaakte, onbetwistbare identiteit, die zonder twijfel op acceptatie en erkenning kon rekenen. Evident niet vanuit de Duitsers en de Russen bijvoorbeeld, die met hun geheime overeenkomst het Estse grondgebied toe-eigenden. Maar Taagepera constateert dat er ook in de rest van de wereldgemeenschap geenszins eenstemmigheid was over het bestaan van zoiets als een zelfstandige Estse geschiedenis, cultuur of identiteit waaraan de Esten duurzaam hun recht op zelfbeschikking zouden moeten kunnen ontleen. Hij beargumenteert dat de Russische bezetting in 1940 door buitenlandse toeschouwers gemakkelijk ervaren kon worden als het herstel van de wereldorde van voor de Eerste

50 A. Kasekamp, 'Radical right-wing movements in the North-East Baltic', *Journal of contemporary history* 34:4 (1999) 587-600. *Vapsid* was naar het Nederlands vertaald de afkorting voor de *Bond van Veteranen van de Onafhankelijkheidsoorlog*. Zoals de naam al suggereert was de bond opgericht door ex-strijders voor onafhankelijkheid. *Vapsid* ontwikkelde zich tijdens de jaren twintig als een politieke partij waarin ook niet-veteranen als lid werden toegestaan.

51 Smith, *Estonia: independence and European*, 17-20.

Wereldoorlog.⁵² Dat, met andere woorden, Rusland met de hernieuwde bezetting van Estland in zijn recht stond. De Estse historicus Toivo Raun voegt hier ter illustratie aan toe dat tijdens de opkomst van Nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie omliggende landen als Finland, Zweden en Polen bovendien geen heil zagen in een verdedigingsalliantie met Estland. Zij waren niet bereid om zelf risico's te lopen voor de verdediging van een te jong, klein en zwak land. Op Letland en Litouwen na, die in dezelfde benauwde positie verkeerden als Estland en wiens onderlinge samenwerking dan ook weinig slagvaardig was, toonde de internationale gemeenschap geen enkele behoefte om Estlands soevereiniteit te verdedigen.⁵³

De eerste circa twintig jaar van onafhankelijkheid waren enerzijds een zegen voor Estland. Na zeven eeuwen overheerst te zijn geweest verscheen rond 1920 voor het eerst een zelfstandige Estse natiestaat op de wereldkaart. Het Estse volk had zich inmiddels ontwikkeld tot een min of meer homogeen collectief, met een eigen nationale cultuur en identiteit. Anderzijds was de natiestaat nog allesbehalve voltooid. Vanuit zowel een intern als extern perspectief gezien was de Estse soevereiniteit nog niet stabiel. Met in Estse ogen desastreuze gevolgen. In 1940 moest het binnenlandse regime immers plaats maken voor hernieuwde overheersing van buitenlandse dictaturen. Had het zich in aan het begin van de eeuw nog ontworsteld aan zijn provinciestatus binnen het tsaardom, tijdens de Tweede Wereldoorlog verwerd Estland tot niets meer dan een Sovjetrepubliek.

Een nieuwe fase van onderwerping was ingezet. En net als tijdens de negentiende eeuw zou deze gaandeweg gepaard gaan met de opkomst van een nationalistische beweging, veelal gefundeerd op het reeds opgebouwde nationale bewustzijn, de veronderstelde Estse eigenheid en herinnering aan de Eerste Estse Republiek.

De opkomst van een onafhankelijkheidsgezinde mentaliteit

Als de communisten vanaf het begin van hun heerschappij in de jaren veertig aan alle wensen en eisen van het Estse volk zouden hebben voldaan, dan hadden de Esten wellicht nooit massaal de geest gekregen om voor het herstel van de eigen natiestaat op te komen, om opnieuw een onafhankelijk Estland na te streven. Misschien dat zij alsnog geen warme houding tegenover de Sovjets zouden hebben aangenomen, maar de kans is klein dat ze in dit scenario de omverwerping van het staatsbestel zouden gaan bepleiten. Enkel het Molotov-Ribbentropact aandragen als de verwekker van de Estse onafhankelijkheidsbeweging, zelfs al luidde dat verdrag het verlies van soevereiniteit in, zou derhalve te beperkt zijn. Dan zou

⁵² R. Taagepera, 'The struggle for', 451-454.

⁵³ Raun, *Estonia and the Estonians*, 124-125.

het bijvoorbeeld onverklaarbaar blijven waarom de Esten zich pas massaal in de jaren tachtig verenigden voor het herstel van een onafhankelijke natiestaat, zo'n vijftig jaar na ondertekening van het traktaat. Er moeten dus meer factoren zijn geweest die helpen verklaren waarom de Estse mentaliteit zich in de richting van het onafhankelijkheidsstreven ontwikkelde en waarom die aspiratie juist tussen 1979 en 1991 steeds meer draagvlak genoot. Want zoals massabewegingen niet op de inzet van een enkel individu drijven, ontstaan ze evenmin door slechts één oorzaak.

In het geschiedkundig debat wordt een breed scala aan oorzaken aangevoerd voor de opkomst van Estlands onafhankelijkheidsbeweging. Deze factoren zijn goeddeels in te delen in een viertal categorieën: misdaden tegen de menselijkheid, russificatie, democratisch gebrek en economische stagnatie. Deze vier kwesties komen hieronder aan bod om zo te duiden waarom de Estse burgerbevolking in de tweede helft van de twintigste eeuw opnieuw een mentaliteit ontwikkelde waarmee zij zich afzette van buitenlandse overheersing en langzaamaan een onafhankelijkheidspleidooi ontwikkelde.

Allereerst de misdaden tegen de menselijkheid. Net als in de rest van Europa ontkwam ook in Estland de burgerbevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog niet aan vervolging, deportatie en uitmoording. Uit archiefonderzoek van Misiunas en Taagepera blijkt dat door toedoen van zowel Hitlers als Stalins leger de etnisch Estse populatie tijdens de oorlog met ongeveer een kwart kromp. Telde de inlandse bevolking in 1939 nog ruim 1,1 miljoen inwoners, in 1945 waren dit er nog amper 850.000. Tienduizenden van hen waren het slachtoffer van oorlogsgeweld. Zij kwamen om door standrechtelijke executies, in deportatiekampen of door toedoen van nazistische en communistische krijgsverrichtingen. Anderen stierven aan het front, omdat ze al dan niet vrijwillig streden voor Russische of juist Duitse bataljons.⁵⁴ Naast de te betreuren oorlogsdoden dunde de Estse bevolking bovendien uit doordat velen besloten hun thuisland te ontvluchten, zowel uit angst voor Sovjet-repressie als in de hoop elders een betere toekomst op te kunnen bouwen. Hun bestemming was veelal Duitsland of Scandinavië. Ongeveer 70.000 Esten verlieten in de periode 1939-1945 hun land om in het Westen hun toevlucht te zoeken.⁵⁵

Wat de Estse beleving van de jaren veertig zo anders maakt dan die van veel andere Europese landen is dat het einde van de Tweede Wereldoorlog niet eveneens het einde

⁵⁴ Misiunas en Taagepera, *The Baltic states*, 354. De aantallen hier genoemd betreffen schattingen van de auteurs op basis van een incompleet geheel aan archiefdocumenten. Niettemin geven deze cijfers een beeld van de omvang van de oorlogsslachtoffers die Estland heeft geleden in de periode 1939-1945. Bij een onvolledige set aan cijfers is het immers eerder aannemelijk dat de cijfers naar boven bijgesteld dienen te worden, dan naar beneden.

⁵⁵ Hasselblatt, *Van IJstijd tot Skype*, 172-173.

betekende van geweld tegen de burgerbevolking. Door de inlijving bij de Sovjet-Unie werd het Estse volk tot aan Stalins dood in 1953 nog eens een aanvullende acht jaar blootgesteld aan zijn paranoia en zuiveringsdrang. Alleen al tijdens het laatste jaar van de oorlog, toen na de verdrijving van de Duitsers en de hernieuwde bezetting van de Sovjets het krijgsbedrijf in Estland nota bene al feitelijk tot een besluit was gekomen, deporteerden Stalins manschappen tussen de dertien- en vijftienduizend Esten naar strafkampen in veelal Siberië of de Centraal-Aziatische deelrepublieken van de Sovjet-Unie.⁵⁶ De grootste naoorlogse deportatie was echter die van maart 1949. In luttele dagen tijd werden ongeveer 21.000 Esten opgepakt en afgevoerd, met als motief de bevolking te zuiveren van personen die als bedreiging zouden gelden voor het communisme.⁵⁷ Die insteek suggereerde alsof het louter ging om het verwijderen van verzetstrijders en politieke tegenstanders; vijanden van het proletariaat. De werkelijkheid was beduidend anders. Hele families, zo'n 7500 tot 7800 in totaal, werden afgevoerd. Circa 73% van de gedeporteerden waren vrouwen en kinderen jonger dan zestien jaar.⁵⁸ Lang niet iedereen was dus een actief bestrijder van de communistische heerschappij.

Geschat wordt dat door alle naoorlogse deportaties tezamen het Estse volk met nog eens tachtigduizend mensen uitdunde. Opgeteld bij het bevolkingsverlies van tijdens de Tweede Wereldoorlog was daarmee de vooroorlogse populatie met ongeveer een derde geslonken.⁵⁹ Over de hele periode 1939-1953 gezien, eiste het stalinisme daarbij vijf keer zoveel slachtoffers als het nazisme.⁶⁰ Zelfs met weinig voorstellingsvermogen is het in te beelden hoe een grote impact deze onderdrukkingen en verliezen hebben gehad op een volk dat vijftien jaar eerder nog in onafhankelijkheid en vrijheid leefde. Alhoewel (grootschalige) deportaties vanaf de destalinisatie onder Chroesjtsjov zich niet meer voordeden, bleven zowel woede over de gepleegde uitzettingen als angst voor nieuwe deportaties gedurende het gehele Sovjetbewind in Estland bestaan.

De historici Mertelsmann en Rahi-Tamm benoemen, naast vele anderen, de stalinistische terreur zodoende als zeer traumatisch voor het Estse volk.⁶¹ Niet verwonderlijk

56 O. Mertelsmann en A. Rahi-Tamm, 'Cleansing and compromise: the Estonian SSR in 1944-1945', *Cahiers du monde russe* 49:2 (2008) 339.

57 O. Mertelsmann en A. Rahi-Tamm, 'Soviet mass violence', 315-316.

58 H. Strods en M. Kott, 'The file on operation "Priboi": a re-assessment of the mass deportations of 1949', *Journal of Baltic studies* 33:1 (2002) 20-21. De deportaties uit Estland werden gelijktijdig uitgevoerd aan deportaties uit Letland en Litouwen. Uit de drie deelrepublieken werden in totaal bijna 95.000 personen afgevoerd naar strafkampen. Van dit totaal aantal gedeporteerden was 73% vrouw dan wel een kind van jonger dan 16. Specifieke cijfers over de leeftijds- en geslachtsopbouw van het Estse aandeel zijn niet voorhanden.

59 Misiunas en Taagepera, *The Baltic states*, 358.

60 Mertelsmann en Rahi-Tamm, 'Soviet mass violence', 317.

61 Ibidem, 317.

had het daarmee ook zijn uitwerking op de Estse mentaliteit ten opzichte van de Sovjetoverheersing. Veel Esten, waaronder vele historici en juristen, zien bijvoorbeeld tot op de dag van vandaag Stalins deportaties en executies niet alleen als misdaden tegen de menselijkheid, maar zelfs als genocide.⁶² Al in de periode 1979-1991 zou de onafhankelijkheidsbeweging dan ook onder meer gaan streven naar (inter)nationale erkenning en veroordeling van deze misdaden en ze aangrijpen als argument vóór het herstel van een onafhankelijk Estland.

Niet alleen verminderde de omvang van de Estse bevolking in absolute aantallen, tijdens de Sovjet-overheersing werd ook in relatief opzich haar aandeel binnen de populatie van de eigen deelrepubliek steeds kleiner. Het verlies aan Estse inwoners ging immers gepaard met een almaar groeiende instroom van etnische Russen. De tweede factor voor de Estse onafhankelijkheidsmentaliteit was dan ook onderdeel van een oud gebruik waarmee de tsaren al in de negentiende eeuw hadden geëxperimenteerd en dat het Kremlin in ere herstelde: russificatie.

De, veelal gedwongen, migratie vanuit Rusland naar Estland was een belangrijk onderdeel van de russificatie. Nog onder Stalin werden de eerste grote groepen Russen naar Estland gestuurd. Binnen vijf jaar na de oorlog was het niet-Estse deel van de bevolking al gegroeid van ongeveer 6 naar circa 24% en grotendeels van Russische komaf. Net als de generaties immigranten na hen werden zij naar Estland gestuurd om als arbeider te dienen in de industrie die de Sovjets grootschalig in de deelrepubliek uit de grond stampten.⁶³ Alhoewel de toevloed pieken en dalen kende, zond Moskou tot in de jaren tachtig nieuwe scharen werkkrachten naar de Estse fabrieken. Zo kon het gebeuren dat het aandeel van etnische Esten in de totale bevolking van Estland van 92% in 1939 daalde naar nog maar een krappe 60% vijftig jaar later; tegen 1989 bestond inmiddels de rest van de populatie voornamelijk uit Russen.⁶⁴

Russificatie beïnvloedde niet enkel de demografische samenstelling van Estland, maar had tevens gevolgen voor de culturele autonomie van de Esten. Het Kremlin streefde immers naar wat in het Engels aangeduid wordt als *all-Union identification*, vrij te vertalen als 'uniebrede identificatie': boven alles, en zeker boven etnische of culturele subgevoelens, zouden de verschillende bevolkingsgroepen en minderheden die de Sovjet-Unie rijk was zich

62 L. Mälksoo, 'Soviet genocide? Communist mass deportations in the Baltic states and international law', *Leiden journal of international law* 14:4 (2001) 781-785. Overigens is de term 'genocide' ook in Letland en Litouwen veelgebruikt om de misdaden van de Sovjets mee aan te duiden, zeker als het gaat om de Baltische deportaties die onder Stalin werden uitgevoerd.

63 Raun, *Estonia and the Estonians*, 182-183.

64 Taagepera, *Estonia*, 233.

moeten identificeren als een Sovjet-burger. Om deze uniebrede identiteit te realiseren voerde het Kremlin een reeks aan campagnes waarmee het poogde zijn inwoners te harmoniseren tot één uniform volk met één taal, één geschiedenis, één set aan tradities en één cultuur. In sommige perioden met meer druk en dwang dan andere. Met name gedurende het tijdperk van Stalin en de jaren zeventig was de anti-nationalistische repressie groot, terwijl bijvoorbeeld tijdens het bewind van Nikita Chroesjtsjov (1953-1964) er meer ruimte was voor culturele diversiteit, dat daarom ook wel 'De Dooi' wordt genoemd. Ofschoon de intensiteit per periode verschilde, oefende Moskou vanaf de Tweede Wereldoorlog vrijwel onafgebroken druk uit op de inwoners van de verschillende deelrepublieken om zichzelf niet langer als bijvoorbeeld Oekraïner, Armeniër of Est te beschouwen, maar zich te voegen naar een nieuwe, op zichzelf staande nationaliteit: de Sovjet-nationaliteit.

De spil van de campagnes voor uniebrede identificatie was de zogenaamde 'Nieuwe Sovjetmens'. De Communistische Partij (CP) ontwikkelde dit theoretische construct als het archetype van de ideaalburger.⁶⁵ Om van de papieren Nieuwe Sovjetmens zowel een tastbaar als aantrekkelijk voorbeeldfiguur te maken, werd hij voorgesteld als een soort *übermensch* die moreel en intellectueel verheven was boven andere volkeren. Het fictieve voorbeeldfiguur gebruikte zowel rede en logica als wetenschap en technologie om problemen op te lossen, de natuur de baas te zijn en zichzelf te bevrijden van de ketenen van het kapitalisme. Of zoals historicus Jay Bergman het stelt: 'In fact, there were virtually no limits to what the New Soviet Man could accomplish'.⁶⁶ Wie een willekeurige poster van de CP voor de geest haalt, krijgt een goed beeld van hoe die Nieuwe Sovjetmens eruit diende te zien en zich placht te gedragen: noest bouwend aan de toekomst van het communisme. *Invention of tradition* was ook het Sovjetbewind niet vreemd.

Van de inwoners van de Sovjet-Unie werd gevergd dat zij zich spiegelde aan het gemythologiseerde rolmodel. En ofschoon het op het eerste oog wellicht aantrekkelijk lijkt om je te vereenzelvigen met een in theorie schier almachtig wezen, was voor minderheden zoals de Esten juist de keerzijde van de Nieuwe Sovjetmens dat deze nieuwe identiteit ten koste ging van hun culturele autonomie. Over het geheel bezien liet het Kremlin binnen de uniebrede identiteit immers weinig ruimte voor de nationale tradities, gewoonten en zelfs

65 Ideeën over de Nieuwe Sovjetmens ontstonden vrijwel direct vanaf de oprichting van de Sovjet-Unie in 1922. Daar Estland pas in de jaren veertig aan de unie werd toegevoegd, zou het een anachronisme zijn om te suggereren dat de Nieuwe Sovjetmens ontwikkeld werd om de Esten te onderwerpen aan de uniebrede identiteit. Wel bleef het archetype doorheen de hele levensduur van de Sovjet-Unie bestaan en veranderde bovendien van tijd tot tijd de invulling die het Sovjetregime aan de Nieuwe Sovjetmens gaf. Daarmee was het fenomeen tussen 1940 en 1991 van invloed op ook de Esten en hun cultuur.

66 J. Bergman, 'The idea of individual liberation in Bolshevik visions of the New Soviet Man', *European history quarterly* 27:1 (1997) 60.

geschiedenis van minderheidsgroeperingen. Niet doordat de machthebbers de kenmerken van de Nieuwe Sovjetmens via landelijke wet- en regelgeving oplegden aan hun inwoners. Dat zou simpelweg in strijd zijn met de aard van het voorbeeldfiguur dat, volledig op marxistisch-leninistische leest geschoeid, veeleer een internationalistisch dan een nationaal wezen symboliseerde.⁶⁷ Maar juist door dit supranationale karakter van de Nieuwe Sovjetmens was er voor de nationalistische sentimenten van de vele etniciteiten in de Sovjet-Unie kende eveneens nauwelijks plek. Volgens het Kremlin zou anders immers een versnipperde identiteit ontstaan in plaats van een stabiel, coherent en trouw communistisch volk.⁶⁸ Zodoende ontstond de paradoxale situatie waarin de Sovjets in theorie niet een uniforme natiestaat construeerden, maar in de praktijk des te meer beleid ontwikkelden om op het niveau van de deelrepublieken alsnog de verschillende etniciteiten in het culturele gelid van de Nieuwe Sovjetmens te krijgen. Of zoals socioloog Rogers Brubaker het stelde:

No other state has gone so far in sponsoring, codifying, institutionalizing, even (in some cases) inventing nationhood and nationality on the sub-state level, while at the same time doing nothing to institutionalize them on the level of the state as a whole.⁶⁹

Voor Estland maakten de Sovjets geen uitzondering. Ook haar inwoners dienden zich te plooiën naar het toonbeeld van de ideale Sovjetburger. Daarom introduceerde het communistisch gezag ook alhier het passief-agressieve beleid van de Nieuwe Sovjetmens. Het Kremlin promootte de nieuwe normen voor supranationaal burgerschap terwijl het tegelijkertijd de nationaal-culturele kenmerken en symbolen van Estse eigenheid verbood, naar de achtergrond drukte of verving door Sovjet-varianten. Zodoende poogden de Sovjets met een maatschappijbrede aanpak het Ests nationaal bewustzijn te ontmantelen. Op een praktisch niveau werd daartoe bijvoorbeeld de Estse kroon als betaalmiddel vervangen door de roebel en kwam er een verbod op het vertonen van de blauw-zwart-witte vlag van het onafhankelijke Estland. Alleen nog het zwaaien van de rode banier met de gouden hamer en sikkel was legaal.⁷⁰ Maar het Kremlin ontplooidde bovendien veel verstrekkender en duurzamer tactieken om het volk zich niet langer te laten identificeren als 'Esten in Estland'

67 R. Brubaker, 'Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: an institutionalist account', *Theory and society* 23:1 (1994) 51.

68 J. Virkkunen, 'The politics of identity: ethnicity, minority and nationalism in Soviet Estonia', *GeoJournal* 48:2 (1999) 84.

69 Brubaker, 'Nationhood and the national', 52.

70 Virkkunen, 'The politics of identity', 84-88.

maar als Nieuwe Sovjetmensen die slechts bij wijze van toeval in de Estse deelrepubliek leefden en niet in een van de veertien andere. Geschiedenis werd letterlijk herschreven, de Russische taal werd boven het Ests begunstigd en bestaande tradities moesten nieuwe Sovjet-varianten naast zich dulden, werden gesovjetiseerd of zelfs in het geheel vervangen.

Een van de belangrijkste tactieken om de Esten te kneden tot loyale Nieuwe Sovjets was het herschrijven van de geschiedenis. Deze strategie kende twee kernaspecten: historische rechtvaardiging van Estlands opname in de Sovjet-Unie en het opwerpen van de suggestie van onvermijdelijkheid en wederzijds verlangen voor een Ests-Russisch samenzijn. Zo werd het bestaan van het Molotov-Ribbentroppact ontkend – het bleef bovenal onbenoemd – en werd de Estse toetreding tot de Sovjet-Unie in de geschiedenisboekjes en de media stevast voorgesteld als een vrijwillige keuze van de Esten.⁷¹ Maar de Sovjets vervalsten de geschiedenis zelfs verder terug dan 1940. De communistische historiografie stelde dat de banden tussen Rusland en de Baltische volken al eeuwenlang intens en genegen waren. Dat was ook niet meer dan vanzelfsprekend, aangezien het Balticum elke keer weer in voorspoed en weelde baadde zodra de Russen voet aan land hadden gezet. Althans, zo pretendeerde diezelfde geschiedschrijving. Dat bijvoorbeeld de Esten zich in de negentiende eeuw langdurig verzetten tegen de russificatie van de tsaren en na de Eerste Wereldoorlog succesvol de Russen bevochten voor onafhankelijkheid bleef buiten beschouwing. Door onwelgevallige feiten te verwisselen met strategische lacunes en overdreven of zelfs verzonden verhalen, konden de Sovjets de Estse geschiedenis herschrijven tot een communistisch succesverhaal.⁷²

De Russen als superieure leiders en bevrijders van het Estse gepeupel, dat zich enthousiast edoch onderdanig schikte naar het loffelijk leninistisch bewind. Als het aan de CP lag zag niet alleen de ideale realiteit er zo uit, maar ook het volmaakte verleden. En dus werd hij ook als zodanig voorgewend. Om te voorkomen dat de Esten alternatieve visies op de geschiedenis nahielden, werden de media gecensureerd, het bezit van een scala aan historische artefacten verboden, bibliotheken gezuiverd van 'onware' boeken en intellectuelen die als politiek gevaar werden gezien uit hun vak gezet.⁷³ Zoals Lieven het poneert: '...the entire Communist claim to legitimacy and to positive achievements was based on lies'.⁷⁴

Of Lieven nu gelijk heeft of niet, belangrijker is dat naarmate de Sovjets langer aan de macht waren het leeuwendeel van de Esten ook zelf de communistische geschiedschrijving als vals beschouwde. Bijvoorbeeld doordat hun eigen ervaringen contrasteerden met de Sovjet-

71 Hasselblatt, *Van IJstijd tot Skype*, 190.

E.A. Cole, *Teaching the violent past: history education and reconciliation* (Lanham 2007) 233-234.

72 Misiunas en Taagepera, *The Baltic states*, 118-120.

73 Virkkunen, 'The politics of identity', 85.

74 Lieven, *The Baltic revolution*, 222.

verhalingen. Of omdat de overlevering die zij kenden van familie en vrienden hiermee vloekte.⁷⁵ Onder andere aangespoord door de kritische kanttekeningen van geëmigreerde historici, veelal clandestien verkregen, en een aanvankelijk nog geringe groep binnenlandse verzetspersonen groeide de Estse scepsis over de communistische historiografie. Met name vanaf de introductie in de jaren tachtig van de gedeeltelijke transparantie via Gorbatsjovs concept *glasnost* – waarover in de paragraaf over binnenlandse strategie meer – begonnen de Esten steeds massaler in te zien dat zij jarenlang doelbewust onwetend waren gehouden over hun eigen historie. Vanaf dit decennium ontwikkelde zich in rap tempo een Estse mentaliteit die de geschiedvervalsing van de Sovjets als inperking van de culturele vrijheid beschouwde. De onafhankelijkheidsbeweging zou hier dan ook sterk tegen gaan ageren.

Nauw verwant aan de Sovjet-strategie om de geschiedenis te herschrijven is een tweede voorbeeld van de wijze waarop de culturele autonomie van de Esten werd ingeperkt: het wegdrukken, sovjetiseren of zelfs vervangen van bestaande Estse tradities en rituelen. Misschien wel de meest saillante manier waarop de Sovjets poogden de Estse cultuur naar de achtergrond te drukken, was door pan-Baltische tradities te creëren. Want ondanks dat de Esten, Letten en Litouwers allen hun eigen taal, historie en officieel zelfs eigen deelrepubliek hadden, werden zij in het communistisch discours voorgesteld als één geheel: het *Pribaltika*. Voor de schepping van een supranationale Sovjetmens was de creatie van een regionale Baltische identiteit een geschikte tussenstap. De Esten moesten hun veronderstelde eigenheid dus opgeven voor een geënceneerde pan-Baltische identiteit, die op haar beurt weer moest buigen voor het ideaal van de Nieuwe Sovjetmens.⁷⁶

Indien Estse tradities niet werden vermengd met die van de twee andere Baltische staten, dan werden ze vaak ofwel de vergetelheid in gedrukt ofwel gesovjetiseerd. Beide methoden worden goed geïllustreerd door de communistische omgang met twee van de meest toonaangevende culturele creaties van de Estse ontwakingsperiode in de negentiende eeuw: *Kalevipoeg* en de zangfestivals.

Als de personificatie van de Estse nationale identiteit was *Kalevipoeg* een bedreiging voor zijn communistische tegenhanger, de Nieuwe Sovjetmens. Middels een brede aanpak poogden de Sovjets dan ook de oorspronkelijke *Kalevipoeg* uit het collectief geheugen te verdringen. Bijvoorbeeld door monumenten ter ere van de literaire held te vernietigen.⁷⁷ Later zouden de Sovjets juist *Kalevipoeg* omarmen, of eigenlijk eerder doodknuffelen. Zij

⁷⁵ Hasselblatt, *Van IJstijd tot Skype*, 192.

⁷⁶ Brüggemann, 'Leaving the 'Baltic'', 350-354.

⁷⁷ Estonica – Encyclopedia about Estonia, <http://www.estonica.org/en/Culture/Art/What_we_don%E2%80%99t_have/> 23-05-2015.

vervaardigden nieuwe interpretaties van de held, opdat zijn karakter binnen de marxistisch-leninistische liturgie zou passen. Niet langer was *Kalevipoeg* het toonbeeld van de Estse identiteit. In plaats daarvan werd zijn legende geherconstrueerd tot die van een succesvol behartiger van het communistisch ideaal; *Kalevipoeg* als het rolmodel van het proletariaat, protegé van de Estse bestemming tot het communisme en de Sovjet-Unie.⁷⁸ Niet alleen Estlands geschiedenis maar ook zijn literatuur werd aldus herschreven. Naast *Kalevipoeg* weerde het Sovjet-regime immers in bredere zin onwelgevallige werken van Estse auteurs en kunstenaars uit bibliotheken, musea en schoolboeken of goot het ze in een nieuw, leninistisch jasje. Artiesten en schrijvers wiens werk zich liet inspireren door Ests nationalisme of hier een podium voor bood vluchtten veelal naar het Westen, werden vervolgd of het beoefenen van hun ambacht verboden. Anderen conformeerden zich naar de Sovjet-doctrines, die bepaalden dat kunst ten dienste stond van het communistisch visioen.⁷⁹ Zo raakte de Estse cultuur onder het Sovjet-bewind steeds meer uitgehold.

De Estse zangfestivals overkwam grotendeels hetzelfde als de literatuur. Net als de kunsten werd het zangfestijn geïncorporeerd in het communistische raamwerk. Het massale karakter van de muziekfeesten paste in principe dan ook naadloos in de leninistische eis van cultureel collectivisme.⁸⁰ Om ook de inhoud van de festivals aan te laten sluiten op de communistische leer wijzigden de Sovjets de teksten van de liederen. Ests-nationalistische gezangen werden voortaan van het programma geweerd en verwisseld voor communistische kopij. Promotie van de Estse identiteit was niet langer welkom, propaganda van de Sovjetwaarden en -geschiedenis werd de nieuwe functie van de festivals.⁸¹ Als taal moest het Ests dan ook langzaamaan plaatsmaken voor één universeel gesproken taal. De uitverkorene: het Russisch. Aanvankelijk moest per programmaonderdeel minstens één lied in het Russisch voorgedragen worden, maar al na enkele lustra was dat aanbod aanzienlijk gegroeid. Vanaf 1969 kenden de Sovjets nog slechts de helft van de tijd toe aan Eststalige zangstukken; de rest werd sindsdien hoofdzakelijk in het Russisch gezongen.⁸²

De Sovjets kozen niet alleen de zangfestivals als podium voor de promotie en verspreiding van de Russische taal. Om de Nieuwe Sovjetmens te voltooien moest op den duur een monolingüistische samenleving ontstaan en dus strekte de reikwijdte van de

78 J. Talvet, 'A hundred years of an unvanquished canon: F.R. Kreutzwald's Kalevipoeg in Estonian literary histories and school text-books', *Interlitteraria* 15:1 (2010) 158-165.

79 I. Fjuk, M. Jõeste en Ü. Kaevats ed., *Estonia: once again a country on the map of the world* (Tallinn 1992) 60-66.

80 Raun, *Estonia and the Estonians*, 187-188.

81 Waren, 'Theories of the Singing Revolution', 444.

82 K. Brüggemann en A. Kasekamp, 'Singing oneself into a nation'? Estonian song festivals as rituals of political mobilisation', *Nations and nationalism* 20:2 (2014) 266-271.

taalcampagnes ver voorbij de vijfjaarlijkse liedfestijnen. Met name in de jaren zeventig breidden de Sovjets het beleid uit om het gebruik en de status van het Estse te verminderen. Zo werd het Russisch ingevoerd als de officiële taal bij Estse overheidsinstellingen en verplicht gesteld in het onderwijs.⁸³ Vanaf 1978 bestempelde het Kremlin het Russisch zelfs officieel als het enige geschikte communicatiemiddel voor actieve participatie in het sociaal-maatschappelijk leven. Om deze superieure positie te bevestigen, kregen Russischtalige scholen en universiteiten hogere subsidies en hun leraren vorstelijker salarissen dan hun Estse equivalenten.⁸⁴ Daarnaast werd het Russische aandeel binnen Estlands medialandschap vergroot, voornamelijk wat betreft het aanbod aan televisie- en radioprogramma's.⁸⁵

Ondanks dat de druk om Russisch te spreken dus gaandeweg werd opgevoerd, kwam er nooit een (totaal)verbod op de Estse taal. Immers, dat bijvoorbeeld de Russisch gesproken media 'slechts' een aandeel hadden binnen het volledige media-aanbod, betekent inherent dat er tevens ruimte was voor andere tongvallen. Juist de journalistiek illustreert dat goed. In weerwil van de Moskouse manoeuvres ten bate van het Russisch, was in de praktijk het Estse de voertaal in het overgrote deel van de kranten, tijdschriften en radio-uitzendingen. Alhoewel de tekstuele inhoud over het algemeen misschien dan wel niet meer 'authentiek' Estse was, de vorm was dat tenminste wel.⁸⁶

Een zekere mate van taalvrijheid was er dus wel degelijk. Paradoxaal genoeg droeg deze, gecombineerd met de staatscampagnes voor het Russisch, volgens de historiografie juist op twee manieren bij aan de totstandkoming van een nationalistische mentaliteit in Estland die zich afkeerde van de invloed van het Russisch en meer in het algemeen het Sovjet-regime. Allereerst persisteerde volgens Taagepera het Estse zodoende als een vitale, gesproken taal. Het kon daardoor een factor blijven die de etnische Esten onderling verbond en hen stimuleerde in hun overtuiging van nationale eigenheid. Daarnaast leerden veel van de Russische immigranten het Estse niet of alleen mondjesmaat. Dit kwam onder andere doordat de taal op de Russische scholen in Estland vaak slechts een keuzevak was.⁸⁷ Sprak men op Estse scholen in ongeveer 40% van de lessen in het Russisch, in het Russische onderwijs in Estland werd nog geen vijfde deel van de tijd gewijd aan kennisoverdracht in het Estse.⁸⁸

83 M. Waldstein, 'Russifying Estonia? Iurii Lotman and the politics of language and culture in Soviet Estonia', *Kritika: explorations in Russian and Eurasian history* 8:3 (2007) 573.

84 D.D. Laitin, 'Language planning in the former Soviet Union: the case of Estonia', *International journal of the sociology of language* 118:1 (1996) 45-46.

85 Misiunas en Taagepera, *The Baltic states*, 212.

86 Laitin, 'Language planning', 45-46. Op televisie werd daarentegen wel voornamelijk in het Russisch gesproken, om exact te zijn in ongeveer driekwart van de uitzendingen.

87 Taagepera, *Estonia*, 96.

88 Raun, *Estonia and the Estonians*, 212. Rond 1982 was de verhouding tussen lessen in het Estse en Russisch op de scholen van de twee dominante bevolkingsgroepen als volgt: Russische scholen: 72 uur Russisch, 16 uur

Immigranten die vóór hun komst naar de Baltische deelrepubliek de schoolbankjes al hadden verlaten, konden bovendien op hun (fabrieks)werk doorgaans volstaan met communicatie in hun moedertaal. Onbedoeld en in contrast met het supranationale wens- en mensbeeld, werkte het tweeledige Sovjet-beleid van ontmoediging edoch tolerantie van het Estse daarmee segregatie tussen de Esten en Russen in de hand. Zo deed het volgens Laitin onder Esten de veronderstelling groeien dat hun Russische medeburgers niet bereid zouden zijn om zich de Estse taal eigen te maken.⁸⁹ Dat richting het einde van de jaren tachtig toch nog ongeveer 12% van de Russen zich in het Estse goed verstaanbaar kon maken, was voor de Esten een schamele troost.⁹⁰ De taaldiversiteit had niettemin de sociaalculturele kloof tussen twee grootste bevolkingsgroepen van Estland eerder toe dan af laten nemen. Want alhoewel de Russische immigranten volgens Misiunas en Taagepera over het algemeen hoger opgeleid waren dan de Esten, beargumenteren de historici ook dat de laatstgenoemden de Russen veelal als ongecivileerde gasten bezagen die een bedreiging vormden voor het voortbestaan van de Estse taal en zodoende voor een belangrijk onderdeel van de Estse nationale identiteit.⁹¹ Terecht of onterecht, ook langs deze lijn werd de Estse mentaliteit geprikkeld om zich terloops meer af te gaan zetten van sovjetisering en russificatie.

De Moskouse campagnes voor een uniebrede identificatie met de Nieuwe Sovjetmens gingen evident niet aan Estland voorbij. Geschiedvervalsing, de sovjetisering van gezongen en geschreven tradities, de ondermijning van de Estse taal; tijdens de Sovjet-periode kwam de vrijheid om een eigen nationaal bewustzijn te koesteren ook in de Estse deelrepubliek flink in het nauw. Het beleid van het Kremlin was er op ingesteld om gevoelens en uitingen van nationale eigenheid zoveel mogelijk af te remmen en deze te laten verruilen voor vereenzelviging met het communistische mensbeeld. Daarmee beknotte het communistische propaganda-arsenaal de Estse culturele autonomie. En belangrijker nog, dit gaf impulsen aan een steeds breder gedragen mentaliteit om, wel of geen Sovjet-overheersing, de nationale identiteit der Esten te restaureren.

Een derde factor die een onafhankelijkheidsgezinde mentaliteit in Estland stimuleerde was het democratisch gebrek in de totalitaire Sovjet-Unie. Zo was er geen onomstreden vrijheid van meningsuiting. Want of nu hardliners als Stalin en Leonid Brezjnev de macht hadden of 'De Dooi' van Chroesjtsjov regeerde, geen moment was het toegestaan om openlijk te spreken over historische thema's als het Molotov-Ribbentropact, laat staan over

Ests. Estse scholen: 41 uur Russisch, 66 uur Estse.

89 Laitin, 'Language planning', 45-49.

90 Smith, *Estonia: independence*, xxiii.

91 Misiunas en Taagepera, *The Baltic states*, 216-217.

onderwerpen van nationalistische aard. Zodra iemand openlijk een andere mening verkondigde dan de CP, werd deze persoon doorgaans niet langer als onderdeel maar juist als vijand van het proletariaat gezien: als een bourgeois.⁹² En exact dit bourgeois-verwijt was immer present geweest bij bijvoorbeeld de al besproken deportaties onder Stalin, de inperking van de culturele autonomie en de vervolgingen van intellectuelen. Bewust van de desastreuze gevolgen die het kon hebben, bedankte het grootste deel van de Esten dan ook lange tijd voor het publiekelijk uiten van alternatieve opvattingen. Opnieuw pas totdat Michail Gorbatsjov in 1985 het concept van glasnost (openheid) introduceerde, durfde menig Est zich in het publieke debat te mengen en vermenigvuldigde de openlijke kritiek op het Sovjet-regime alsook de uitingen over nationale eigenheid zich aanzienlijk.

Het publieke debat bood dus lange tijd de Esten niet de bewegingsvrijheid om zelfstandig hun belangen te behartigen. Weinig verrassend deed het politieke systeem dat evenmin. Voor de gewone Est was het bijvoorbeeld schier onmogelijk om een parlementaire functie te bekleden. Net als andere facetten van de samenleving werd namelijk ook het politieke systeem van de Estse deelrepubliek in grote mate gerussificeerd. De bewindsmannen van het Kremlin hadden doorgaans immers weinig vertrouwen in het plaatsen van nationale minderheden op machtsposities, of ze nu communistisch waren of niet. Zeker in de Balten was het bestuurlijk vertrouwen lange tijd laag, omdat zij later dan de rest geïncorpeerd werden door de Sovjet-Unie en zodoende twintig jaar aan sovjetisering achterliepen. Om de doctrines in heel de unie te waarborgen, benoemde het centraal gezag derhalve vooral het Russische partij kader in het bestuur en de volksvertegenwoordiging van de deelrepublieken. Zo ook in Estland.⁹³ Geleidelijk aan werden zij aangevuld met zogenaamde 'Yesten': etnische Esten die al minstens een generatie in Rusland hadden gewoond en ambtshalve terugkeerden naar hun voorouderlijke grond. Zij moesten een natuurlijkere brug vormen tussen de Russische autoriteiten en de Estse bevolking, maar waren hierin weinig succesvol. De onderlinge afstand was simpelweg te groot. Bijvoorbeeld doordat de Yesten geassimileerd waren met de Russische cultuur en zo de Estse taal vaak niet goed beheersten. Dat uitte zich in een gebrekkige uitspraak, bijvoorbeeld door à la het Russisch een j-klank te maken voor woorden die beginnen met een -e. Vandaar dat veel Esten hen al gauw de bijnaam 'Yesten' gaven. Net als door de etnische Russen voelde volgens Taagepera de gemiddelde Est zich zowel cultureel als politiek niet vertegenwoordigd door deze Yesten: ze leken meer Russisch dan Ests en plaatsten het communistisch ideaal hoger dan de nationale belangen van het Estse volk.⁹⁴

⁹² Brüggemann en Kasekamp, "Singing oneself into a nation", 266.

⁹³ Taagepera, *Estonia*, 78.

⁹⁴ Ibidem, 100-101.

De gebrekkige vertegenwoordiging van de nationale Estse belangen en het zelfs tegengestelde handelen van het Sovjet-bewind hieraan, maakten van het democratisch tekort een belangrijke oorzaak voor de opkomst van een onafhankelijkheidsmentaliteit in Estland. Deze kreeg nog eens extra impulsen via bijvoorbeeld het gebrek aan vrijheid van meningsuiting en de haast onmogelijke deelname van etnische Esten in het bestuur van de deelrepubliek.

Een vierde en afsluitende factor die de opkomst van de onafhankelijkheidsbeweging helpt verklaren is van economische aard. Moskous beleid had immers een grote en lang niet altijd gunstige impact op de Estse economie. Particuliere bedrijven werden bijvoorbeeld veelal staatseigendom. Zo werd onder Stalin met groot geweld het boerenland gecollectiviseerd. Niet alleen droeg dit in grote mate bij aan de al genoemde deportaties, maar volgens Raun maakte de collectivisering van het agrarisch bedrijf bovendien een nog maar amper productieve sector. Pas vanaf 1989 werden maatregelen getroffen om de landbouw opnieuw te privatiseren.⁹⁵

De komst van de Sovjets zou daarentegen voor Estse arbeiders ogenschijnlijk het walhalla betekenen. Ogenschijnlijk, want alhoewel het Kremlin zeer intensief investeerde in de op- en uitbouw van de Estse industrie, onder meer vanwege de gunstige ligging aan zee, bleek ook de secundaire sector in de praktijk weinig efficiënt. Alle vijfjarenplannen ten spijt, vanaf 1950 nam ook de groei van de industriële productie alleen maar af. Groeide de opbrengst van het fabriekswezen in 1955 nog met ruim 14%, in 1980 was dit minder dan 5%.⁹⁶ Daarnaast veroorzaakte de industrialisering veel schade aan het milieu en de natuur van Estland. Zowel de fabrieken als de grootschalige delving van grondstoffen vervuilden de Estse lucht, wateren en gronden ernstig.⁹⁷ Met de nodige volksgezondheidsrisico's van dien. Volgens Auer ervoeren veel Esten de Sovjet-industrie op hun grondgebied dan ook als diefstal: terwijl de opbrengsten veelal naar Rusland vloeiden, zagen de Esten weinig van de winst terug behalve de bouw van alleen maar nieuwe fabrieken en de gevolglijke milieuvervuiling. Ongenoegen over de als penibel gepercipieerde staat van zowel de welvaart als het milieu droegen bij aan de vorming van een revolutionaire mentaliteit onder de Esten.⁹⁸

De onvrede over economie en ecologie vormde samen met de Sovjet-misdaden tegen de menselijkheid, de inperking van culturele autonomie via russificatie en het democratisch

95 Raun, *Estonia and the Estonians*, 176-181.

96 Misiunas en Taagepera, *The Baltic states*, 370.

97 K. Valdmaa, 'Development of the environmental taxes and charges system in Estonia: international convergence mechanisms and local factors', *Policy studies* 35:4 (2014) 346.

98 M.R. Auer, 'Environmentalism and Estonia's independence movement', *Nationalities papers: the journal of nationalism and ethnicity* 26:4 (1998) 659-676.

gebrek een belangrijke factor in de vorming van een onafhankelijkheidsgezinde mentaliteit in Estland. In de loop van de jaren tachtig zouden deze vier kenmerken een zwaarwegende rol spelen in de opkomst van een massabeweging die pleitte voor hernieuwd Estse zelfbestuur. Deze thema's weerspiegelden zich niet alleen in de ideologie en strategie van de activisten, die in de twee laatste paragrafen van dit hoofdstuk behandeld zijn, maar ook in hun contact met het buitenland, het onderwerp van de volgende hoofdstukken.

Ideologie van een massabeweging

Naarmate de heerschappij van de Sovjets in Estland langer duurde, focuste de Estse mentaliteit zich steeds meer op de nationale identiteit en eigenheid. Natuurlijk, al direct vanaf het verlies van soevereiniteit in de jaren veertig en de inlijving bij Stalins rijk borrelden er bij sommige Esten gevoelens van onvrede en onrechtvaardigheid over de geleden inperkingen voor de eigen natie. Maar pas gaandeweg werden deze sentimenten massaal gevoeld en bovenal steeds massaler uitgedragen. De opeenstapeling van deportaties, executies, russificatie, beteugeling van de culturele autonomie, gebrek aan democratie en economische stagnatie zorgde er geleidelijk voor dat de Estse mentaliteit zich niet alleen beperkte tot een wat onsamenhangende collectie aan gevoelens over nationale identiteit en eigenheid, maar tevens ideeën hierover begon te ontwikkelen. Er ontstond kortom een ideologisch raamwerk waarbinnen gedachtegoed werd ontvouwd over de Estse natie en de toekomst van het Estse grondgebied. Vanaf de jaren tachtig openbaarden deze ideeën zich aanvankelijk als een pleidooi voor economische autonomie, om vervolgens via de wens voor soevereiniteit *binnen* de Sovjet-Unie volledige onafhankelijkheid na te streven. De onafhankelijkheidsbeweging van 1979-1991 was in de maak. Inmiddels weinig verrassend, haar ideologie: nationalisme.

Alvorens de aard van dit nationalisme te doorgronden is een disclaimer op zijn plaats. Inmiddels zijn we op het punt in de geschiedenis aanbeland waar de Estse beweging voor onafhankelijk een massale aanhang begon te krijgen. Terdege is er het bewustzijn dat er binnen een massabeweging doorgaans moeilijk sprake kan zijn van een enkele, uniform beleden ideologie. Dergelijke bewegingen zijn daar immers in principe te groot voor. Op hoofdlijnen delen de deelnemers dezelfde inzet, daarom hebben zij zich immers verenigd. In het geval van de Estse beweging was dit het streven naar onafhankelijkheid. Maar binnen dat gedeelde belang bevindt zich een kleurrijk palet aan uiteenlopende opvattingen over thema's van secundaire orde.

Vergelijk het bijvoorbeeld eens met de Nederlandse vakbonden. Ook al steunen hun leden het overkoepelende beleid voor betere lonen en arbeidsvoorwaarden, tussen en binnen

de verschillende bonden is de nodige ideologische schakering aanwezig. Neem alleen al de FNV, die je grosso modo zou kunnen onderverdelen in een sociaaldemocratische en een meer socialistische stroming. Dan te bedenken dat er naast de FNV nog een reeks aan andere vakbonden is, meest prominent de CNV met haar vooral christen-democratische grondslag. Toch weten de vakbonden ondanks hun ideologische verschillen zich bijvoorbeeld ten tijde van economische crisis te verenigen en gezamenlijk hun gedeelde hoofddoelen na te streven. Zo ontstaat in dat geval een massabeweging opgemaakt uit verschillende stromingen die verbonden zijn in een collectief doel, vaak uitgedragen door (tien)duizenden betogers.

Net als de Nederlandse vakbonden werd ook de Estse onafhankelijkheidsbeweging gevormd door duizenden deelnemers. Om een beeld te geven, bij een massademonstratie op het zangfestivalterrein in september 1988 deden meer dan driehonderdduizend Esten mee. Datzelfde jaar lieten zelfs omstreeks achthonderdvestigduizend personen, bijna de gehele etnisch Estse bevolking van dat moment, zich clandestien registreren als Ests staatsburger.⁹⁹ Een status die overigens gezien de destijds nog afhankelijke positie van Estland in de praktijk nog geen werkelijke waarde had, maar wel duidelijk de ernst en de bereidheid illustreerde waarmee honderdduizenden Esten streden voor onafhankelijkheid. Net als bij de vakbonden was het echter ook in het Estse geval onwaarschijnlijk dat elk individu exact hetzelfde gedachtegoed omarmde als zijn mededeelnemers. Dat was dan ook zeer zeker niet het geval. Alleen al het brede spectrum aan politieke partijen dat direct na het herstel van de onafhankelijkheid ontstond, maakt helder dat ideologische unanimiteit een illusie was. Zo deden er maar liefst zeventien partijen en een bonte verzameling onafhankelijke kandidaten mee aan de verkiezingen van 1992, de eerste stembusgang in het opnieuw onafhankelijke Estland.¹⁰⁰ Toch hadden ook de Esten een ideologisch bindmiddel dat de verschillende denkrichtingen binnen hun beweging samenbracht tijdens de jaren waarin het onafhankelijkheidspleidooi het luidst klonk. Het nationalisme was op de weg naar hernieuwde zelfstandigheid het gedeelde gedachtegoed waarmee het overgrote deel van de Esten tezamen actievoerde.

Over wat voor soort nationalisme spreken we eigenlijk als het gaat om de Estse onafhankelijkheidsbeweging? Dit is relevant om te weten, omdat het ons een inkijkje geeft in de mate waarin de Estse beweging überhaupt openstond voor invloeden van buitenaf. In de

99 J. Tusty en M. Castle Tusty, *The Singing Revolution*, (Tallinn 2006) <<https://singingrevolution.com/>> 01-10-2015. NB: voor wie een toegankelijke en beeldende introductie tot de Estse onafhankelijkheidsbeweging wil hebben, is deze documentaire een ware aanrader.

100Estse Kiescommissie, 'Riigikogu valimine 20. september 1992' <<http://www.vvk.ee/varasemad/?v=r92>> 29-12-2014.

inleiding van deze scriptie is al opgemerkt dat de Estse beweging cultureel-nationalistisch was, een mengeling van civiel en etnisch nationalisme. Wat deze ideologie behelst, hoe deze betrekking had op de Estse beweging en welke mogelijke gevolgen deze had voor de mate waarin de activisten ontvankelijk waren voor buitenlandse beïnvloeding wordt hieronder nader uitgewerkt.

Verschillende historici en politicologen hebben zich gebogen over het vraagstuk bij welk type nationalisme de ideologie van de Estse onafhankelijkheidsbeweging in te delen. Veelal plaatsen zij daarbij het Ests-activistische gedachtegoed op de schaal van civiel versus etnisch nationalisme, twee ogenschijnlijke tegenpolen. Waar de civiele variant immers inclusief van aard is – hierin bestaat voor personen van (oorspronkelijk) buiten de natie de mogelijkheid om (onder voorwaarden) alsnog de nationaliteit te bemachtigen – is etnisch nationalisme daarentegen exclusief, omdat dan de opvatting heerst dat nationaliteit opgesloten ligt in onveranderlijke karakteristieken van de etniciteit. Ter illustratie: op basis van zijn afkomst zou een Rus in het etnische geval nooit tot de Estse natie kunnen gaan behoren, maar in het civiele geval wel, mits hij dan aan de gestelde voorwaarden voldoet.¹⁰¹ Een antwoord op de vraag of de Estse beweging nu meer naar het etnisch of juist het civiel nationalisme neigde is ook voor deze scriptie relevant, omdat het een vermoeden kan geven van de mate waarin zij ideologisch ontvankelijk was voor buitenlandse invloeden. Het vertelt namelijk iets over de manier waarop de Esten in termen van inclusiviteit en exclusiviteit aankeken tegen invloeden van buitenlandse personen op hun territorium. Vandaaruit zouden meer algemene uitspraken gedaan kunnen worden over de mate waarin de Estse onafhankelijkheidsbepleiters open stonden dan wel vatbaar waren voor externe invloeden.

Tot op heden vellen wetenschappers echter zelden een ondubbelzinnig oordeel over het karakter van het Ests nationalisme, hetzij civiel, hetzij etnisch. De innerlijke tegenstrijd van de idealen van de beweging kan hiervoor als verklaring dienen. Volgens onder andere Lieven en Taagepera kwam zij namelijk enerzijds op civiele wijze op voor democratie, universele rechten en individuele vrijheden, maar poogde ze anderzijds juist een etnisch Estse meerderheid op de binnenlandse machtsposities te krijgen en stelde ze strenge condities aan het Ests staatsburgerschap, met name waar het ging om taalbeheersing.¹⁰² Politicoloog Jay Ulfelder heeft overtuigend aangeduid dat binnen de Estse onafhankelijkheidsbeweging een worsteling woedde tussen de aanhangers van beide varianten. In feite staken de protagonisten

101G. Ariely, 'Nationhood across Europe: the civic-ethnic framework and the distinction between Western and Eastern Europe', *Perspectives on European politics and society* 14:1 (2013) 124-125.

102Taagepera, *Estonia*, 216-225.

Lieven, *The Baltic revolution*, 302-315.

van het civiele en die van het etnisch nationalisme elkaar naar de kroon om de dominantie binnen de beweging. Ook Ulfelder laat ons echter in het ongewis over de uitkomst van deze machtsstrijd. Aan de ene kant laat hij namelijk zien dat slechts 3% van de Estse protesten puur etnisch georiënteerd waren, tegenover maar liefst 88% civiel en 8% als een combinatie van beide stromingen. Dat doet veronderstellen dat de civiel-nationalisten de winnaars zouden moeten zijn geweest. Aan de andere kant concludeert hij echter tegelijkertijd dat in de opmaat naar onafhankelijkheid en ook daarna de herverdeling van de macht in Estland juist grotendeels langs etnische lijnen plaatsvond.¹⁰³ Ook Gal Arielys nauwgezette onderzoek naar de beleving en de implementatie van nationaliteit in Europa levert in het Estse geval geen aperte uitkomst op. Want alhoewel hij laat zien dat in de publieke perceptie van nationaliteit net wat meer waarde wordt gehecht aan civiele kenmerken dan aan etnische eigenschappen, blijkt in de praktijk dat sinds de restauratie van een soeverein Estland de toegankelijkheid tot het staatsburgerschap door etnische voorwaarden laag is geweest.¹⁰⁴

Contemporaine analyses van de mate waarin het nationalisme van de Estse onafhankelijkheidsbeweging civiel dan wel etnisch was, tonen dus voorbeelden van beide varianten, maar zijn voorzichtig in het trekken van conclusies. Bovenstaande bloemlezing maakt echter een dusdanig helder patroon zichtbaar, dat het aantrekkelijk is om nu eens een volgende stap te zetten in de duiding van de aard van het Ests nationalisme. Zeker gezien het duurzame gebrek daaraan. Want waar alle hierboven aangehaalde auteurs zich ieder afzonderlijk blind lijken te hebben gestaard op de verschillen tussen civiel en etnisch nationalisme, wijzen hun gezamenlijke uitkomsten juist op een mogelijke coëxistentie en samenvloeiing van de twee ogenschijnlijk zo onverzoenbare varianten. Het totaalplaatje maakt immers duidelijk dat zowel civiele als etnische kenmerken sterk vertegenwoordigd waren in het nationalisme van de onafhankelijkheidsbeweging, dat daarmee vooral doet denken aan een hybride model.

Theorievorming over nationalisme waarin civiele en etnische eigenschappen zich verenigen is samen te vatten onder de noemer 'cultureel nationalisme'. Dit raamwerk kwam pas op vanaf de jaren negentig, wat een tweede verklaring kan zijn voor het ontbreken van verbindingen tussen civiel en etnisch nationalisme in de historiografie en het politiek onderzoek over de Estse onafhankelijkheidsbeweging. Veel bijdragen daaraan werden immers in de directe jaren na de herwonnen soevereiniteit geschreven, toen de actualiteit groot was maar het begrip cultureel nationalisme hooguit nog in de kinderschoenen stond. De

103J. Ulfelder, 'Baltic protest in the Gorbachev era: movement content and dynamics', *Global review of ethnopolitics* 3:3-4 (2004) 28-41.

104Ariely, 'Nationhood across Europe', 142-143

eigenschappen van cultureel nationalisme corresponderen niettemin in grote mate met het duale karakter van het nationalisme van de Estse onafhankelijkheidsbeweging. Theorieën en kritieken over cultureel nationalisme maken immers inzichtelijk dat er in deze ideologie, net als bij die van de Esten, een discrepantie bestaat tussen enerzijds universele idealen, zoals gelijke burgerrechten en individuele vrijheden, en anderzijds het stimuleren van de eigen nationale identiteit boven andere affiliaties. Waar de universele opvattingen een duidelijk civiel karakter hebben, richt de morele en wetenschappelijke kritiek zich er veelal op dat deze te lijden hebben onder het tegelijkertijd prioriteren van de nationale eigenheid waardoor het ogenschijnlijk zo liberale cultureel nationalisme daardoor in de praktijk alsnog hiërarchie aanbrengt in afkomst en identiteit.¹⁰⁵ Geparafraseerd naar politicoloog Jonathan Seglow zou je kunnen stellen dat cultureel nationalisme kampt met een innerlijke strijd tussen aan de ene kant het hebben van universele idealen en aan de andere kant een particularistische bevoordeling van de eigen groep.¹⁰⁶

Nog wat scherper geformuleerd zou je kunnen stellen dat cultureel nationalisme veelal een zekere etnische kern heeft die omhuld, zo niet vermomd wordt door een schil van civiele idealen en uitlatingen. Op het eerste oog richten cultureel nationalistten zich namelijk op het (om)vormen van de sociaal-culturele context naar een situatie die zou voldoen aan het 'ware karakter van de natie'.¹⁰⁷ Aanvankelijk staat dus niet etniciteit maar cultuur centraal, zo lijkt het. Een cultuur waarin iedereen, ongeacht afkomst of achtergrond, opgenomen kan worden, indien bereid zich ermee te associëren en ernaar te schikken. Dit kenmerk is wat als de civiele buitenlaag van cultureel nationalisme gezien kan worden. Niettemin openbaart zich echter langs twee wegen een etnische kern. Allereerst doordat de centrale culturele identiteit sterke etnische wortels heeft. Doorgaans is de nagestreefde cultuur immers onafscheidelijk verbonden met de eigenschappen van één specifieke etnische groep, zoals hun geschiedenis, taal en tradities. In de uitleg van veel cultureel nationalistten schuilt immers juist hierin het 'ware karakter van de natie'. De beleving van cultuur raakt daardoor verstrengeld met die van etniciteit.¹⁰⁸ Daarnaast draagt cultureel nationalisme veelal bij aan een disbalans in macht tussen de dominante etnische groep en de overige groeperingen.¹⁰⁹ Teneinde de totstandkoming van de beoogde cultuur te beschermen, is de macht immers in principe belegd bij haar eigen leden en behartigers. Zij stellen definitieve en verplichtende eisen aan

¹⁰⁵Gerson en Rubin, 'Cultural nationalism and', 200-202.

¹⁰⁶J. Seglow, 'Universals and particulars', 970-973.

¹⁰⁷S. Rabow-Edling, 'The political significance', 443.

¹⁰⁸Gerson en Rubin, 'Cultural nationalism', 200-201.

Rabow-Edling, 'The political significance', 442.

¹⁰⁹Gerson en Rubin, 'Cultural nationalism', 202.

nationaliteit, gebaseerd op de belangrijkste eigenschappen van de eigen cultuur. Volgens Seglow kan in de meest extreme gevallen deze particularistische opstelling leiden tot het beperken van de invloed die buitenlandse factoren in het eigen land mogen hebben of zelfs xenofobie en racisme.¹¹⁰

Interessante debatten worden gevoerd over de vraag of Estland te kenmerken is als een land waar xenofobie en racisme heers(t)en of zelfs geïstitutionaliseerd zijn geraakt. Deze discussies hebben vooral betrekking op de Estse houding tegenover hun Russische medebewoners en focussen zich op het etnopolitieke vraagstuk in hoeverre de historische relatie met de Russen zich in Estland heeft vertaald in discriminerende en xenofobe wetgeving of een voedingsbodem kan blijken te zijn voor etnisch conflict.¹¹¹ Deze scriptie zou met dit thema zijn doel echter voorbijstreven. Voor hier is Seglows punt over het beperken van de invloeden die buitenlandse factoren mogen hebben relevanter. De doelstelling van dit onderzoek is tenslotte inzicht te verwerven in de mate waarin de Estse beweging ontvankelijk was voor externe invloeden. Daarom is het zinnig om te bepalen op welke manieren deze ontvankelijkheid kan zijn beïnvloed door de paradoxale aanwezigheid van zowel civiele als etnische facetten in het gedachtegoed van de activisten. Een eerste gedachtegang hierover wordt hieronder uiteengezet aan de hand van een voorbeeld waarin de beide kanten van het cultureel nationalisme in het Estse denken en doen duidelijk tot uiting komen. Een definitieve onderbouwing volgt op basis van het bronnenmateriaal vervolgens in de twee laatste hoofdstukken.

Tijdens de jaren tachtig, terwijl de onafhankelijkheidsbeweging langzamerhand haar opmars maakte, trad binnen het Estse onafhankelijkheidsdenken steeds meer het verlangen op de voorgrond om als natie aangesloten te raken bij Europa. Deze wens ontwikkelde zich tot een ideologisch pleidooi waarin de 'terugkeer naar Europa' centraal stond. In de beleving van veel onafhankelijkheidsbepleiters behoorde Estland gedurende het tijdperk van de eerste soevereine republiek in de jaren twintig en dertig tot de verzameling aan natiestaten die zich gezamenlijk Europa noemden. Sterker nog, in haar narratief bepleitte de beweging dat Estland al sinds de middeleeuwen, bijvoorbeeld door de aansluiting van Tallinn en Tartu bij de

¹¹⁰Seglow, 'Universals and particulars', 970.

¹¹¹Bijvoorbeeld:

Lieven, *The Baltic revolution*, 302-315 en 368-384.

T. Agarín, 'Civil society versus nationalizing state? Advocacy of minority rights in the post-socialist Baltic states', *Nationalities papers: the journal of nationalism and ethnicity* 39:2 (2011) 181-203.

R. Lokk, 'The role of international governmental organisations in conflict prevention in post-Communist Estonia' in: A.K. Isaacs ed., *Immigration and emigration in historical perspective* (Pisa 2007) 183-202.

G. Nimmerfeldt, J. Schulze en M. Taru, 'The relationship between integration dimensions among second generation Russians in Estonia', *Studies of transition states and societies* 3:1 (2011) 76-91.

Hanzeliga, intrinsiek onderdeel was van Europa. De inlijving bij de Sovjet-Unie had daar in de Estse perceptie een abrupt einde aan gemaakt. Niet alleen doordat de zelfstandigheid op had houden te bestaan, maar bovendien omdat de Esten hun Russische superieuren, in tegenstelling tot zichzelf, amper als Europeanen beschouwden.¹¹² Bij voorvechters van soevereiniteit bestond zelfs de neiging om heel Rusland, inclusief de doorgaans toch tot Europa gerekende steden Moskou en Sint-Petersburg, als orthodox en dus niet-Westers of zelfs als Aziatisch af te schilderen.¹¹³ Daarmee bezat het Estse ideaal om 'terug bij Europa' te keren zeker een etnisch component.

Tegelijkertijd steunde het Estse pleidooi duidelijk op civiele elementen. Het pleit was in hoofdzaak namelijk gericht op aansluiting bij het politieke, economische en culturele waardenstelsel van het Westen. 'Terug bij Europa' betekende in de retoriek van de Estse onafhankelijkheidsbeweging immers vooral: terug naar de democratie, terug naar individuele vrijheden, terug naar culturele autonomie en terug naar welvaart.¹¹⁴ Terug naar de situatie waarvan de Esten geloofden dat hun land erin verkeerde in de eerste periode van onafhankelijkheid: een Estland dat als volmaakte natiestaat volwaardig onderdeel was van het democratische Europa. Bij de houdbaarheid van dit zeer positieve beeld van het verleden zijn talrijke kanttekeningen te plaatsen. Zo behandelde dit hoofdstuk eerder al dat Estland zich tijdens het interbellum ontwikkelde tot een autoritaire staat. En zoals bekend gold dat in het bewuste tijdperk voor wel meer staten op het Europees continent. De suggestie dat een 'terugkeer bij Europa' ook een terugkeer naar bijvoorbeeld democratie en individuele vrijheden zou zijn, is dus moeilijk te verdedigen.

In relatie tot de mogelijke impact van buitenlandse invloeden was echter belangrijker dan de houdbaarheid van de opvatting 'terug bij Europa' te willen keren het feit op zich dat de Esten dit ideaal koesterden. De wens te integreren in het Westerse waardenstelsel, waarbij de natiestaat in wording zowel politiek, cultureel als economisch naar Europees model ingericht diende te worden, suggereert immers sterk dat de activisten met het ideaal voor een 'terugkeer naar Europa' de deuren openzetten voor buitenlandse invloeden. Om zich te kunnen spiegelen aan de rest van Europa leken veel Esten bereid om het gedachtegoed en de gebruiken van andere Europese landen over te nemen.¹¹⁵ Op basis van dit voorbeeld leken binnen het Estse cultureel nationalisme de civiele aspecten het dan ook te winnen van te winnen van de

112M. Feldman, 'European integration and the discourse of national identity in Estonia', *National identities* 3:1 (2010) 9-10.

113M. Kuus, 'Banal huntingtonianism: civilisational geopolitics in Estonia' in: S. Guzzini ed., *The return to geopolitics in Europe? Social mechanisms and foreign policy identity crises* (Cambridge 2012) 182.

114Smith, *Estonia: independence*, 65-67.

115Hasselblatt, *Van IJstijd tot Skype*, 179-182.

etnische en lijkt Seglows vrees over de inperking van buitenlandse invloeden niet op te gaan. Tegelijkertijd is maar pas één voorbeeld die deze aannames onderstreept. Bovendien valt zonder nader bronnenonderzoek niet te beargumenteren of de Estse beweging ook in bredere zin buitenlandse invloeden opzocht of deze daadwerkelijk ontving, omarmde en overnam. Hoofdstuk 2 en 3 doen op basis van een divers bronnenmateriaal daarom juist naar deze twee punten onderzoek.

De huidige paragraaf duidde echter de ideologie van de Estse beweging, omdat het karakter van haar gedachtegoed helpt verklaren waarom zij uiteindelijk welke houding aannam tegenover buitenlandse invloeden. Concluderend waren binnen het Ests nationalisme zowel civiele als etnische kenmerken sterk vertegenwoordigd. Mede door dit paradoxale samenzijn is de ideologie van de activisten te classificeren als cultureel nationalisme. In theorie zou het Ests nationalisme hierdoor een dubbele standaard kunnen hebben gehad tegenover buitenlandse invloeden; enerzijds exotische impulsen werend vanwege de mogelijke bedreiging die zij konden vormen voor de ideeën over nationale eigenheid, anderzijds hen juist begroetend om hun potentiële belang te benutten voor diezelfde nationale identiteit. Het voorbeeld van de 'Terug bij Europa'-wens suggereert dat in het Estse geval de cultureel-nationalistische beweging overwegend openstond voor buitenlandse beïnvloeding. Of dit ook daadwerkelijk zo was en of ze deze externe invloeden in de praktijk ook ontving wordt bepaald op basis van het bronnenonderzoek in de volgende twee hoofdstukken.

Strategie in een binnenlandse context

Zo verhit als in 1991 zijn zomers zelden. Misschien wel qua temperatuur, maar dan toch zeker niet qua geopolitieke spanningen en ontwikkelingen. Dat jaar was de wereld tijdens het doorgaan zo zonnige en zorgeloze seizoenen in de ban van een staatsgreep tegen Michail Gorbatsjov, de toenmalig president van de Sovjet-Unie en secretaris-generaal van de CP. De coup kwam niet uit Estse hoek noch uit de andere gebieden die meer zelfbeschikking van de Sovjet-Unie wilden verkrijgen. Het waren juist conservatieven binnen de CP die tussen 19 en 21 augustus dat jaar de macht probeerde te grijpen, uit vrees dat onder Gorbatsjov het niet lang meer zou duren voordat de Sovjet-Unie ineen zou storten. Uiteindelijk bleek de coup een ijdele poging om de vermeende ontmanteling van het communistische rijk tegen te gaan. Sterker nog, het rigoureuze optreden van de putschisten bracht de teloorgang van de Sovjet-Unie juist in een stroomversnelling. De Esten, bijvoorbeeld, vonden de staatsgreep een dusdanige bedreiging, dat zij het als het laatste zetje ervoeren om op 20 augustus 1991, terwijl de coup nog gaande was, volledige onafhankelijkheid uit te roepen. Internationale erkenning

volgde snel, evenals de zelfstandigheidsverklaringen van de andere deelrepublieken. De coupplegers bleken de Sovjet-Unie niet nieuw leven in te hebben geblazen, maar het onbedoeld doch trefzeker de doodsteek te hebben toegebracht. Richting het einde van 1991 werd de unie opgeheven, terwijl Estland van haar herwonnen onafhankelijkheid genoot.

Alhoewel de escalatie van interne onenigheden in het Kremlin de definitieve zet gaf die de Sovjet-Unie deed vallen, was de planning voor restauratie van Estlands zelfstandigheid door de onafhankelijkheidsbeweging reeds in de jaren tachtig gestart en ook al succesvol gebleken. Nadat we in de voorgaande paragrafen hebben gezien welke factoren de Estse mentaliteit onafhankelijkheidsgezind maakten die vervolgens werd ondersteund door een massabeweging met een cultureel-nationalistische ideologie, is het tijd om de strategie van de Estse beweging te onderzoeken. Hoe kon het bijvoorbeeld dat de beweging in de oorspronkelijk totalitaire en internationalistische Sovjet-Unie uiteindelijk zo massaal en openlijk kon pleiten voor hun nationale identiteit? Naar welke tactieken en methoden grepen de Esten om hun verlangen naar zelfbeschikking te verwezenlijken?

Op hoofdlijnen waren drie tactieken dominant binnen de binnenlandse strategie van de Estse onafhankelijkheidsbeweging. Achtereenvolgens waren dit: het benutten van Gorbatsjovs hervormingsplannen vanaf 1985, de strategie van geleidelijkheid bij het uitbouwen van de zelfbeschikkingseisen en vreedzaam verzet. En hoewel het hier binnenlandse strategieën betreft zijn deze tactieken wel degelijk ook relevant voor de relatie die de Estse beweging met het buitenland had en andersom. De Esten zochten immers naar erkenning door de wereldgemeenschap en waren dus afhankelijk van de internationale welwillendheid om hun pleit voor zelfbeschikking te steunen. Om die te verkrijgen deed niet alleen de inhoud van de Estse ertoe, maar ook de manier waarop zij onafhankelijkheid probeerde te bemachtigen. Zo was het voor landen waarschijnlijk aantrekkelijker om een beweging te steunen die vreedzaam streed in plaats van met geweld. Tegelijkertijd: paste deze buitenlandse beïnvloeding wel in de Estse tactiek om geleidelijk, stap voor stap onafhankelijkheid af te dwingen of zou het de Sovjets alleen maar tegen hoofd stoten en dus de Estse kansen laten slinken? Een goed beeld van de binnenlandse strategie is dus noodzakelijk om te bepalen hoe van weerszijden de activisten en de internationale samenleving openstonden voor buitenlandse beïnvloeding van het Estse onafhankelijkheidsideaal. De drie kernaspecten van deze strategie worden daarom hieronder beurtelings toegelicht.

Nog tot in het midden van de jaren tachtig werden Baltische activisten die protesteerden tegen het Sovjet-regime en opkwamen voor de nationale eigenheid door

Moskou naar strafkampen gestuurd.¹¹⁶ Desondanks werden in de tweede helft van het decennium de protesten steeds massaler. Steeds vaker konden de Estse activisten ongestraft weggelaten worden met openlijke massabetuigingen. Wat was er halverwege het decennium veranderd? Waarom zwakte het Kremlin de repressie richting Estse manifestaties voor zelfbeschikking juist? De antwoorden liggen voor een belangrijk deel besloten in het bewind van Michail Gorbatsjov, van 1985 tot 1991 de leider van de Sovjet-Unie. De wijze waarop de onafhankelijkheidsbeweging zijn politieke hervormingen van *glasnost* en *perestrojka* benutte, lagen aan de basis van zowel de vermenigvuldiging van de openlijke demonstraties in Estland als de versoepeling van de Sovjet-attitude tegenover dit publiekelijk protest.

Om goed begrip te krijgen van de rol die Gorbatsjovs beleid speelde in de strategiebepaling van de Estse onafhankelijkheidsbeweging, is het handzaam om een idee te hebben van de betekenis, de ontstaansredenen en het beoogd effect van zijn twee belangrijkste hervormingsplannen: *glasnost* en *perestrojka*. Allereerst een korte definitie van de twee concepten. *Perestrojka* laat zich het best vertalen als 'herstructurering' en omvatte een geheel aan economische hervormingsvoorstellen.¹¹⁷ *Glasnost* betekent in het Nederlands zoveel als 'openheid' en was bedoeld om meer transparantie te bieden in overheidsactiviteiten.¹¹⁸ Beide ideologische innovaties vonden hun oorsprong in de economische stagnatie die de Sovjet-Unie tijdens de jaren tachtig steeds meer in zijn greep hield. Om uit deze impasse te komen formuleerde Gorbatsjov nieuw beleid, waarvan *glasnost* en *perestrojka* de meest markante maatregelen waren. De twee concepten waren dan ook onlosmakelijk met elkaar verbonden in hun doel om de communistische economie te moderniseren. Daarbij was de openheid van *glasnost* dienend aan de herstructureringsplannen van *perestrojka*: de transparantie in staatsaangelegenheden was bedoeld om via publiek debat de inefficiënte onderdelen en de tekortkomingen van het economisch beleid op te sporen. Bewust werden de inwoners van de Sovjet-Unie bij dit proces betrokken, omdat de economische stagnatie in verschillende deelrepublieken tot maatschappelijke onrust leidde en bijvoorbeeld in Estland bijdroeg aan de groeiende weerstand tegen het Kremlin, zoals reeds aangestipt in de paragraaf over de mentaliteit van de onafhankelijkheidsbeweging. Het tweede beoogd effect met *glasnost* en *perestrojka* was dan ook om de Sovjet-Unie, als opzichter van vele verschillende etniciteiten en nationale gevoelens, als stabiel en coherent geheel bijeen te houden. Ondanks, of juist dankzij, de moderniseringsslagen zouden de burgers van de diverse bevolkingsgroepen hun

¹¹⁶Raun, *Estonia and the Estonians*, 196.

¹¹⁷V. Mau, 'Perestroika: theoretical and political problems of economic reforms in the USSR', *Europe-Asia studies* 47:3 (1995) 389-390.

¹¹⁸G. Gill, 'Political symbolism and the fall of the USSR', *Europe-Asia studies* 65:2 (2013) 248.

nationalistische gevoelens dus nog immer moeten onderdrukken en allen verenigd dienen te blijven in de Nieuwe Sovjetmens, of zoals Jan Feldman het aan het einde van de jaren tachtig zo treffend stelde: in de '*nieuwe* Nieuwe Sovjetmens'.¹¹⁹

Uit de publieke debatten dachten de progressieven binnen de CP dan ook op twee manieren voordeel te slaan. Enerzijds dachten ze de onvrede over de stagnatie zo te neutraliseren, doordat ze nu de inspraak voor burgers bij het te bepalen economisch beleid verruimden. Anderzijds vonden de hervormingsgezinden ten opzichte van de terughoudende, conservatieve vleugel zodoende de gewenste legitimatie voor hun economische innovaties door de ogenschijnlijke wil van het volk te vertegenwoordigen. Ogenschijnlijk, omdat het initiatief voor burgerparticipatie echter volledig bij het regime moest blijven liggen. Openheid in overheidszaken was nadrukkelijk niet bedoeld als een op te eisen recht en al helemaal niet als vrijbrief voor algehele vrijheid van meningsuiting. Het publieke debat was alleen dan toegestaan wanneer het verband hield met de economie en pas nadat staatsfunctionarissen de te bespreken thema's hadden vastgesteld, zodat de opbrengsten van de maatschappelijke gedachtewisselingen konden dienen als legitimatie voor de economische hervormingen van perestrojka.¹²⁰

De intentie achter zowel glasnost als perestrojka was dus in de eerste plaats economisch van aard en had in de tweede plaats een machtspolitiek karakter door het streven daarmee de eenheid tussen de verschillende bevolkingsgroepen van de Sovjet-Unie nieuwe stimulansen te geven. De concepten waren daarentegen niet bedoeld als opmaat naar verstrekkende democratisering, vervanging van het communisme en zeker niet als impuls voor de uiting van nationalistische verscheidenheid. Toch zijn het in de overlevering vaak juist deze laatste drie praktijken die als kenmerkend voor glasnost en perestrojka worden benoemd. Anachronistisch wat betreft de oorzaken en het oorspronkelijke doel van de ideeën, maar begrijpelijk als men kijkt naar de evolutie die de begrippen in een kort tijdsbestek doormaakten en de gevolgen die zij teweegbrachten. Halverwege 1991, luttele jaren na de introductie van glasnost en perestrojka, ving immers de verkrumpling van de Sovjet-Unie aan, met in veel van de voormalige deelrepublieken de verwijdering van het communisme als staatsleer en de invoering van democratie als uitkomst. Een zwaarwegende oorzaak in deze voor Moskou onvoorziene ontwikkeling was de sterke toename in nationalistisch protest in heel de Sovjet-Unie. Terwijl glasnost en perestrojka de angel uit nationale profilering dienden

119J. Feldman, 'New thinking about the 'New Man': developments in Soviet moral theory', *Studies in Soviet thought* 38:2 (1989) 150.

120K. Petrov, 'Construction, reconstruction, deconstruction: the fall of the Soviet Union from the point of view of conceptual history', *Studies in East European thought* 60:3 (2008) 194.

te halen, bleken ze hier juist opportune mogelijkheden voor te bieden. Bevolkingsgroepen met een afscheidingsdrang gebruikten de nieuwe koers om hun pleidooi voor zelfbeschikking uit te bouwen, bij meer leden van de eigen groep te laten aarden en uiteindelijk zelfs publiekelijk uit te dragen. De Estse onafhankelijkheidsbeweging was een toonbeeld van deze ontwikkeling. Dankzij haar strategische omgang met glasnost en perestrojka wist ze de communistische hervormingsidealen in te zetten voor haar eigen nationale belangen. Enkele voorbeelden illustreren dit hieronder.

In Estland kon de nieuwe, vooruitstrevende koers uit Moskou vrijwel direct op een warm onthaal rekenen. Zoals al uitvoeriger uiteengezet in de paragraaf over mentaliteit hadden de Esten weinig waardering voor het economische beleid zoals dat sinds de jaren veertig door het Kremlin was gevoerd. De collectivisering van de landbouw, de instroom van Russische arbeiders en met name de stagnatie zorgden voor grote onvrede. Tegen die achtergrond voelden glasnost en perestrojka voor veel Esten als een verademing. Aanvankelijk omarmden zij de twee concepten dan ook zoals ze door Gorbatsjov oorspronkelijk binnen het communistische raamwerk bedoeld waren: herstructurering van de economie en, ten behoeve daarvan, openheid in overheidsactiviteiten.

Een blijk van deze Estse acceptatie was bijvoorbeeld de oprichting van het *Volksfront voor Estland voor de steun aan Perestrojka*.¹²¹ Ondanks dat deze en vergelijkbare organisaties formeel buiten het stramien van de CP vielen, werd de oprichting ervan toegestaan, omdat ze onder het toezicht van het Kremlin de Sovjet-economie kritisch zouden doorlichten.¹²² Initieel deden de Esten dat ook. De ruimte die hen voor inspraak geboden werd, gebruikten zij in het begin voor kritiek op de economische en ecologische ontwikkeling van hun deelrepubliek. Zo waren de eerste massale protesten in communistisch Estland de milieudemonstraties van 1986 en 1987. Milieu werd in de Sovjet-Unie tot het economische domein gerekend en protest tegen de vervuiling ervan, een extra voedingsbodem gegeven door de kernramp in Tsjernobyl, werd dan ook oogluikend toegestaan.¹²³ En dat terwijl de demonstraties doorgaans drukbezocht waren, zoals meest toonaangevend in het voorjaar van 1987, toen duizenden Esten tijdens de zogenaamde *Fosfaatlente* zich meermaals publiekelijk verzetten tegen de communistische uitbreidingsplannen van de fosfaatwinning op hun grondgebied.¹²⁴ De Esten

¹²¹Taagepera, *Estonia*, 134.

¹²²Smith, *Estonia: independence*, 42-43.

¹²³Lieven, *The Baltic revolution*, 220. De ramp met de kernreactor in Tsjernobyl had op twee manieren wezenlijke consequenties voor de inwoners van Estland en de twee andere Baltische staten: allereerst woei veel van het radioactief materiaal richting het Balticum. Daarnaast werden veel Balten gerekruteerd voor het opschonen van de rampplek en deden dat volgens Lieven veelal zonder enige vorm van bescherming, zoals *werende kleding*, te krijgen.

¹²⁴Taagepera, *Estonia*, 120-124. De protesten waren meer specifiek gericht op onder meer het tegengaan van

koppelden hun milieukritiek dan ook handig aan de economische hervormingsagenda van Gorbatsjov. Zij redeneerden immers dat de grootschalige industrie die de Sovjets in Estland hadden opgebouwd moest herstructureren, zodat een schoner milieu en een gezonder leefklimaat zou ontstaan, wat uiteindelijk weer zou bijdragen aan een sterkere economie. Met deze argumentatie manifesteerden de Esten zich dus nog duidelijk binnen de oorspronkelijke grenzen van de hervormingspolitiek. Een van de slogans uit de vroege periode van ecologische demonstraties benadrukt dat nog eens: 'Eén NEE tegen fosfaat is een sterke JA voor perestrojka'.¹²⁵

Vanuit Gorbatsjovs perspectief leken glasnost en perestrojka in Estland op het eerste gezicht dan ook de gewenste uitwerking te hebben. De Esten leken zich zonder veel misbaar achter de economische doeleinden van de Sovjet-leider, die hen daarmee tevens onder zijn uniebrede identiteit leek te kunnen blijven vangen. Al snel na de introductie van het nieuwe beleid ontplooiden de Esten echter een strategie waarmee ze glasnost en perestrojka niet alleen voor economische doeleinden konden inzetten maar ook voor de eigen nationalistische belangen. De spil van deze tactiek was simpelweg het oprekken van de betekenis van de twee hervormingsidealen. Stap voor stap en aanvankelijk nog zeer discreet ontwikkelden de Esten steeds radicalere interpretaties van glasnost en perestrojka, zodat deze communistische innovaties het particuliere Estse zelfbeschikkingspleidooi konden dienen, in plaats van de vooruitgang van de gehele Sovjet-Unie.

Zo verbreedde de onafhankelijkheidsbeweging de opvatting van perestrojka van het oorspronkelijke, eng geformuleerde 'herstructureren van de economie' naar algehele politieke en maatschappelijke hervormingen. Naast louter economische vernieuwing zou perestrojka als het aan de Esten lag dus ook verandering moeten brengen op thema's als culturele vrijheid, democratische rechten en uiteindelijk zelfs het nationalistische zelfbeschikkingsvraagstuk. Om dat punt te kunnen bereiken, moest logischerwijs evenzeer de definitie van glasnost, als het belangrijkste middel voor perestrojka, verruimd worden. En ook dat deed de Estse onafhankelijkheidsbeweging. Van relatieve openheid in overheidsactiviteiten, en pas dan wanneer het Kremlin daarvoor het initiatief had genomen, transformeerden de Esten langzaamaan de uitleg naar ten slotte volledige transparantie in het handelen van de staat en algehele vrijheid van meningsuiting.¹²⁶ Samengevat tilden de activisten glasnost en perestrojka meer en meer naar hun meest verre gaande strekking: volledige openheid, opdat

luchtvervuiling, het beschermen van de Baltische Zee en het terugdringen van het gebruik van gevaarlijke chemische stoffen.

125R.W. Smurr, *Perceptions of nature, expressions of nation: an environmental history of Estonia* (Washington 2002) 316.

126W.C. Clemens, 'Who or what', 142-144.

eveneens een volledige vorm van staatsherstructurering bereikt zou worden. Aan de hand van twee al eerder aangehaalde voorbeelden wordt hieronder uitgewerkt hoe in algemene zin het oprekken van glasnost en perestrojka bijdroeg aan het uiteindelijke succes van de activisten: de publieke Estse verhouding tot het Molotov-Ribbentroppact en het ecologisch protest. Beide kenmerken van de onafhankelijkheidsbeweging maakten naarmate Gorbatsjov langer leiding gaf aan de Sovjet-Unie een ontwikkeling door die toonaangevend was voor de manier waarop zowel glasnost als perestrojka ten bate zou gaan vallen aan de tactieken en de wensen van de Estse actievoerders.

Zo is hierboven al behandeld hoe de relatie van de Esten met het Molotov-Ribbentroppact evolueerde; van een kleinschalig ondertekend protest in 1979 naar soms zelfs grensoverschrijdende massabetogingen eind jaren tachtig. Het verruimen van de openheid die glasnost moest bieden speelde een belangrijke rol in deze groei van de maatschappelijke afkeer jegens het pact. De vroege activisten vonden namelijk dat transparantie in staatsactiviteiten niet alleen diende te gelden voor eigentijdse zaken, maar tevens voor het overheidshandelen in het verleden. Zodoende grepen zij glasnost aan om ook openheid te krijgen over bijvoorbeeld het door hen zo verafschuwde Molotov-Ribbentroppact en de moedwillige reductie van de Estse bevolking in de directe jaren daarna.¹²⁷ Het stimuleren van het maatschappelijk debat over de historische omgang van de Sovjets met het Estse volk was een van de manieren waarop de onafhankelijkheidsbeweging het nationaal bewustzijn van hun veelal als lotgenoten afgeschilderde landgenoten wilde prikkelen. Goeddeels slaagden zij daarin. De stijgende bezoekersaantallen die de protesten tegen het Molotov-Ribbentroppact in de loop van de jaren tachtig genoten, tonen aan dat met het verstrijken van de tijd meer en meer Esten zich geroepen voelden in het openbaar op te komen voor de geschiedenis én de toekomst van hun natie. En dat allemaal bewust onder de vlag van glasnost. Het oprekken van de betekenis van glasnost had voor de onafhankelijkheidsbeweging dan ook als belangrijk effect dat zij daardoor de steun voor het zelfstandigheidspleidooi onder het volk kon verbreden.¹²⁸

Net als de demonstraties tegen het Molotov-Ribbentroppact was het karakter van de ecologische protesten evenmin statisch. Aanvankelijk maakten de demonstranten nog een directe koppeling tussen hun milieuprotest en Gorbatsjovs economische opvatting van perestrojka. Schijnbaar ontdaan van nationalistische gevoelens presenteerden de activisten

¹²⁷Lieven, *The Baltic revolution*, 222-223.

Misiunas en Taagepera, *The Baltic states*, 304-306.

¹²⁸G. Smith, 'The resurgence of nationalism' in: G. Smith ed., *The Baltic states: the national self-determination of Estonia, Latvia and Lithuania* (Basingstoke 1994) 128.

hun betogingen in het begin nog ruimschoots binnen de marges van economische herstructurering, dankzij de oorzakelijkheid tussen de grootschalige industrie en de milieuvervuiling.¹²⁹ Buiten het zicht van de Sovjets benutten zij deze samenkomsten volgens onder andere Smith en Taagepera echter wel degelijk voor politieke en nationalistische doeleinden. Zo creëerden zij met de getolereerde milieudemonstraties gelegenheden om medestanders van zelfbeschikking te ontmoeten, om zich massaler te verenigen en om via praktijkkennis de organisatie van het protest te verbeteren.¹³⁰

Vanuit deze ervaringen scherpten de Esten echter niet alleen de vorm van hun demonstraties aan, maar bovendien de inhoud. Steeds meer breidden de actievoerders hun groene bijeenkomsten uit naar protest tegen de maatschappelijke, culturele en politieke verhoudingen. Zij gebruikten de milieuthema's om het debat vervolgens te kunnen openen over politieke besluitvorming in haar geheel, met dus ook nationale zelfbeschikking als onderdeel. Een wellicht niet eens zo verrassende sprong, maar een voor de Sovjets onverhoedse wending. Want wat de communisten niet goed beseften was hoezeer de Esten hun ideeën over milieu en natuur met het gevoel over de natie vervlochten. Door de sterke focus die de Estse cultuur legde – en nog steeds doet – op menselijke verbondenheid met de vaderlandse natuur en ecologie, zoals bijvoorbeeld sterk tot uiting komt in de sagen over Kalevipoeg, stelde menig Est zijn eerbied voor het milieu nagenoeg gelijk aan die voor zijn natie. En vice versa: een bedreiging voor Estlands ecologie werd vaak evenzeer als een bedreiging voor de originele staat van het land gepercipieerd. De problematiek die de Sovjet-industrie veroorzaakte, ervoeren de Esten dan ook niet alleen als een aanslag op hun milieu maar tevens als een beschadiging van hun natie. Het nog aan de economie gekoppelde ecologisch protest werd zodoende steeds meer vermengd met politiek geladen thema's, zoals culturele vrijheid en uiteindelijk zelfs nationale zelfbeschikking.¹³¹ Vanuit de milieuprotesten baanden de activisten dus het pad naar algehele herstructurering van de Sovjet-Unie in plaats van enkel gedeeltelijke hervorming in het economisch domein. Op termijn bood perestrojka hen zodoende de mogelijkheden om de optredens van de ecologische beweging meer en meer te politiseren en in het teken van nationale identiteit te plaatsen, waardoor het groene protest onderdeel werd van het onafhankelijkheidsprotest.

Gaandeweg construeerden de Estse activisten dus definities van glasnost en perestrojka die vele malen ruimer waren dan de uitleg die het Kremlin er oorspronkelijk aan had gegeven. De hervormingsconcepten begonnen zich daardoor zelfs te bewegen in een

129Smith, 'The resurgence', 129.

130Taagepera, *Estonia*, 124.

131Smurr, *Perceptions of nature*, 335-337.

richting die werkelijk tegengesteld was aan de intenties van Gorbatsjov. Was zijn bedoeling nog de Sovjet-Unie en daarmee tevens de overkoepelende, uniebrede identiteit nieuw leven in te blazen, door toedoen van onder meer de Estse onafhankelijkheidsbeweging kwamen glasnost en perestrojka juist steeds meer in dienst te staan van nationalistische profilering. De nieuwe speelruimte die de Sovjets boden met glasnost en perestrojka buiten de Esten zodoende maximaal uit. Veel meer dan wat Gorbatsjov en zijn mede-initiatiefnemers ooit hadden bevroed, wist de onafhankelijkheidsbeweging de communistische hervormingen in haar voordeel om te zetten.¹³²

Hoe kon het zijn dat Gorbatsjovs eigen beleid zich tegen hem keerde, dat uitgerekend twee van zijn geesteskinderen door nationalistische groeperingen dankbaar overgenomen werden, om daarmee vervolgens de eigen onafhankelijkheidswensen nader te ontplooiën en kracht bij te zetten? Hadden de Sovjets deze ontwikkeling niet kunnen voorkomen of niet ten minste kunnen stoppen of omkeren?

Het tweede kenmerk van de binnenlandse strategie van de Estse activisten biedt op deze vragen antwoord: de geleidelijkheid waarmee zij hun wens voor zelfstandigheid poogden te realiseren. De Esten verkozen een berekenende benadering boven halsoverkop bij de eerste de beste gelegenheid de onafhankelijkheid uit te roepen. In plaats van de beleidsbepalers in het Kremlin op de kast te willen jagen of aanleiding geven voor nieuwe repressiegolven die vermeend nationalistisch sentiment zouden moeten onderdrukken, probeerde de onafhankelijkheidsbeweging lange tijd met Moskou in dialoog te treden en welwillend te stemmen. Tijdens de eerste jaren van zijn ambtstermijn wilde ze Gorbatsjov nog in de overtuiging sterken dat de Estse handelingen prima binnen de Sovjet-conventies pasten. Nauwkeurig zorgden de activisten er dan ook voor dat hun optredens niet te veel een gat sloegen tussen de Estse bevolking en het centrale gezag in Moskou. Onder deze dekmantel wonnen ze niettemin onderwijl terrein voor de uiteindelijke realisatie van hun zelfstandigheidsideaal. Door immers voor een ogenschijnlijke vorm van verzoening en samenwerking met de Sovjets te kiezen, won de onafhankelijkheidsbeweging bij het Kremlin eerst aan vertrouwen, waardoor ze in de gelegenheid kwam langzaam haar pleidooi uit te bouwen, de bijkomende acties op te voeren en een steeds verstrekkender positie in te nemen ten opzichte van de toekomstige bestemming van de Estse natie.

De ontwikkeling in Gorbatsjovs houding tegenover de Estse omgang met glasnost en perestrojka typeert uitstekend hoe de strategie van geleidelijkheid succesvol was voor de onafhankelijkheidsbeweging. Van initieel enthousiasme over de wijze waarop de Esten zich

132Clemens, 'Who or what', 141-143.

aan zijn maatregelen leken aan te passen, begon hij door te krijgen dat zij de hervormingen gebruikten voor nationalistische profilering en ontwikkelde hij beleid dat de Esten alsnog binnen de communistische gedachte en staat diende te houden.

Aanvankelijk was Gorbatsjov vol lof over de begeestering en discipline waarmee de inwoners van Estland en de twee andere Baltische staten invulling wilden geven aan zijn hervormingsmaatregelen. Naar buiten toe straalden zij immers uit dat zij ordentelijk doch enthousiast de concepten gebruikten binnen de marges die de Sovjets stelden. Onder de indruk van de manier waarop de Balten aansloegen op glasnost en perestrojka roemde hij het Balticum als toonbeeld van hoe de Sovjet-hervormingen op een goede wijze ingevoerd konden worden.¹³³ Meer dan in andere deelrepublieken liet hij daarom in Estland, Letland en Litouwen zelfs de teugels wat vieren, bijvoorbeeld door de stichting van belangenorganisaties als het *Volksfront* en de groene beweging toe te staan.¹³⁴

Gorbatsjovs oorspronkelijke coulance tegenover de Esten was niet enkel vanuit goedhartigheid. Het was tevens door strategische overwegingen ingegeven. Glasnost en perestrojka hadden de zaden moeten zijn geweest die ook in Estland nieuwe vruchten van trouw aan de Sovjet-Unie en identificatie met de Nieuwe Sovjetmens af zouden werpen. Om dit beleid de meeste kans van slagen te geven, wilde hij conflict met de Estse burgerbevolking vermijden.¹³⁵ Gorbatsjovs initiële opstelling tegenover de Esten was zodoende welhaast te kenmerken als appeasementpolitiek: tegemoetkoming aan een deel van hun verlangens, opdat hun nationalistische gevoelens gesust en in bedwang gehouden zouden worden. Maar glasnost en perestrojka deden de Estse vaderlandsliefde niet bekoelen, integendeel. Pas in de loop van 1988 begon bij Gorbatsjov echter het besef in te treden dat de Esten gaandeweg zijn concepten meer en meer gingen gebruiken om naast economische thema's eveneens politieke, culturele en nationalistische onderwerpen aan de kaak te stellen. Dat dreef hem in een ideologische en strategische spagaat waar hij tijdens zijn regeerperiode niet zonder kwetsuren meer uit zou blijken te komen.

Aan de ene kant leek Gorbatsjov in woord sindsdien steeds meer afstand te nemen van de Estse activisten. Hij verweet hen bijvoorbeeld herhaaldelijk glasnost en perestrojka te misbruiken voor nationalistische doeleinden. Zo liet hij in de zomer van 1988 het staatsgeleide persbureau *TASS* optekenen dat glasnost tot dan toe erg succesvol was geweest in het activeren van de burgermaatschappij en het aanwakkeren van historische interesse,

¹³³Smith, *Estonia: independence*, 43.

¹³⁴Clemens, 'Who or what', 143.

¹³⁵R.G. Suny, 'The road to revolution' in: R.G. Suny ed., *The structure of Soviet history: essays and documents* (New York & Oxford 2014) 469-472.

maar dat het zich moest wapenen tegen de groei aan nationalistische sentimenten in de Baltische staten.¹³⁶ Toen een paar maanden later het communistische (!) parlement van Estland ten faveure van meer economische autonomie voor de deelrepubliek stemde, was Gorbatsjovs reactie van vergelijkbare orde. Uit een verslag in *The Washington Post* bleek dat hij de beslissing onacceptabel achtte en suggereerde dat de parlementsleden zich hadden laten chanteren door nationalistische radicalen, die wat hem betreft dienden te worden aangepakt om de economische herstructurering van perestrojka te beschermen tegen 'extremism, irresponsibility and demagoguery'.¹³⁷

Aan de andere kant bleek Gorbatsjov, alhoewel halfhartig, in de praktijk telkens de nieuwe realiteiten te aanvaarden die de activisten creëerden met het geleidelijk vergroten van de rijkweidte van glasnost en perestrojka. Ofschoon de maatregelen meer en meer afdreven van hun oorspronkelijke bestemming, hoopte hij bij elke volgende ontwikkeling middels nieuwe *checks and balances* bij te sturen, zodat in ieder geval de definitieve afscheiding van nationalistische groeperingen afgewend zou kunnen worden. Vaak echter met nieuw en groter protest tot gevolg. Illustratief daarvoor was dat ondanks zijn sterke, afkeurende bewoordingen Gorbatsjov in 1988 de Esten niet dwong om de autonomiemaatregel terug te draaien en dat hij evenmin een klopjacht op touw zette naar de vermeende chanteurs. Dit terughoudende ingrijpen van het Kremlin stimuleerde de Esten echter om voor weer verstrekkender zaken te pleiten, zoals democratisering van het kiesstelsel. Mede dankzij deze druk geschiedde het dat voor het eerst bij verkiezingen voor de Opperste Sovjet – de hoogste wetgevende macht van de unie – van maart 1989 voor het eerst gekozen kon worden uit meerdere kandidaten. Prompt wonnen de gegadigden die sympathiseerden met de onafhankelijkheidsbewegingen.¹³⁸

Eén van de verkozenen was Vaino Väljas, die sinds juni 1988 tevens de secretaris-generaal was van de CP in Estland (ECP). Zijn aanstelling als de vervanger van de impopulaire Karl Vaino was eveneens typerend voor de wijze waarop Gorbatsjov telkenmale poogde om nieuwe protestsituaties het hoofd te bieden met nieuwe handreikingen, waarvan hij dan weer de jongste impulsen voor de onafhankelijkheidsbeweging niet overzag. Zo was de benoeming van de hervormingsgezinde Väljas een reactie op de groeiende maatschappelijke afkeer van Vaino, die als Yest de Russische taal zowel publiekelijk als privé

136S.n., 'Soviets say protests show glasnost can work', *Lodi News-Sentinel* (25-08-1988) 26.

137M. Dobbs, 'Gorbachev rebukes Estonia on Soviet 'crisis'', *The Washington Post* (28-11-1988) 11.

138J. Hiden en P. Salmon, *The Baltic nations and Europe: Estonia, Latvia and Lithuania in the twentieth century* (Londen & New York 1994) 150-153. Ook bij deze verkiezingen deed overigens maar één partij mee, de CP, omdat zij formeel nog altijd de enige legale partij in de Sovjet-Unie was. Er mochten echter wel individuele kandidaten meedoen. In de praktijk waren de meeste kandidaten nog steeds aangesloten bij de CP. Doordat de onafhankelijkheidsbeweging echter aanbevelingen gaf, werden er vanuit de Estse deelrepubliek toch veel personen verkozen die met haar streven sympathiseerden.

boven het Estse prefereerde. Zijn aantreden was bedoeld om de Estse nationalistinnen te behagen, maar hen zodoende tevens weer onder de controle van de ECP te brengen.¹³⁹ Een streep door de Sovjet-rekening was echter dat Valjas zichzelf primair als Est zag, pas in de tweede plaats als communist. Onder zijn aanvoering wijzigde de ECP haar opstelling tegenover de onafhankelijkheidsbeweging dan ook ingrijpend. Steunden de Estse communisten onder Vaino nog nagenoeg onwrikbaar het Kremlin, met Valjas aan het roer schaarden zij zich al snel aan de zijde van de nationalistinnen.¹⁴⁰ Een onmiskenbaar artefact van deze steun was de erkenning van nationale symbolen uit de eerste periode van Estse onafhankelijkheid, zoals de blauw-zwart-witte vlag, het volkslied en het verklaren van het Estse als de officiële taal van de deelrepubliek. Bovendien was het amper een halfjaar na zijn aantreden dat onder het toezicht van Valjas de door het Kremlin zo verguisde verklaring over economische autonomie door het Estse parlement werd aangenomen.¹⁴¹ Ook deze stabilisatiepoging van het Kremlin leidde dus juist tot nieuwe stappen richting zelfstandigheid in Estland.

Wellicht wel het meest dramatische voorbeeld hiervan vond afsluitend echter plaats in 1989, met de communistische verwerping van het Molotov-Ribbentroppact en bijkomstig de geheime protocollen. Na minstens tien jaar van publiekelijke Baltische pressie was het Kremlin dan toch overstag gegaan. Ze verklaarde de geheime protocollen van nul en gener waarde en bestempelde zodoende de bezetting van onder meer Estland in 1940 als een illegitieme daad, ofschoon ze daarmee niet een vrijbrief voor onafhankelijkheid gaf. Immers, de totstandkoming was dan wel onjuist geweest, niettemin was Estland vanuit Sovjet-perspectief inmiddels eenmaal een deelrepubliek en dat diende zo te blijven.¹⁴² In plaats van een opmaat naar zelfstandigheid had dus ook de veroordeling van het Molotov-Ribbentroppact een gebaar van goede wil moeten zijn om daarmee het nationalistisch sentiment van de Esten in te dammen. Opnieuw haalden de Sovjets echter bakzeil. Wat ze juist wilden voorkomen, geschiedde namelijk: in de nu alom als illegitiem erkende inkapseling van de Baltische staten vonden de Esten en hun zuiderburen eveneens de reden waarom dan tevens de Sovjet-heerschappij in het Balticum onwettig was.¹⁴³ En met de publicatie van het pact en zijn verborgen clausules hadden de nationalistinnen eindelijk tastbaar

139J. Ulfelder, *Ethnic and nationalist protest in the Baltic Republics, 1987-1991: causes, dynamics, and consequences* (Ann Arbor 1997) 120.

140Hasselblatt, *Van IJstijd tot Skype*, 193.

141Ulfelder, *Ethnic and nationalist*, 121. De erkenning van de vlag van de Eerste Republiek van Estland hield in dat het werd erkend als het nationale symbool van het Estse volk. Daarmee betekende het echter nog niet dat de communistische vlag van de Estse deelrepubliek ook formeel vervangen werd. Daarop moesten de Esten wachten totdat in 1991 de onafhankelijkheid een feit was. Hasselblatt, *Van IJstijd tot Skype*, 194.

142P. Van Elsuwege, *From Soviet republics to EU member states: a legal and political assessment of the Baltic states' accession to the EU* (Boston & Leiden 2008) 90.

143Lieven, *The Baltic revolution*, 221-222.

bewijs in handen die deze opvatting kracht bij zou moeten zetten. Rap verspreidden de activisten dan ook kopieën van het Nazi-Sovjetverdrag, met daarbij de overtuiging dat het nu onomstotelijk vaststond dat Estland ruim een halve eeuw onterecht zijn vrijheid was afgenomen. Aangezien reeds honderdduizenden Esten hadden deelgenomen aan manifestaties die in het teken stonden van het Molotov-Ribbentroppact, bijvoorbeeld de *Baltische Weg*, was het voor hen niet al te moeilijk om het leeuwendeel van hun landgenoten eveneens te bezielen met deze opvatting.¹⁴⁴ Zo daagden zeshonderd- van de in totaal achthonderdduizend Esten op om begin 1990 het *Congres van Estland* te verkiezen, een op zichzelf staand parlement dat sindsdien een schaduwbewind voerde ten opzichte van de Opperste Sovjet. Het congres had derhalve vooral symbolische waarde: het moest aantonen dat ondanks het Molotov-Ribbentroppact de staatsrechtelijke continuïteit van het vrije Estland uit het interbellum nog immer intact was.¹⁴⁵ Of zoals Tunne Kelam, de leider van de inmiddels opgerichte *Estse Onafhankelijkheidspartij*, het vlak na de stembusgang in een interview aan de *New York Times* stelde: “This is just the first step in trying to correct all the historical wrongs that have been committed against Estonia by the illegal Soviet occupation”.¹⁴⁶ Met de verwerping van het Molotov-Ribbentroppact hadden de Sovjets dus alweer gegokt en opnieuw verloren van de Estse bereidheid om voor zelfstandigheid te kiezen.

Met hervormingen als glasnost en perestrojka bleek Gorbatsjov bij de Esten en veel andere bevolkingsgroepen krachten te hebben losgemaakt die niet alleen een sterk nationalistisch karakter droegen, maar waarvan hij eveneens het gewicht onderschatte en waarvoor hij effectieve bestrijdingsmiddelen bleek te ontberen.¹⁴⁷ In het bijzonder maakte de Estse strategie van geleidelijkheid hem onbekwaam in het pareren van de opkomende nationalistische tendensen. Door aanvankelijk de Sovjet-intentie achter de beide concepten te omarmen, hadden de Estse activisten als het ware een façade opgetrokken die gedecoreerd was met wat de nieuwste ornamenten van de communistische leer hadden moeten zijn. Tot Gorbatsjovs grote genoegdoening. Wat hij echter niet op tijd doorhad was dat achter deze façade van perestrojka-enthousiasme stilletjes aan een groter bouwwerk verrees waarin de Estse nationalisten hun strategie uitstippelden om de communistische innovaties meer en meer in dienst te laten staan van nationalistische profilering en protest. Eenmaal bewust van het proces dat de Esten in gang hadden gezet probeerde Gorbatsjov met halfslachtige toeschietelijkheid het nationalistisch sentiment weer tot bedaren te brengen. Maar met elke

144Ibidem, 222.

145Hasselblatt, *Van IJstijd tot Skype*, 197-198.

146E.B. Fein, 'Estonian Congress calls for a republic', *New York Times* (12-03-1990) 10.

147Smith, *Estonia: independence*, 43.

poging die hij daartoe waagde, lokte hij weer nieuwe, vaak verstrekkender claims en acties van de onafhankelijkheidsbeweging uit. De aanstelling van een hervormingsgezinde leider aan het hoofd van de ECP leidde tot nauwe samenwerking tussen de Estse communisten en de onafhankelijkheidsbeweging. Het gedoogbeleid omtrent de verklaring van economische autonomie zorgde op zijn beurt voor het opschalen van de Estse eisen naar volledige soevereiniteit en uiteindelijk zelfs volwaardige onafhankelijkheid. En de publieke verwerping van het Molotov-Ribbentropact had als gevolg dat de Esten massaal de inlijving van hun land bij de Sovjet-Unie definitief niet meer als legaal zagen.

Door niet vol gas uit de startblokken te schieten maar daarentegen hun pad naar zelfstandigheid geleidelijk op te bouwen, brandden de Esten niet halverwege op maar wisten ze vanaf het tweede deel van de jaren tachtig steeds enkele stappen voor Team Gorbatsjov uit te blijven. De strategie van geleidelijkheid had zodoende een belangrijk aandeel in het bepalen waar de eindstreep van de wedloop tussen de Sovjets en de Esten kwam te liggen: bij de Estse onafhankelijkheid van 1991, in plaats van bij een langer verblijf in de Sovjet-Unie.

Wat de Estse activisten ook deden om onafhankelijkheid te verwerven, geen moment gebruikten ze geweld. Gedurende haar hele bestaan koos de onafhankelijkheidsbeweging bij demonstraties en andere activiteiten voor vreedzaam verzet, een laatste kenmerk van de Estse binnenlandse strategie.

Het pacifistische karakter van de Estse onafhankelijkheidsbeweging kan voor een deel verklaard worden vanuit een historisch-cultureel perspectief. Vredelievendheid maakte met name sinds de nationale ontwaking in de negentiende eeuw een belangrijk onderdeel uit van de ideeën over de Estse identiteit. Zo zaten de verhalen over de nationale held *Kalevipoeg* vol met vreedzame normen en waarden. Van een aanvankelijk agressieve reus verandert zijn karakter tijdens de vertellingen in een vreedzaam wezen dat louter zijn natie wil verdedigen in plaats van het in veroveringstochten te storten.¹⁴⁸ Daarnaast werd de mythologische kolos geleerd onschuldigen ongemoeid te laten en nooit nodeloos bloed te vergieten, zelfs al had hij vijandige elementen tegenover zich.¹⁴⁹ Naast deze morele relikwieën uit de *Ärkamisaeg* speelden ook meer recente ervaringen een rol bij de bestendige positie van vreedzaamheid in de ideeën van de onafhankelijkheidsbeweging over Estse eigenheid. Veel Esten waren getraumatiseerd door de grootschalige verbanningen en executies uit de jaren veertig en vijftig en de repressie die daarna nog decennia voortduurde. Deze daden van agressie stimuleerden bij veel Esten de behoefte om anders te zijn dan de Sovjets en zich tegengesteld

148Lieven, *The Baltic revolution*, 119.

149Smidchens, 'National heroic narratives', 491-492.

te gedragen aan wat zij hen verweten.¹⁵⁰ Het handelsmerk van de Estse, en in bredere zin ook de Baltische, methode zou volgens de activisten vredelievendheid moeten zijn.¹⁵¹ Vreedzaam verzet werd zo vanuit historisch-cultureel oogpunt het ideologische alternatief voor geweld.

De keuze voor geweldloos handelen was voor de onafhankelijkheidsbeweging echter ook voor een belangrijk deel strategisch geladen. Trivimi Velliste, een vooraanstaand leider van de beweging en de latere minister van Buitenlandse Zaken van Estland, sprak daar in 1989 tegenover *The Washington Post* onverholen over: 'India used a lot of passive resistance and India became independent in the end [...] In terms of that kind of *strategy* of passive resistance, we can learn a lot from India'.¹⁵² Evident was vreedzaamheid niet louter ideologie, maar tevens strategie van de onafhankelijkheidsactivisten. Juist de massale liquidaties en deportaties hadden hen geleerd waartoe de Sovjets in het ergste geval in staat waren. Zij waakten er dan ook voor om hen aanleiding tot nieuwe repressailles te geven. Gewapende opstand zou het Kremlin juist in de kaart spelen en de kleine populatie die overeind was gebleven na de eerdere decimeringen van de etnisch Estse bevolking zou nooit partij kunnen bieden aan het professionele Sovjet-leger.¹⁵³ Vreedzaam verzet was dan ook veel meer opportuun, temeer omdat de Esten zo het reactievermogen van het Kremlin ontregelden. Terugvallen op de standaard Sovjet-aanpak om opstand met geweld te beantwoorden werd bemoeilijkt en onaantrekkelijk gemaakt omdat de Esten zelf geen geweld gebruikten. Met hun pacifistisch protest behielden zij dan ook een voorsprong op Moskou, dat telkens nieuwe reflexen moest bedenken, anders dan gewapend ingrijpen.

De vredelievendheid waarmee de Esten hun protest uitvoerden, leverde ook veel positieve aandacht in de internationale pers op. Massabijeenkomsten zoals het protest in het Hirvepark en de *Baltische Weg* werden mede om hun pacifistische karakter geroemd. Zo schreef *The Washington Post* tijdens de nasleep van de *Baltische Weg* jubelend over het Estse, Letse en Litouwse verzet: 'Their principal weapons are moral force and an extraordinary sense of bravado, tempered by calm and discipline'.¹⁵⁴ De *New York Times* was een maand later zo mogelijk nog lyrischer:

We support Baltic independence; we applaud the present peaceful approach; and we would consider any coercion by Moscow of these illegally subjugated people to be

150Lieven, *The Baltic revolution*, 17.

151J. Chakars, 'The Singing Revolution, Baltic nonviolence, and mass communication', *AABS Baltic Studies Newsletter* 28:1 (2009) 4.

152D. Remnick, 'Moral pressure is best weapon of 'Baltic Way': independence push uses tactics of King, Gandhi', *The Washington Post* (02-09-1989) 18. Cursivering zelf ingevoegd.

153Lieven, *The Baltic revolution*, 17.

154Remnick, 'Moral pressure is', 14.

tantamount to a Soviet declaration of cold (sic) war III.¹⁵⁵

Ook de grootschalige zangfestivals, waar honderdduizenden Esten patriotistische liederen zongen en zich manifesteerden met nationalistische symbolen zoals de vlag van het onafhankelijke Estland, werden dankzij het vreedzaam gezang en vertoon bewierookt. De term *Zingende Revolutie*, in 1988 gemunt door de Estse dichter Heinz Valk, werd al snel door de internationale media overgenomen en omarmd als de overkoepelende bijnaam voor het Estse protest. In tegenstelling tot veel andere revolutionaire bewegingen was bij de Estse activisten niet agressie, geweld of bloedvergieten de onderscheidende factor voor het mondiale journaal, maar de vredelievende benadering die het meest opvallend geïllustreerd werd door de zangfestivals.¹⁵⁶

Door het vreedzaam verzet en de positieve berichtgeving hierover raakten volgens Chakars steeds meer Westerse landen geneigd de Estse beweging te steunen in haar onafhankelijkheidsideaal.¹⁵⁷ Naast het uitbuiten van Gorbatsjovs hervormingsmaatregelen en de tactiek van geleidelijkheid was het vreedzaam verzet daarmee een derde belangrijke eigenschap van de binnenlandse strategie van de onafhankelijkheidsbeweging. Het ontregelde immers het reactievermogen van de Sovjet-Unie, vergaarde positieve aandacht in de internationale media en zette de deuren open voor buitenlandse steun. Of de Estse activisten deze steun ook wilden ontvangen en daadwerkelijk kregen is het onderwerp van Hoofdstuk 2 respectievelijk 3.

155W. Safire, 'Baltics report', *New York Times* (05-10-1989) 31.

156G. Šmidchens, 'Was singing necessary in the Singing Revolution?', *AABS Baltic Studies Newsletter* 28:1 (2009) 6.

157Chakars, 'The Singing Revolution', 4.

Hoofdstuk 2: De Estse vraag naar buitenlandse invloeden

In de voorgaande hoofdstukken is verklaard hoe de Estse natie en diens culturele elite vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een nationaal bewustzijn ontwikkelden. Dit gevoel van nationale eigenheid resulteerde tijdens de naweeën van de Eerste Wereldoorlog in de stichting van een zelfstandig Estland. Aan de vooravond van die andere wereldoorlog zorgde het Molotov-Ribbentropact er echter voor dat de Esten na pas twee decennia van soevereiniteit hun onafhankelijke natiestaat alweer moesten opgeven voor gedwongen deelname aan de Sovjet-Unie. Daarnaast verklaarde het vorige hoofdstuk de opkomst van een hernieuwd Estse onafhankelijkheidsverlangen sindsdien en hoe dit vanaf 1979 uitmondde in de oprichting van massalere publiekelijker opererende volksbeweging ter volbrenging van deze zelfbeschikkingswens. Vervolgens zijn voor het uiteindelijke succes van deze beweging – het uitroepen van de onafhankelijkheid en de mondiale erkenning van de opnieuw zelfstandige Republiek Estland, beide in 1991 – een aantal oorzaken onderscheiden.

Zou deze scriptie hier eindigen, dan zou zij in ieder geval thematisch naadloos in de bestaande geschiedschrijving over Estland hebben gepast. De weg naar hernieuwde onafhankelijkheid is in deze studie vooralsnog immers bijna uitsluitend vanuit het interne Estse perspectief belicht. En zoals het vorige hoofdstuk poogde te duiden is dat kenmerkend voor de huidige historiografie. Daarin wordt namelijk de totstandkoming van het Estland van nu, niet langer toebehorend aan een buitenlandse overheerser maar zelfstandig en vrij, vrijwel volledig verklaard vanuit de Estse natie zelf en haar onafhankelijkheidsbeweging. Welke externe factoren van belang waren, blijft derhalve vaak een raadsel.

Natuurlijk is het belangrijk om een goed begrip te hebben van het aandeel dat de Estse activisten zelf hebben gehad in het bereiken van onafhankelijkheid. Zonder zou elk onderzoek naar de verwezenlijking van Estse zelfstandigheid zinloos zijn en de resultaten ervan waardeloos. Daarom hebben de voorbije hoofdstukken dan ook uitgebreid aandacht besteedt aan de opkomst van een onafhankelijkheidsgezinde mentaliteit en de ideologie en strategie van de onafhankelijkheidsbeweging die hieruit voortsprong. Echter, juist om geen karikatuur te maken van de bijdrage die de Esten zelf hebben geleverd aan het verkrijgen van onafhankelijkheid, is het noodzakelijk om het Estse aandeel af te zetten tegen de impact die buitenlandse invloeden hebben gehad. Op die manier komt een evenwichtiger beeld tot stand van de oorzaken van de herwonnen onafhankelijkheid en kunnen zowel de Estse als de buitenlandse bijdragen hieraan beter op waarde worden geschat.

Daarom eindigt deze scriptie niet hier, maar breken nu juist de hoofdstukken aan

waarin de focus ligt op het aandeel van buitenlandse invloeden op de Estse beweging en haar succes. Met in het huidige hoofdstuk de vraag centraal: stond de beweging zelf wel open voor buitenlandse invloeden en wanneer het antwoord positief luidt, (hoe) zocht ze deze dan ook zelf op? Zo niet, dan is het beter begrijpelijk, hoewel nog altijd niet volledig terecht, dat de huidige historiografie weinig woorden aan buitenlandse beïnvloeding wijdt. Maar zeker in het geval dat de Estse activisten externe invloeden wél accepteerden en zelf opzochten, is het merkenswaardig dat de geschiedschrijving hier maar geringe aandacht aan schenkt. Niet alleen laat het dan de kans na om het cultureel nationalisme van de Estse beweging beter te duiden en in een breder perspectief te plaatsen, maar bovendien weert het dan nuancerende elementen uit de vaderlandse geschiedschrijving, elementen die erop duiden dat de activisten destijds, in tegenstelling tot het beeld in de historische literatuur, níet dachten de onafhankelijkheid volledig zelfstandig te kunnen bemachtigen maar hierbij hulp behoefden vanuit het buitenland.

Terug bij Europa, deel I: Estse ontvankelijkheid voor deelname aan een 'nieuw Europa'

Als het aan de onafhankelijkheidsbeweging lag, zou Estland zodra het zijn zelfstandigheid had herwonnen opnieuw deel uitmaken van de veronderstelde Europese familie van vrije natiestaten. In Hoofdstuk 1 is al uiteengezet dat deze 'terug bij Europa'-wens een prominente plek innam in het gedachtegoed van de Estse activisten. Omdat het huidige hoofdstuk de vraag centraal stelt voor welke externe invloeden de Estse onafhankelijkheidsbeweging ontvankelijk was, is haar ideaal om terug bij Europa te keren opnieuw relevant. Immers, op het moment dat je binnen een bepaalde gemeenschap terug wil keren, is het dan niet waarschijnlijk, misschien zelfs logisch dat je ook openstaat voor invloeden vanuit deze kringen of wellicht zelfs deze wel zelf opzoekt? Om deze vooronderstelling toe te lichten, een voorbeeld.

Parijs, november 1990. De Franse hoofdstad vormt het decor van een vergadering van de *Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE)*.¹⁵⁸ Bovenaan de agenda staat de bekrachtiging van het *Handvest van Parijs voor een nieuw Europa*. Nadat de val van de Berlijnse Muur het startsein heeft gegeven voor Duitse hereniging, in Oost-Europa landen één na één het communisme verruilen voor democratische markteconomieën en *perestrojka* zelfs de Sovjet-Unie op het pad van politieke hervormingen heeft gebracht, achten de CVSE-lidstaten de tijd rijp voor nieuwe onderlinge verhoudingen in Europa. '[We] zijn in Parijs

¹⁵⁸In 1995 werd de CVSE hernoemd tot de *Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE)*, onder welke naam zij nog steeds bekend is.

bijeengekomen ten tijde van diepgaande veranderingen en historische verwachtingen. Het tijdperk van confrontatie en verdeeldheid is voorbij [...] Betrekkingen zullen [vanaf nu] gebaseerd zijn op respect en samenwerking', zo stellen de staatshoofden in de openingsverklaring van het handvest. Volgens hen dient het 'nieuwe Europa' de grootse verwachtingen van de (Oost-)Europese volkeren in te willigen: 'vastberaden gebondenheid aan democratie gebaseerd op mensenrechten en fundamentele vrijheden; welvaart door economische vrijheid en sociale rechtvaardigheid; en gelijke veiligheid voor al onze landen'.¹⁵⁹

Om het *Handvest van Parijs* officieel te ratificeren zijn de regeringsleiders van Europa, de VS, Canada en de Sovjet-Unie naar Frankrijk afgereisd. Van Mitterand tot Kohl, van Thatcher tot Gorbatsjov; allen zijn bijeen om hun handtekening onder het verdrag te zetten. Op 21 november 1990 is het zover: een 'nieuw Europa' kan naar mening van de aanwezige hoogwaardigheidsbekleders dan definitief aanvangen.

Te midden van al deze wereldleiders is Lennart Meri eveneens present in Parijs. 'Een nieuw Europa', het zal ook de minister van Buitenlandse Zaken van de Estse deelrepubliek hebben aangesproken. Temeer omdat het handvest expliciet de culturele en democratische rechten van nationale minderheden benadrukte en verdedigde.¹⁶⁰ Zou er in het nieuwe Europa dan toch ook weer plek zijn voor een onafhankelijke Estse natiestaat? Om juist dát te bepleiten had Meri de invitatie van onder meer de Fransen aangenomen om de vergadering van de CVSE bij te wonen.¹⁶¹

Alhoewel hij beseft zal moeten hebben dat op de top de hoofdrollen weggelegd zouden zijn voor de regeringsleiders van de verschillende CVSE-lidstaten, zal Lennart Meri allicht de hoop gekoesterd hebben om samen met zijn Letse en Litouwse ambtsgenoten een glansrijke gastrol te mogen vertolken. Gedrieën leefden zij immers in de veronderstelling als 'speciale gasten van de Franse regering' deel te nemen aan de conferentie, een ogenschijnlijk uitgelezen kans om menig regeringsleider ervan te overtuigen dat de drie Baltische staten zo snel mogelijk onafhankelijk moesten worden. Ter plekke bleek deze bijzondere status echter weinig waard. De reglementen van de CVSE bepaalden namelijk dat alle besluiten in unanimitie dienden te worden genomen, ook als het ging over welke gasten er wel of niet toegang tot de vergadering kregen. Eén der lidstaten had van deze clause gebruik gemaakt

159OVSE, *Charter of Paris for a new Europe*, 3, <<http://www.osce.org/mc/39516>> 27-12-2015.

160OVSE, *Charter of Paris*, 4.

161Meri was dan wel Estlands minister van BuZa, de republiek die zijn regering vertegenwoordigde had zich ten tijde van de CVSE-top in november 1990 slechts *soeverein* verklaard *binnen* de Sovjet-Unie. Estland was dus nog geen volwaardig onafhankelijk land en evenmin lid van de CVSE. Zodoende had de Est een uitnodiging van ten minste één lidstaat nodig om toegelaten te worden tot de vergadering van de CVSE.

door bezwaar aan te tekenen tegen de aanwezigheid van Meri en zijn Letse en Litouwse collega's. In ieder geval voor de officiële onderdelen was de trip naar Parijs dus voor niets goed geweest. Als veroorzaker van dit debacle wezen de Balten in de *New York Times* al snel een schuldige aan: de Sovjet-Unie. Dat land was immers het enige dat direct te lijden zou kunnen hebben onder officiële *airtime* voor pleidooien over Baltische zelfstandigheid; een aanname die enkele politici enige tijd later tijdens een debat van het Europees Parlement (EP) bevestigden.¹⁶² Tegenover diezelfde *New York Times* probeerde Meri desalniettemin zijn ontgoocheling over het fiasco te verbergen: 'We didn't have any illusions. We knew that the way back to Europe would be the long way'. Vastberaden zou zijn regering een onafhankelijk Estland blijven nastreven dat weer volledig deel uitmaakte van Europa; als het niet al in 1990 was, dan toch zeker in de jaren daarna.¹⁶³

Bovenstaand fragment maakt een aantal zaken helder over de verhouding van de Estse onafhankelijkheidsbeweging tot buitenlandse invloeden. Meri's uitspraken aan de *New York Times* onderstrepen allereerst eens te meer de grote waarde die de activisten hechtten aan het ideaal om als zelfstandige natie terug bij Europa te keren. Zelfs ondanks dat hem op de CVSE-top de deur werd gewezen en hem opnieuw bleek dat de weg 'terug naar Europa' lang zou zijn, bleef Meri vierkant achter deze wens staan. Belangrijker nog zijn echter de consequenties die de minister bereid was te verbinden aan het verwezenlijken van dit 'terug bij Europa'-droombeeld. Zijn aanvaarding van de uitnodiging om bij een grote internationale conferentie over de toekomst van Europa aanwezig te zijn en zijn gewilligheid om, wanneer de mogelijkheid zich zou aandienen, de samengekomen staatshoofden toe te spreken over Estlands onafhankelijkheidswens tonen aan dat zowel een belangrijke voorman van de Estse onafhankelijkheidsbeweging ontvankelijk was voor buitenlandse invloeden als dat hij tevens bereid was deze zelf actief te benaderen.

Meri's ervaring op de CVSE-top van november 1990 is slechts één aanwijzing voor de gedachte dat Estse activisten openstonden voor buitenlandse invloeden en bereid waren deze ook zelf op te zoeken. Daarmee is nog niet bewezen dat deze ontvankelijkheid over de hele breedte exemplarisch was voor de onafhankelijkheidsbeweging of al van meet af aan aanwezig. Wel is het aannemelijk dat Meri's open houding richting externe invloeden niet uit het niets kwam, maar juist te verklaren is vanuit eerdere ervaringen die Estse activisten hadden met het buitenland. Dit hoofdstuk brengt daarom in kaart welke pogingen de Estse beweging tussen 1979 en 1991 nog meer ondernam om buitenlandse bijdragen aan het herstel

162EP, 'Situation in the Baltic States', *Debates of the European Parliament* No 3-399 (1991) 14-23.

163S. Schmemmann, 'At the summit, a glance homeward', *New York Times* (20-11-1990) 15.

van onafhankelijkheid af te dwingen. Daarbij is er eerst ruimte voor oproepen die aan de gehele wereldgemeenschap gericht waren. Vervolgens ligt de Estse vraag naar invloeden uit twee specifieke regio's onder de loep: West-Europa en de VS.

Oproepen aan de wereldgemeenschap

De Estse onafhankelijkheidsbeweging streefde op velerlei vlakken naar Estlands zogenaamde terugkeer bij Europa, bijvoorbeeld in cultureel, economisch en politiek opzicht. Maar door een onafhankelijke natiestaat te ambiëren, joeg ze in algemene zin ook een zelfstandige wederkeer in de wereldgemeenschap na. Dat maakt de vraag relevant: welke inspanningen verrichtten de onafhankelijkheidsactivisten om bij de wereldgemeenschap als geheel positieve beïnvloeding van hun zelfstandigheidswens af te dwingen?

Nog voordat er van een heuse onafhankelijkheidsbeweging goed en wel sprake was, betraden al diverse Estse activisten internationale platforms van waaraf ze hun boodschap voor zelfbeschikking verkondigden. Met het *Baltisch Appèl* van 1979 boekten zij hun eerste grote succes.¹⁶⁴ Vier Estse dissidenten – Mart Niklus, Endel Ratas, Enn Tarto en Erik Udam – stelden samen met ruim veertig Letse en Litouwse gelijkgestemden dit betoog op met als doel de wereldgemeenschap ervan te overtuigen dat de Sovjet-dominantie in het Balticum illegitiem tot stand gekomen was en nog altijd als zodanig beleefd werd. Ter onderbouwing van dit standpunt droegen de Esten en hun zuiderburen de verborgen clausules van het Molotov-Ribbentroppact aan; de geheime afspraken die de Nazi's en de Sovjets in 1939 hadden gemaakt om onderling Oost-Europa te verdelen, waren volgens de penvoerders de oorzaak van de onrechtmatige en onvrijwillige onderwerping van het Balticum aan het Kremlin. Toepasselijk was de brief dan ook gedateerd op 23 augustus 1979, het veertigste jubileum van het Molotov-Ribbentroppact.

Met het *Baltisch Appèl* probeerden de activisten buitenlandse steun en invloeden te verwerven ten gunste van het onafhankelijkheidsideaal. Bijvoorbeeld door de geschreven oproep aan meerdere geadresseerden te richten. Niet alleen werden in de aanhef specifiek de erfgenamen van het Molotov-Ribbentroppact benoemd, de regeringen van de Sovjet-Unie en de twee Duitslanden, de ondertekenaars schreven bovendien de gehele wereldgemeenschap aan door het appèl tevens te richten aan Kurt Waldheim, de toenmalig secretaris-generaal van de Verenigde Naties (VN). In feite sprak het betoog der Balten de mondiale organisatie zelfs

¹⁶⁴Een complete, Engelstalige kopie van het *Baltisch Appèl*, alhier geraadpleegd, is te vinden in: T. Remeikis ed., 'The Nazi-Soviet Pact of 1939 and the Baltic states: reactions forty years later', *Lituanus* 26:1 (1980) <http://www.lituanus.org/1980_1/80_1_01.htm> 27-03-2015. Hierna is deze bron afgekort tot: Baltisch Appèl, *Lituanus* (1980).

tweemaal aan. De brief was immers eveneens bestemd voor alle landen die het *Atlantisch Handvest* hadden ondertekend, de door de geallieerden in 1941 geformuleerde uitgangspunten voor internationaal recht die de grondbeginselen van de VN zouden worden.

Het was geen toeval dat de Estse activisten en hun Lets-Litouwse bondgenoten al in de aanhef van hun appèl zoveel nadruk legden op de VN. Daarmee richtten ze zich direct op het grootst mogelijke internationale podium. Maar belangrijker nog: van de Volkerenbond, de voorganger van de VN, waren Estland en de twee andere Baltische republieken als zelfstandige natiestaten tijdens het interbellum nog volwaardig lid geweest. Met het begin van de Tweede Wereldoorlog kwam daar, net als aan de onafhankelijkheid, een einde aan. Derhalve waren de Baltische staten de enige voormalige Volkerenbond-lidstaten die na de oorlog geen eigen afvaardiging hadden aan de VN. Niet omdat het hen ontbrak aan de wil daartoe, maar eenvoudigweg omdat zij eveneens de enige ex-leden waren die niet na 1945 hun soevereiniteit hersteld zagen.¹⁶⁵

Deze korte uitweiding over de Estse relatie met de VN en zijn voorganger is van belang bij het duiden van het *Baltisch Appèl*. Bovenal omdat in dit betoog richting de wereldgemeenschap de teloorgang van de historische positie van Estland, Letland en Litouwen een sleutelthema was. Niet alleen was het appèl immers opgebouwd rondom het standpunt dat de aanwezigheid van de Sovjets in het Balticum onrechtmatig was, het beargumenteerde bovendien dat er voor naties wereldwijd een belangrijke rol was weggelegd bij het rechtzetten van deze status quo, om zodoende de verloren gewaande plek van de Baltische staten in de internationale samenleving te restaureren. Onderstaand citaat is een voorbeeld van deze redenering:

We remind the Secretary-General of the United Nations that this international organization is the successor of the League of Nations, of which Latvia, Estonia, and Lithuania were full and active members until the Molotov-Ribbentrop pact went into effect. Consequently, upon you rests the juridical responsibility for the fate of the Baltic States.¹⁶⁶

In dit fragment koppelden de activisten expliciet het lidmaatschap van de voormalige Volkerenbond, en dus tevens de vrije status die de Baltische staten in het verleden hadden, aan de toekomst van hun naties en de rol die de internationale samenleving daarin kon vertolken. Letterlijk stelden zij immers dat de verantwoordelijkheid voor het lot van de drie landen in

¹⁶⁵Taagepera, *Estonia*, 206.

¹⁶⁶Baltisch Appèl, *Lituanus* (1980).

handen lag van de secretaris-generaal van de VN. Door een beroep te doen op dit boegbeeld deden ze in overdrachtelijke zin een beroep op de gehele wereldgemeenschap.

De voorgaande passage uit het *Baltisch Appèl* lijkt vooral het historisch en moreel plichtsbesef van de mondiale samenleving te hebben willen doen prikkelen. Tussen de regels door ademt de tekst namelijk de opvatting dat, juist vanwege het gezamenlijke verleden in vrijheid, de wereldgemeenschap het aan haar stand verplicht was op te komen voor hernieuwde onafhankelijkheid van Estland, Letland en Litouwen.

Naast deze historische en morele invalshoeken, was er echter nog een derde perspectief waarmee de activisten de buitenwereld wilden overtuigen tot het verlenen van steun: juridische argumenten. Uitgebreid namen zij in het *Baltisch Appèl* bijvoorbeeld de ruimte om de ondergeschiktheid van hun naties aan de Sovjet-Unie af te zetten tegenover de eigen wetgeving en jurisprudentie van het Kremlin. Niet geheel verrassend lieten de Balten uit deze exercitie een beeld naar voren komen dat diende aan te tonen dat, zelfs vanuit de beginselen en het juridisch raamwerk van de Sovjet-Unie bezien, de Estse, Letse en Litouwse opname in het communistische rijk onrechtmatig was. Zo schreven ze:

In **Soviet jurisprudence** the term *National Sovereignty* refers to a nation with all its rights, with political freedom, with a real possibility to determine fully its own destiny, and primarily the potential for self-determination, including the ability to form its own independent state [...] Lenin **acknowledged the de facto existence** of Estonia, Latvia, and Lithuania [...] In the name of the Soviet government, Lenin renounced in perpetuity all sovereign rights to Estonia, Latvia, and Lithuania, but nineteen years later Stalin and Hitler **infringed on the sovereignty** of these nations.¹⁶⁷

Om verderop te vervolgen met:

In the **declaration by the U.S.S.R.**, it was stated that in foreign affairs “ [...] the Soviet Union will follow the principle of national self-determination [...] the U.S.S.R. favors the right of each nation to national independence, territorial integrity, and the right to decide its own social system and that form of government which the people would judge to be necessary for their country's economic and cultural development.

It would be well to recall that according to international law, it is impossible for a nation to practice self-determination if its land is occupied by a foreign army.

This is also emphasized by **Lenin's Declaration on Peace**, which states that if a

¹⁶⁷Ibidem. Vetgedrukte letters zelf ingevoegd t.b.v. de nadruk op de verschillende typen argumenten.

nation “has not had the opportunity for free elections, without the presence of foreign forces or the influence of an occupying power, the joining of their territory to another country is annexation; namely, it has been taken over by force”.¹⁶⁸

Met bovenstaande citaten poogden de activisten evident de juridische hypocrisie van het Kremlin bloot te leggen als het ging om de status van de Baltische staten. De afhankelijke situatie waarin Estland, Letland en Litouwen verkeerden stond immers haaks op de vrij ruime opvattingen over zelfbeschikkingsrecht zoals deze volgens de Balten waren vastgelegd in bijvoorbeeld de jurisprudentie en constitutie van de Sovjet-Unie.

Bovendien komen in de twee vorige fragmenten de juridische redeneringen samen met historische en morele motieven. Het is deze drieslag die bij herhaling de argumentatieve basis vormt van het *Baltisch Appèl*. In het geval van de voornoemde citaten springt de vermenging van historische, morele en juridische argumenten het meest in het oog bij de verwijzingen naar Vladimir Lenin, de geestesvader en oprichter van de Sovjet-Unie. Met name de referentie aan Lenins visie op zelfbeschikking en annexatie uit zijn *Decreet over Vrede* (1917) was verstrekkend. De opstellers van het *Baltisch Appèl* impliceerden immers dat hun naties volgens de theorie van niemand minder dan Lenin feitelijk geannexeerd waren, door te benoemen dat de Baltische staten zonder vrije verkiezingen en door toedoen van buitenlandse machten bij de Sovjet-Unie waren geforceerd.¹⁶⁹ En dat terwijl, zo riepen de penvoerders in herinnering, diezelfde Lenin aan het begin van het interbellum juist ook nog eens de onafhankelijkheid van Estland, Letland en Litouwen had erkend en bovendien namens de regering had gesteld dat de Sovjets het recht niet bezaten om de soevereiniteit van deze landen te schenden. De activisten suggereerden zodoende dat zelfs vanuit Sovjet-perspectief zelfbeschikking voor de landen van het Balticum juridisch en historisch de enige logische optie kon zijn. Met het nota bene opvoeren van de communistische autoriteit Lenin voegden zij daar tevens een flinke morele dimensie aan toe. Als *Founding Father* werd zijn persoon in de Sovjet-Unie namelijk sterk verheerlijkt, wat onder andere tot uiting kwam via talloze plaatsnaamwijzigingen, duizenden openbare standbeelden en vele andere iconografische uitingen. Samen met dat van Marx vormde zijn gedachtegoed zelfs de officiële leer van het land. Lenins opvattingen konden in het communistische gemenebest tot ver in de jaren tachtig dan ook niet zomaar terzijde worden geschoven.¹⁷⁰

168Ibidem. Vetgedrukte letters zelf ingevoegd t.b.v. de nadruk op de verschillende typen argumenten.

169V.I. Lenin, 'Lenin's Decree on Peace, 26 October 1917',

<<http://www.firstworldwar.com/source/decreeonpeace.htm>> 12-07-2015.

170T.J. Smith, 'The collapse of the Lenin personality cult in Soviet Russia, 1985-1995', *Historian* 60:2 (1998) 325-343.

Voor het geval dat het aandragen van juridische argumenten enkel gebaseerd op de Sovjet-wetgeving niet overtuigend genoeg was, wees het *Baltisch Appèl* de VN ook op haar eigen declaraties en beginselen over nationale zelfbeschikking en de manier waarop deze zich verhielden tot de afhankelijke status van Estland, Letland en Litouwen. Bijvoorbeeld door de uitspraken aan te halen die het *Atlantisch Handvest* hierover doet. Zo verwezen de Esten en hun gelijkgestemden naar de artikelen van dit manifest die stelden dat elk volk recht had op zelfbeschikking en dat bovendien territoriale wijzigingen alleen mochten plaatsvinden met de vrijwillige instemming van alle betrokken volken.¹⁷¹ Aan geen van beide voorwaarden was bij de inkapseling van de Baltische staten voldaan. En omdat de situatie sindsdien nog ongewijzigd was, meenden de opstellers van het *Baltisch Appèl*:

[The] Molotov-Ribbentrop pact seems **juridically** to be still in effect. We consider that the silence of the world on this matter supports aggressors – **past, present, and future**...We ask the governments signatory to the Atlantic Charter, on the basis of their **moral responsibility**, to denounce the Molotov-Ribbentrop pact and its consequences...Every state is **obliged** to work for and support the realization of the principles of equality and national self-determination.¹⁷²

Ook dit citaat is illustratief voor de wijze waarop de Esten en hun confrères historische, morele en juridische argumenten met elkaar vervlochten. De vetgedrukte woorden duiden in het bijzonder hoe de activisten met deze mix de wereld poogden over te halen om de Baltische volken te steunen. Dat het Molotov-Ribbentrop pact juridisch (*juridically*) nog steeds van kracht leek, strookte volgens het appèl niet met de 'morele verantwoordelijkheid' (*moral responsibility*) en de 'verplichting' (*obliged*) die de wereldgemeenschap zou moeten voelen om haar eigen beginselen over nationale zelfbeschikking te realiseren. Bovendien stelden de ondertekenaars dat de stilte van de wereld omtrent het pact steun bood aan zowel verleden, heden als toekomstige agressors (*past, present, future*).

Alhoewel zeker dit laatste argument nogal zwaar aangezet zou kunnen overkomen – wilden de Balten nou juist steun verwerven of vooral hun morele superioriteit tentoonstellen? – bevond zich juist daarin de crux van de externe invloed die de activisten met het *Baltisch Appèl* zochten. Ook al achtten zij waarschijnlijk elke vorm van morele steun welkom, ze wilden vooral een doorbraak forceren op juridisch gebied. Of beter gezegd: ze wilden dat de juridische werkelijkheid die op papier bestond ook in de praktijk gold. Veel VN-leden hadden

¹⁷¹VN, *Atlantic Charter*, <http://www.un.org/en/aboutun/history/atlantic_charter.shtml> 12-07-2015.

¹⁷²Baltisch Appèl, *Lituanus* (1980). Vetgedrukte letters zelf ingevoegd t.b.v. de nadruk op de verschillende typen argumenten.

immers het Molotov-Ribbentropact illegitiem verklaard, nadat in 1947 het traktaat en diens geheime clausules in het Westen waren geopenbaard. Daarmee verwierpen zij ook het artikel dat bepaalde dat Estland, Letland en Litouwen bij de Sovjet-Unie gevoegd werden.¹⁷³ Het officiële standpunt van deze landen was dan ook dat door de onwettelijkheid van het Molotov-Ribbentropact de vooroorlogse status van de Baltische staten *de jure* inderdaad onveranderd was. Juridisch beschouwden zij Estland en zijn zuiderburen dus nog altijd als zelfstandige naties.¹⁷⁴ Steun waaruit de Esten nochtans weinig profijt haalden, omdat deze erkenning vooral een schijnwerkelijkheid was. *De facto* voerde de wereldgemeenschap immers een gedoogbeleid ten opzichte van wat veel van haar leden bestempelden als de Sovjet-bezetting van de Baltische staten. Ook al was ze het oneens met de communistische dominantie in het Balticum, toch had zij in ieder geval tot 1979 geen initiatieven ondernomen om de onafhankelijkheid van deze landen werkelijk te restaureren.¹⁷⁵ Daarom verzocht het *Baltisch Appèl* de wereldgemeenschap haar theoretische, juridische erkenning van Estland, Letland en Litouwen alsnog aan te vullen met een actief streven om het vermeend Baltisch recht op zelfstandigheid ook in de praktijk te realiseren.

Alles afgewogen was het *Baltisch Appèl* een evidente blijk van Estse ontvankelijkheid voor buitenlandse invloeden. Allereerst zochten de activisten met hun betoog duidelijk internationale steun voor hun onafhankelijkheidsideaal via een drieslag van historische, juridische en morele argumenten. Bovendien stelden zij letterlijk dat het lot van de Baltische landen in handen lag van de secretaris-generaal van de VN, en dus de wereldgemeenschap. Voor de verwezenlijking van hun zelfstandigheidswens maakten de penvoerders zich dus expliciet afhankelijk van buitenlandse invloeden. Ze zochten deze niet alleen op, maar beschouwden ze zelfs als cruciaal voor het welslagen van de onafhankelijkheidsstrijd. Meer specifiek gaven de activisten ook aan welke externe invloed het meest welkom was: een mondiale overgang van louter theoretische, juridische erkenning van Estland naar het wezenlijk werk maken van een zelfstandige natiestaat voor de Esten in de dagelijkse praktijk.

Het *Baltisch Appèl* is in deze paragraaf zo uitgebreid aan bod gekomen omdat de Estse activisten zich in het document zo duidelijk openstelden voor buitenlandse invloeden. Maar bovendien was het hun eerste succesvolle oproep aan een internationaal publiek. Al eerder

173Yale Law School – The Avalon Project, *Molotov-Ribbentropact*, <http://avalon.law.yale.edu/20th_century/addsepro.asp> 20-10-2014.

174CSCE, 'The Baltic question', CSCE 101-1-9 (Washington, DC 1989) 50-59. Dit verslag van het Amerikaanse Congres bevat een uitgebreid overzicht van de wijze waarop met name Westerse landen zowel juridisch aankeken tegen de status van de Baltische staten. Daaruit blijkt dat een meerderheid van de Westerse wereld nooit de opname van Estland, Letland en Litouwen in de Sovjet-Unie had erkend.

175Lieven, *The Baltic revolution*, 224.

hadden actievoerders pogingen ondernomen om de zelfbeschikkingswens in de mondiale schijnwerpers te plaatsen, maar met dit pan-Baltische betoog uit 1979 sorteerden zij voor het eerst echt duidelijk effect.¹⁷⁶ Bijvoorbeeld in de media. De internationale pers besloot dankzij het appèl hernieuwde aandacht te schenken aan de afhankelijke status van de drie Baltische staten. Daags na verzending bleek het *Baltisch Appèl* een geliefd publicatiethema. Zo schreven grote Amerikaanse kranten als *The Washington Post* en de *New York Times* dat de activisten zelfbeschikking eisten en daarvoor als reden aandroegen dat hun landen illegaal geannexeerd waren door de Sovjet-Unie.¹⁷⁷ Met de veelzeggende kop 'Balten eisen recht van zelfbeschikking' koos het *Nederlands Dagblad* voor een vergelijkbare insteek.¹⁷⁸ En dat terwijl het *Baltisch Appèl* feitelijk geen enkele eis formuleerde en net zo min de situatie waarin het Balticum verkeerde zelf als een 'annexatie' benoemde. Het zal de activisten weinig gescheeld hebben. Uit hun duiding van het pleidooi bleek immers dat de mondiale media hoe dan ook de belangrijkste boodschap van de opstellers tussen de regels door hadden opgepikt: de eens vrije naties Estland, Letland en Litouwen waren door toedoen van het Nazi-Sovjetpact onzuiver hun onafhankelijkheid afgenomen.

Natuurlijk was de internationale media-aandacht een welkom gegeven voor de opstellers van het *Baltisch Appèl*. De grootste triomfen boekten de auteurs echter misschien juist wel in eigen kringen. En die successen zijn voor deze paragraaf van een nog groter belang. De schrijvers van het *Baltisch Appèl* bleken immers in Estland een voorbeeld te hebben gesteld voor sympathiserende maar tot dan toe passieve landgenoten. Of zoals de Litouwse historicus en politiek wetenschapper Aleksandras Shtromas het zo treffend duidde: '[the] national movements sprang in fact from that 1979 petition and gradually developed into a potentially massive popular movement'.¹⁷⁹

Met het ingaan van de jaren tachtig verschenen vanuit Estland meer en meer activistische verklaringen om een internationaal publiek mee aan te spreken. Vergelijkbaar met het appèl van 1979 wezen deze boodschappen de wereldgemeenschap veelal op de consequenties van het Molotov-Ribbentroppact, om bovendien steeds explicieter te stellen dat het enige rechtvaardige dat de mondiale samenleving kon doen was werk te maken van hernieuwde soevereiniteit in het Balticum. Zo richtten activisten onder aanvoering van onder meer Erik Udam, een van de vier Estse ondertekenaars van het *Baltisch Appèl*, in 1987 zelfs de zogenaamde *Estse Groep voor de Openbaarmaking van het Molotov-Ribbentroppact*

¹⁷⁶Ibidem, 105.

¹⁷⁷S.n., 'Baltic dissidents in Soviet urge freeing of 3 republics', *New York Times* (24-08-1979) 3.

S.n., 'Autonomy demanded for Baltic states', *The Washington Post* (25-08-1979) 11.

¹⁷⁸S.n., 'Balten eisen recht van zelfbeschikking', *Nederlands Dagblad* (25-08-1979) 7.

¹⁷⁹Shtromas, 'The Baltic states', 106.

(MRP-AEG) op. Dit collectief zou al snel uitgroeien tot een vooraanstaande organisatie binnen de onafhankelijkheidsbeweging dankzij haar zowel nationaal als internationaal gevoerde pleit tegen het vermeende onrecht dat het Nazi-Sovjetakkoord de Estse natie had aangericht.¹⁸⁰

De meest toonaangevende nazaat van het *Baltisch Appèl* was echter wel de *Baltische Weg*. In de inleiding van deze scriptie is al uitgebreid beschreven hoe honderdduizenden Esten, Letten en Litouwers op 23 augustus 1989, exact tien jaar na de verzending van het appèl, een menselijke ketting vormden, om zo te demonstreren voor de openbaarmaking van het Molotov-Ribbentroppact in de Sovjet-Unie. Deze manifestatie wordt veelal als de climax van het Baltische protest hiervoor gezien.

Wat de *Baltische Weg* voor dit onderzoek echter vooral relevant maakt, is de begeleidende fax die de Estse, Letse en Litouwse organisatoren naar buitenlandse media, regeringen en parlementen verzonden.¹⁸¹ In dit document komen immers de dominante kenmerken samen van de twee hierboven reeds behandelde ervaringen van Estse activisten met (het opzoeken van) buitenlandse invloeden: de aanwezigheid van Lennart Meri bij de CVSE-conferentie en het *Baltisch Appèl*. Enerzijds legde de fax immers sterke nadruk op de wens van de Esten, Letten en Litouwers om 'terug bij Europa' te keren, vergelijkbaar met de woorden van de Estse minister van Buitenlandse Zaken op de internationale top in Parijs. Anderzijds weerspiegelt het communiqué de argumentatieve drieslag uit het appèl van 1979: de mix van historische, morele en juridische argumenten waarmee de wereldgemeenschap verleid moest worden de Baltische zaak actief te steunen.

Al helemaal aan het begin van de fax is de samensmelting van deze twee elementen zichtbaar:

[Since the Hitler-Stalin pact,] three member states of the League of Nations were occupied by the Red Army; three independent states ceased to exist. The Soviet Union has done everything to remove the republics of Estonia, Latvia and Lithuania from the memory and map of Europe, from your libraries and textbooks, your sense of justice, your grief and your minds. Many have let their conscience be lulled and put up with the implementation of the Hitler-Stalin pact even during the last decades of millenium.

This is why we, the three Baltic nations, turn to Europe and the world

¹⁸⁰Lieven, *The Baltic revolution*, 222.

¹⁸¹The Baltic Way Memory, *The Baltic Way*, 1-2.

<[http://www.balticway.net/uploads/LV_written_docs/BalticWayfax%20\(3\).pdf](http://www.balticway.net/uploads/LV_written_docs/BalticWayfax%20(3).pdf)> 23-10-2014. Dit is de begeleidende fax die verzonden werd bij de *Baltische Weg*. Hierna is deze bron afgekort tot: The Baltic Way Memory, *The Baltic Way*.

community today, on the 50th anniversary of the deal, in firm conviction that the democratic majority has retained its moral will-power, sense of justice and willingness to share our assessment: the criminal Hitler-Stalin pact has to be voided!¹⁸²

Met deze inleiding ving de fax aan met historische argumenten. De auteurs wezen de buitenlandse ontvangers immers allereerst op het voormalige lidmaatschap van de Volkerenbond dat de Baltische staten hadden gehad toen zij nog onafhankelijk waren. Eerder zagen we al dat ook de opstellers van het *Baltisch Appèl* deze overweging richting hun mondiale publiek gebruikten. Maar veel explicieter dan hun voorgangers in 1979 koppelden de schrijvers van de *Baltische Weg*-fax deze historische argumenten vervolgens aan de gepostuleerde Europeesheid van Estland, Letland en Litouwen, door te stellen dat de Sovjet-Unie er alles aan had gedaan om de drie landen van de kaart en uit de herinneringen van Europa te verwijderen. Deze uitspraak werd opgevolgd met een reeks aan duidelijk morele argumenten. Europa, ja zelfs de hele internationale samenleving zou zich de gevolgen van het Molotov-Ribbentroppact uit zijn emoties, rechtsgevoel en gedachten hebben laten praten en zijn geweten hebben laten verslappen. Dit diende blijkens de tekst rechtgezet te worden en dat kon schijnbaar maar op één manier: nietigverklaring van het Nazi-Sovjetpact.

Juist daaromtrent stelden de Estse activisten in de fax ondubbelzinnig dat de Balten de steun en de invloed van Europa en de wereldgemeenschap nodig hadden: 'This is why...we turn to Europe and the world community today...the criminal Hitler-Stalin pact has to be voided!'. De Esten, Letten en Litouwers konden zelf het traktaat nog zo onrechtmatig vinden, deze zin toont aan dat volgens de demonstranten Baltische onafhankelijkheid een illusie was zolang het buitenland niet eveneens opkwam voor een definitieve verwerping van het Molotov-Ribbentroppact. De fax bij de *Baltische Weg* was dus net als het *Baltisch Appèl* een duidelijke blijk van ontvankelijkheid voor buitenlandse invloeden.

De fax eindigde zoals hij begon. Ook in zijn afsluiting kwam het 'terug bij Europa'-ideaal middels historische, morele en juridische argumenten weer duidelijk naar voren en deden de activisten andermaal een beroep op de internationale samenleving:

The Hitler-Stalin pact is still shaping the Europe of today, **our once common Europe** [...] One may close one's eyes to the Baltic problem, but it will not cease to exist [...] A **common European home** can only be set up if all European nations are granted a free right to self-determination [...]

¹⁸²The Baltic Way Memory, *The Baltic Way*, 1.

Have you not noted **our absence**? Today, nearly a half century later, we are calling out to our friends, in the North and South, East and West: the Baltic states are standing **on the threshold of Europe** again [...]

Brothers and sisters in East and West, we are prepared to forget about your **double standards**, if you will find in yourselves courage to demand the application of the **principles of international law** *not only in Africa and Asia but also in Europe* [...] **Let us declare** the annexation of Estonia, Latvia and Lithuania unlawful!¹⁸³

De Europeesheid die de Estse, Letse en Litouwse activisten hun landen toedichtten is in deze slotscènes opnieuw evident. Door te spreken over een '*common Europe(an home)*' benadrukten zij tot tweemaal toe dat Europa het gemeenschappelijk thuis was van zowel de Baltische volkeren als van al die Europese naties die na de Tweede Wereldoorlog wel onafhankelijkheid hadden verworven, heroverd of behouden. De Esten en hun medeondertekenaars suggereerden dat deze transnationale verbondenheid de rest van Europa misschien nog wel bekend zou zijn geweest als het Molotov-Ribbentroppact nooit ten uitvoer zou zijn gebracht en vroegen zich in de fax inmiddels zelfs hardop af of de andere Europese landen hun afwezigheid ('*our absence*') eigenlijk wel was opgevallen. Hierin schuilt opnieuw het historische argument dat het Balticum onderdeel van Europa was. Om nog maar eens het Europese karakter van hun naties te onderstrepen, kondigden de auteurs daarom ook aan dat de Baltische staten anno 1989 weer op de drempel ('*the threshold*') van Europa stonden.

Vanuit deze historisch aangezette beschouwing op de plek die Estland, Letland en Litouwen in Europa zouden toebehoren, besloten de activisten hun betoog met nog één belangrijke mengeling van een moreel en een juridisch argument voor internationale steun. Alhoewel ze bereid waren hun 'broeders en zusters in Oost en West' hiervoor te verontschuldigen, betichtten ze hen immers een dubbele moraal. De daaropvolgende zin uit het exposé lijkt via een juridisch argument duidelijk te maken wat de schrijvers met dit morele verwijt bedoelden: de wereld leek zich wel te willen bekommeren om het invoeren en handhaven van internationaal recht in de Derde Wereld, met name in Afrika en Azië, maar wanneer dit in Europa nodig was, zou de mondiale elite niet thuis willen geven. Zoals gezegd deden de activisten zich niettemin vergevingsgezind voor. Ten behoeve van internationale hulp, welteverstaan. Want de laatste zin van het citaat heldert opnieuw op dat de Esten, Letten en Litouwers de *Baltische Weg* organiseerden om buitenlandse steun te verwerven voor de verwerping van het Molotov-Ribbentroppact en dus ook voor de verwezenlijking van hun

183Ibidem, 1-2. Vetgedrukte letters zelf ingevoegd t.b.v. de retorische nadruk op het 'terug bij Europa'-ideaal.

zelfbeschikkingswens. 'Let us declare the annexation of Estonia, Latvia and Lithuania unlawful!' riepen zij immers níet uit omdat ze zichzelf nog moesten overtuigen; de in meervoudsvorm geformuleerde exclamatie was een kreet om externe invloeden te ontketenen die de Esten en hun medestanders als een noodzakelijke voorwaarde voor onafhankelijkheid lijken te hebben geacht.

Het *Baltisch Appèl* en de *Baltische Weg*, inclusief bijbehorende fax, behoren misschien wel tot de meest memorabele relictten van de Estse onafhankelijkheidsbeweging. Zeker als het gaat om bronnen die erop wijzen dat zij wel degelijk openstond voor (het zoeken van toenadering tot) buitenlandse invloeden. Van alle oproepen die Estse activisten, al dan niet met hulp vanuit Letse en Litouwse kringen, aan de wereldgemeenschap stuurden, komen deze twee documenten in de geschiedschrijving verreweg het vaakst en het meest uitgebreid aan bod. Des te opmerkelijker is het dat de huidige historiografie doorgaans de beide betogen niet beschouwt als een aanwijzing dat de Estse onafhankelijkheidsbeweging ontvankelijk was voor externe invloeden.

Ondanks de historiografische preoccupatie met het *Baltisch Appèl* en de *Baltische Weg* waren deze beslist niet de enige oproepen die Estse activisten in hun zoektocht naar zelfbeschikking de mondiale samenleving tussen 1979 en 1991 stuurden. Een ander voorbeeld was een verklaring uit november 1988 van de *Estse Nationale Onafhankelijkheidspartij* (*Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei* – ERSP), opvolger van het MRP-AEG en de radicalere bondgenoot van het *Volksfront*, de organisatie die in Hoofdstuk 1 al aan bod kwam en samen met de ERSP sterkhouders van de Estse onafhankelijkheidsbeweging.¹⁸⁴ De ERSP stelde de verklaring samen met vertegenwoordigers van de Letse onafhankelijkheidsbeweging en het activistische *Sajūdis* uit Litouwen op na een tweedaags beraad in Riga. Gedrieën riepen zij op tot het vertrek van het Sovjet-leger uit het Balticum. Volgens de activisten moest aldus niet alleen 'de bezetting' teruggedraaid worden, maar dienden tevens de voorwaarden te worden geschapen waaronder 'de zelfbeschikking van de Estse, Letse en Litouwse naties in de aanwezigheid van waarnemers uit neutrale landen of [van] de VN' gerealiseerd zou kunnen worden.¹⁸⁵ Met deze vraag naar onafhankelijke inspecteurs die, na het verlangde vertrek van het Sovjet-leger, het Baltische pad naar zelfbeschikking in goede banen moesten leiden, deed de ERSP een evident beroep op de mondiale samenleving.

Zelfs een analyse van de Sovjet-pers, uitgevoerd in de digitale databank van de

¹⁸⁴Smith, 'Estonia: independence and', 48.

M. Laar, 'The restoration of independence in Estonia', in: J. Subrenat ed., *Estonia: identity and independence* (Amsterdam & New York 2004) 235.

¹⁸⁵S.n., 'A call for the withdrawal of Soviet troops from the Baltic republics', *Radio Free Europe Research: Baltic Area, Situation Report* (05-01-1989) 28.

Current Digest of the Soviet Press, wijst uit dat de Estse onafhankelijkheidsbeweging tussen 1979 en 1991 openstond voor invloeden uit het buitenland en bereid was deze ook zelf op te zoeken.¹⁸⁶ En dat terwijl de kranten *Pravda* en *Izvestia* hofleveranciers waren van de *Current Digest*: de officiële spreekbuizen van de Communistische Partij (CP) respectievelijk het presidium van de Opperste Sovjet, het parlement – niet de bladen waarvan men het eerst zou verwachten dat ze de inkt zouden laten vloeien voor de afvallige onafhankelijkheidsbeweging uit de Estse deelrepubliek. In Hoofdstuk 1 zagen we immers al dat Moskou zelfs onder de hervormingen van Gorbatsjov het nationaliteitenvraagstuk als taboe zag, omdat dat het internationalistische Sovjet-systeem ondermijnde.

Op 4 september 1989 waren journalisten van *Pravda* dan ook nog uitgesproken negatief over een appèl dat Estse, Letse en Litouwse actievoerders twee dagen eerder tijdens een demonstratie in Vilnius richtten aan de VN. Zo schreven de verslaggevers hierover: 'Let's be blunt: Emotions got the best of many speakers. Some expressions were grating in their bitterness and sometimes stronger terms could be applied to them'.¹⁸⁷ Deze attitude van de *Pravda*-correspondenten laat zich gemakkelijk verklaren wanneer de uitlatingen van Gorbatsjov en de zijnen over het Baltische activisme in de dagen direct voorafgaand aan de betoging in de Litouwse hoofdstad – en daags na de *Baltische Weg* – in ogenschouw worden genomen. In een officiële verklaring van 27 augustus 1989 veroordeelde de leiding van de CP immers de Baltische demonstraties voor zelfbeschikking en sprak in dat kader onder meer van 'extremistische protestleiders die via 'a mood of genuine nationalistic hysteria' en 'extremist escapades and hooligan actions' niet alleen hun eigen volkeren de afgrond injoegen, maar bovendien een groot en ontoelaatbaar gevaar vormden voor de hele Sovjet-Unie: 'Things have gone too far'.¹⁸⁸

Helaas verhaalde *Pravda* niet inhoudelijk over de oproep van de Esten, Letten en Litouwers aan de VN. Bestudering van berichtgeving in Westerse media van de dagen rondom de pan-Baltische verklaring levert echter op dat het beroep op de mondiale organisatie zeer

¹⁸⁶East View Press, *The Current Digest of the Russian Press*,

<<http://www.eastviewpress.com/Journals/CurrentDigest.aspx>> 29-08-2015. De *Current Digest* werd in 1949 opgericht als *The Current Digest of the Soviet Press*. Via een nagenoeg wekelijkse bloemlezing van de Sovjet-pers gaven de publicaties buitenlanders inzichten in bijv. vijfjarenplannen, toespraken van partijleiders, wetgeving, verslagen van partijcongressen en officiële reacties van het Kremlin op internationale en binnenlandse aangelegenheden. Omdat de *Current Digest* educatieve en wetenschappelijke doeleinden nastreefde, werd de berichtgeving uit de Sovjet-media nauwkeurig vertaald, maar ten behoeve van de authenticiteit niet voorzien van redactionele uitweidingen of commentaren. Zodoende dienden de opinies en perspectieven van de oorspronkelijke auteurs te worden beschermd. Na de val van de Sovjet-Unie werd de reeks in 1992 hernoemd tot *The Current Digest of the Post-Soviet Press*. Sinds 2010 is het tijdschrift bekend onder de naam *The Current Digest of the Russian Press*.

¹⁸⁷Y. Makhryn en N. Morozov, 'Rally in Vilnius', *The Current Digest of the Soviet Press* 41:36 (1989) 6.

¹⁸⁸S.n., 'The CPSU Central Committee's statement on the situation in the Soviet Baltic republics', *The Current Digest of the Soviet Press* 41:34 (1989) 1-4.

waarschijnlijk juist in reactie was op de Moskouse veroordeling van de activisten. Leaders van onder meer de Estse beweging gaven immers aan zich wel bedreigd te voelen door de ferme taal van de CP, maar zich hierdoor niet te laten beperken.¹⁸⁹ Deze Westerse bronnen maken het bovendien aannemelijk dat het appèl van 2 september 1989 onder meer gericht zal moeten zijn geweest op internationale onderkenning van het recht om publiekelijk voor nationale zelfbeschikking te mogen demonstreren en het recht op bescherming van de VN tegen eventueel gewelddadig ingrijpen van het Kremlin in het Balticum om nieuwe protesten de kop in te drukken.¹⁹⁰

Wat echter relevanter is dan het feit dat *Pravda* geen integraal verslag deed van het Baltische beroep op de VN, is het gegeven dat de krant er überhaupt tekst aan wijdde. Afgaand op de uitgaven van de *Current Digest* was het appèl van september 1989 namelijk de eerste internationale oproep van Estse actievoerders waarover de staatsmedia van de Sovjet-Unie openlijk berichtten. Hoe gekleurd dat ook moge zijn geweest.

Sinds deze primeur verschenen er vaker artikelen in de communistische pers over de Estse betogen aan de wereldgemeenschap. Zo schreef *Izvestia* in december 1990 over een andermaal gezamenlijke oproep van Estse, Letse en Litouwse activisten aan de 'parlementen van de wereld' met de vraag om 'hun invloed te gebruiken en inspanningen te leveren om de Sovjet-Unie ertoe te bewegen onmiddellijk bilaterale onderhandelingen te starten met Litouwen, Letland en Estland betreffende de verwerving van hun onafhankelijkheid'.¹⁹¹

Dit appèl werd al snel opgevolgd door een nieuwe oproep in januari 1991. In het korte tijdsbestek sinds de vorige had zich die maand namelijk een verstrekkende wijziging voorgedaan in de verhouding van de onafhankelijkheidsbewegingen met de Sovjet-Unie: voor het eerst sinds de opkomst van de bewegingen had Moskou met geweld gereageerd op Baltische activisten die demonstreerden voor zelfbeschikking. Interventies van het communistische leger leidden in Litouwen en Letland bij elkaar tot 21 doden, terwijl ook in Estland de dreiging van militair geweld groeide, ofschoon daar de activisten geen slachtoffers hoefden te betreuren.¹⁹² Vanwege het gewelddadige ingrijpen van het Sovjet-leger verzonden de Baltische bewegingen vanuit Tallinn nogmaals een oproep aan de VN. Opnieuw deed *Izvestia* hier verslag van. Deze keer verzochten de ondertekenaars de wereldgemeenschap om

189D. Remnick, 'Kremlin takes firm line', *The Washington Post* (31-08-1989) 40.

190E.B. Fein, 'Latvians to seek a 'special status' within the U.S.S.R.', *New York Times* (01-09-1989) 1. Ondanks de wellicht misleidende titel vertelt dit artikel niet enkel over de Letse handelingen voor zelfbeschikking, maar tevens over de totstandkoming van een pan-Baltische verklaring over de vermeende rechten van alle drie de Baltische staten hiertoe aan het adres van de VN.

S.n., 'Baltic nationalists ask UN for protection', *The Irish Times* (02-09-1989) 5.

191K. Ustsila, 'Joint meeting of parliaments', *The Current Digest of the Soviet Press* 42:48 (1991) 31.

192D.J. Smith e.a., *The Baltic states: Estonia, Latvia and Lithuania* (Londen en New York 2002) 58.

onmiddellijk een internationale conferentie te organiseren en zodoende oplossingen te vinden voor de problemen in het Balticum. De Esten, Letten en Litouwers vonden ditmaal zelfs steun bij Boris Jeltsin, die als de nieuwbakken leider van de Russische deelrepubliek eveneens zijn handtekening onder de brief plaatste.¹⁹³ Westerse media bevestigden massaal *Izvestia's* verslaglegging van zowel de inhoud als de ondertekenaars van het beroep op de VN.¹⁹⁴

Pas ruim een week nadat de Balten en Jeltsin hun appèl aan de VN hadden verzonden, gaf Michail Gorbatsjov een officiële reactie op het gewelddadig ingrijpen in de Baltische staten. Zowel *Pravda* als *Izvestia* publiceerden zijn verklaring. Daarin betuigde hij onder meer: 'Like everyone else, I am deeply distressed by the tragic outcome of the confrontation in Lithuania, and of the incident in Riga a few days ago...The events that occurred in Vilnius and Riga are in no way an expression of the way presidential power operates.' Alhoewel Gorbatsjov aangaf de slachtoffers te betreuren, nam hij dus desondanks niet de verantwoordelijkheid voor hun dood op zich. Immers, de gebeurtenissen zouden volgens het staatshoofd op geen enkele manier de presidentiële wil vertegenwoordigen. De aansprakelijkheid lag volgens hem daarentegen bij de Esten, Letten en Litouwers zelf, wiens demonstraties een sfeer hadden gecreëerd waarin 'skirmishes and carnage of this kind can very easily occur for the most unexpected reasons. That is the source of the recent tragedy, not some kind of mythical orders from above'.¹⁹⁵ Gorbatsjov hield het dus op een ongelukkige samenloop van omstandigheden, waartoe de Balten volgens hem overigens zelf de aanzet hadden gegeven en niet een zogenaamd mythisch commando van hogerop. Dat diezelfde Esten, Letten en Litouwers desondanks het lef toonden over het voorval een smeekbede naar de VN te versturen, stuitte duidelijk op Gorbatsjovs weezin:

The events in the Baltic region are being exploited as an excuse to raise the question of dismembering our Armed Forces and creating republic armies. These irresponsible statements are fraught with serious dangers, especially when they come from the leadership of the Russian SFSR. I think that every reasonable person realizes what results this could have for our country and the whole world [...] Going on bended knee to foreign countries and to the United Nations, inviting them to deal with matters that we ourselves can and must deal with, is strange and absurd, to put it mildly.¹⁹⁶

193L. Levitsky, 'Tallinn: statement by the heads of four republics', *The Current Digest of the Soviet Press* 43:2 (1991) 7.

194J. Rettie, A. Slaurusevicius en J. Steele, 'Yeltsin backs Baltic states', *The Guardian* (14-01-1991) 1.

C. O'Clery, 'Lithuanian truce as Yeltsin intervenes', *The Irish Times* (14-01-1991) 1.

C.R. Whitney, 'Gorbachev says Lithuanians are to blame for bloody clash', *New York Times* (15-01-1991) 6.

S.n., 'Lithuania is not alone', *The Washington Post* (16-01-1991) 18.

195M.S. Gorbatsjov, 'Statement by M.S. Gorbachev, president of the USSR', *The Current Digest of the Soviet Press* 43:4 (1991) 11.

196Gorbatsjov, 'Statement by M.S. Gorbachev', 11.

Ondanks de negatieve lading die Gorbatsjov aan de laatstgenoemde oproep gaf en die de Sovjet-kranten tevens aan enkele andere (pan-)Baltische betogen gaven, onderbouwt de communistische berichtgeving wel de aanname dat de Estse onafhankelijkheidsactivisten veel vaker dan enkel middels het *Baltisch Appèl* van 1979 en de *Baltische Weg*-fax uit eigen beweging de wereldgemeenschap opzochten om steun en stimulansen te vergaren voor een zelfstandig Estland. Als de geschiedschrijving wat meer oog zou krijgen voor ook de mondiale oproepen die wat minder lang in het collectief geheugen zijn blijven hangen, dan zou het voor historici wellicht al vanzelfsprekender worden om de Estse weg naar zelfbeschikking minder vanuit een louter nationaal perspectief te belichten en meer ruimte te nemen voor onderzoek naar buitenlandse invloeden.

Bovenstaande alinea's zijn geschreven vanuit de vraagstelling welke inspanningen Estse onafhankelijkheidsactivisten tussen 1979 en 1991 verrichtten om bij de wereldgemeenschap als geheel een gewillig oor te vinden voor hun zelfbeschikkingswens. Achtereenvolgens zijn het *Baltisch Appèl*, de fax bij de *Baltische Weg*, het betoog van onder meer de ERSP uit november 1988 en de oproepen waarover de Sovjet-media berichtten – te weten die van Vilnius (september 1989), die van de parlementariërs (december 1990) en die van Tallinn (januari 1991) – als bron bestudeerd om deze vraag te beantwoorden. Op basis van deze appèls kunnen een aantal overkoepelende conclusies worden getrokken. De oproepen wijzen stuk voor stuk uit dat de Estse beweging voor het realiseren van haar onafhankelijkheidsideaal bereid was steun te zoeken bij de wereldgemeenschap. Daarbij legde ze met name een rol weg voor de VN: ten eerste voor de bescherming van het recht om te mogen demonstreren voor nationale zelfbeschikking, ten tweede voor de verwerping van de afhankelijke status van Estland aan de Sovjet-Unie – bijvoorbeeld door het Molotov-Ribbentroppact ook in de praktijk illegitiem te verklaren – en ten derde voor uiteindelijk de totstandkoming van onafhankelijkheid. Twee retorische strategieën overheersten de oproepen waarmee de beweging steun en invloeden van de wereldgemeenschap wilde afdwingen: enerzijds het 'terug bij Europa'-denken, anderzijds de argumentatieve drieslag van historische, morele en juridische motieven.

Een laatste conclusie betreft de samenwerking tussen de Estse beweging en hun Letse en Litouwse geestverwanten. De zes onderzochte betogen waren immers alle medeopgesteld door activisten uit de twee andere Baltische staten. Dat kenmerk op zich pleit er al voor dat de Estse onafhankelijkheidsbeweging ontvankelijk was voor externe invloeden. Ondanks dat Estland, Letland en Litouwen nog geen van drieën zelfstandige staten waren, beschouwden en

profileerden hun onafhankelijkheidsbewegingen zich wel immers reeds als de voorste linie van afzonderlijke, eigengereide en autonome naties op zoek naar een staat. De Esten, Letten en Litouwers bezagen elkaar dus niet als een uniform, bijvoorbeeld pan-Baltisch volk, zoals de Sovjets het graag zagen (zie Hoofdstuk 1), maar als separate volken. De toenadering die de Estse activisten tot hun Letse en Litouwse gelijkgestemden zochten kan derhalve eveneens beschouwd worden als een blijk van ontvankelijkheid voor externe invloeden.

Ofschoon het zeer de moeite waard zou zijn, kan deze laatste conclusie in deze scriptie niet veel verder uitgewerkt worden, door een gebrek aan kennis van de Estse, Letse en Litouwse taal en van het Russisch als mogelijke *lingua franca*. Het is dan ondoenlijk om specifieker te bepalen hoe de ontvankelijkheid van de Estse onafhankelijkheidsbeweging voor invloeden vanuit Letland en Litouwen zich concreet manifesteerde, omdat de onderlinge correspondentie vanzelfsprekend in een dezer talen geschiedde. Daarentegen is het gelukkig wel mogelijk om in dit onderzoek de Estse ontvankelijkheid voor Westerse invloeden nader te bestuderen. Het contact met West-Europa en de VS werd namelijk hoofdzakelijk in het Engels onderhouden. De volgende paragrafen zoomen dan ook in op de wijze waarop de onafhankelijkheidsbeweging zich verhiel tot beïnvloeding vanuit deze twee geografische regio's, als eerste West-Europa en daarna de VS.

Ontvankelijkheid voor West-Europese invloeden

Met de Ests-Baltische oproepen aan de wereldgemeenschap is een eerste beeld geschetst van de mate waarin de Estse onafhankelijkheidsbeweging openstond voor buitenlandse invloeden en deze ook zelf opzocht. Een beeld waaruit naar voren komt dat de activisten voor hun streven naar onafhankelijkheid steun zochten bij de mondiale samenleving betrokken en externe beïnvloeding, met name van de VN, zelfs actief opzochten. Daarmee zou reeds thans verdedigd kunnen worden dat er bij de onafhankelijkheidsbeweging van een gebrek aan proactieve ontvankelijkheid geen sprake was en dus ook dat dit uitgesloten kan worden als terechte reden voor de onderbelichting van buitenlandse beïnvloeding in de historiografie.

Toch besluit dit hoofdstuk niet hier. Een drietal redenen geeft namelijk aanleiding om eveneens te onderzoeken of en hoe de Estse beweging steun en invloeden zocht bij een kleiner internationaal gezelschap, te weten West-Europa respectievelijk de VS. Ten eerste waren de appels aan de wereldgemeenschap eenzijdig, in die zin dat ze altijd voor de openbaarheid bestemd waren. Een wellicht logische strategie voor wie de Estse kwestie wilde internationaliseren, maar tevens een tactiek met beperkingen. Immers, het zou goed mogelijk zijn dat niet elke strategische overweging of ieder verzoek aan buitenlandse mogendheden

zich even goed leende voor volledige transparantie en in een meer besloten omgeving beter tot zijn recht kwam. In het contact met bijvoorbeeld de EG en afzonderlijke landen kon die vertrouwelijkheid wel gecreëerd en benut worden.

Ten tweede geeft de aard van de verzoeken aanleiding om de Estse inspanningen voor steun bij een selecter internationaal publiek te bestuderen. Werden de beroepen op de mondiale samenleving vaak gekenmerkt door welhaast allesomvattende wensen, zoals het nietig verklaren van het Molotov-Ribbentropact en *de facto* erkenning van Estlands recht op zelfbeschikking, de intiemere setting waarin verbindingen met de EG en individuele natiestaten werden gelegd bood de Estse activisten juist de ruimte om concretere verzoeken te doen. Zonder dat daarmee direct hun strategie geopenbaard werd en het Kremlin bij voorbaat buitenlandse inwilliging van deze verzoeken zou kunnen frustreren.

Ten derde constateerden we reeds dat de oproepen aan de wereldgemeenschap allemaal een schepsel waren van pan-Baltische samenwerking. Hoewel dat niet in elk geval op zal blijken te gaan, tonen de bronnen aan dat de Estse beweging in kleinere internationale context wel degelijk ook zelfstandig, los van haar Baltische gelijkgestemden, externe invloeden opzocht. Dit biedt zodoende de mogelijkheid om nog preciezer de specifiek Estse wensen voor buitenlandse beïnvloeding te onderzoeken.

Kortom, vergeleken met de oproepen aan de wereldgemeenschap levert onderzoek naar het handelen van de Estse actievoerders in een meer afgebakende internationale situatie duidelijkere inzichten op over hoe zij zich achter gesloten deuren verhielden tegenover externe invloeden, de meer concrete wensen die zij (aldaar) aan buitenlandse toehoorders kenbaar maakten en de wijze waarop de Estse onafhankelijkheidsbeweging eigenmachtig opereerde, los van haar zusterorganisaties in Letland en Litouwen.

Deze drie aspecten komen in het bronnenmateriaal waar deze scriptie op rust misschien wel het beste tot uiting in het verslag van een reis die Tweede Kamerleden in april 1991 naar de Baltische staten maakten. Dit rapport wijst immers uit dat vertegenwoordigers van de Estse onafhankelijkheidsbeweging de parlementariërs concrete verlangens voorschotelden tijdens gesprekken die in beslotenheid gevoerd werden, zodoende ook afzonderlijk van Letse en Litouwse activisten.¹⁹⁷

Ettelijke weken voorafgaand aan de reis van de Tweede Kamerleden had tevens een delegatie van het EP de actievoerders in het Balticum bezocht. Ook hiervan is een officieel rapport opgesteld. Ook dit verslag toont aan dat er in beslotenheid met Estse activisten

¹⁹⁷Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis naar de Baltische republieken en Moskou (7-17 april 1991)' in: *Kamerstukken Tweede Kamer 1990-1991* 22108:1 (Den Haag 1991) 1-30.

gesproken was over hun concrete verzoeken aan hun buitenlandse gehoor. Dit rapport is echter vele malen bondiger dan dat van de Tweede Kamer. Terwijl het Nederlandse verslag uitgebreide gespreksnotulen bevat, voorzien van bijvoorbeeld datum en locatie, is zijn Europese equivalent vooral samenvattend. Daardoor is in het laatste geval niet met zekerheid te zeggen of de gesprekken van de Europarlementariërs met de activisten in pan-Baltische samenstelling zijn gevoerd of, gelijk aan die van de Tweede Kamerleden, met de Esten afzonderlijk, alhoewel dit laatste aannemelijk is gezien de verschillende specifieke passages in het rapport over de houding en de opvattingen van de Estse actievoerders.¹⁹⁸

Hoe dit ook zij, de beide reisverslagen zijn ieder voor zich toonbeeld van de wijze waarop de Estse onafhankelijkheidsbeweging in kleiner internationaal verband handelde. Ze zijn bovendien illustratief voor de veel diepgaandere en tegelijkertijd concretere verzoeken die de activisten in dit welhaast bilaterale contact uitte. Daarmee is dit materiaal een belangrijke aanvulling op de mondiale oproepen en uiterst relevant voor diegenen die onderzoeken in hoeverre de Estse beweging openstond voor externe invloeden en deze zelf benaderde. Omdat het karakter van de twee documenten onderling vrijwel overeenkomt, zullen de reisverslagen hieronder gezamenlijk behandeld worden.

In het voorjaar van 1991 kreeg de Estse onafhankelijkheidsbeweging dus binnen een kort tijdsbestek bezoek van zowel Europese als Nederlandse parlementariërs. Waar grepen de activisten deze ontmoetingen nu eigenlijk voor aan? Wat vroegen de Esten van de beide afvaardigingen? Deze vragen laten zich het meest overzichtelijk beantwoorden via een tabel. Op de volgende pagina is in Tabel 1 te zien welke verzoeken de onafhankelijkheidsactivisten voorlegden aan enerzijds hun Europese en anderzijds hun Nederlandse gasten. Daarbij betekent een '√' dat het verlangen wél aan de desbetreffende delegatie kenbaar was gemaakt en een 'X' van niet. Daarnaast zijn in Tabel 1 de verschillende verzoeken onderverdeeld in vier categorieën: '(Opmaat naar) erkenning', 'Internationale betrekkingen en diplomatie', 'Technische en economische hulp' en 'Concrete maatregelen richting Moskou'. Deze categorieën zijn niet door de oorspronkelijke auteurs van de reisverslagen als zodanig geduid, maar voor deze scriptie gekozen ten behoeve van een heldere structuur.

198EP, *Report on the EP ad hoc delegation visit to Moscow and the Baltic states 20-24 March 1991* (Brussel 1991) 6-7.

Tabel 1: Verzoeken Estse activisten aan EP resp. Tweede Kamer

	<u>EP</u> ¹⁹⁹	<u>Tweede Kamer</u> ²⁰⁰
(Opmaat naar) erkenning		
Internationale steun voor aanspraak op onafhankelijkheid	√	X
Volgen van de Deense Verklaring	X	√
Waarnemersstatus bij CVSE	√ ²⁰¹	√
Toegang tot EG-structuren	√	√
Internationale betrekkingen en diplomatie		
Permanente internationalisering van het Baltische vraagstuk	√	√
Afdwingen van bespreking VN over Baltische Vraagstuk	√	X
Bevorderen komst internationale commissie voor onderzoek naar de gewelddadige gebeurtenissen van januari 1991	√	√
Bevordering van contacten met regeringen en parlementen van Westerse landen	√	√
Regelmatiger bezoek van leden EP	√	X
Vestiging van een informatiebureau van de Baltische republieken in Brussel resp. Nederland	√	√
Vestiging van informatiebureaus van EG(-landen) in de Baltische republieken	√	√
Technische en economische hulp		
Bilaterale technische, medische en/of economische hulp	√	√
Verkrijgen van concrete EG-steun	*202	√
Concrete maatregelen richting Moskou		
Druk op Moskou om echte onderhandelingen te starten	X	√
Opschorten EG-hulp aan Sovjet-Unie als Kremlin democratisch streven in Baltische rep. onderdrukt	X	√
Eisen van Moskou dat bezetting van gebouwen door Sovjet-militairen in Baltische steden stopt	√	√

199EP, *Report on the EP ad hoc delegation visit*, 6-7.

200Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis', 25.

201EP, *Report on the EP ad hoc delegation visit*, 3. Deze wens wordt door de Europese delegatie niet specifiek benoemd in de lijst van verwachtingen, zoals die op pagina 6 en 7 van het verslag te vinden is, maar is daarentegen wel terug te vinden bij opmerking 8 onder het thema 'The Political Situation' op p. 3 van het rapport.

202In tegenstelling tot in het reisverslag van de Tweede Kamer was er in het rapport van de Europese delegatie geen letterlijk Ests verzoek tot het 'Verkrijgen van concrete EG-steun' opgenomen, waarschijnlijk omdat alle andere wensen al een uitwerking hiervan waren, zoals de opsomming van verzoeken in Tabel 1 laat zien.

Tabel 1 laat zien dat, alle unieke verzoeken tezamen, de Estse activisten in de eerste maanden van 1991 zestien wensen deelden met hun West-Europese gehoor. Negen daarvan werden aan zowel de Europarlementariërs als de Tweede Kamerleden voorgelegd, zelfs tien als de aan de Nederlandse afvaardiging geuite wens tot het verkrijgen van concrete EG-steun ook zou worden meegerekend bij de verzoeken aan de Europese delegatie. Daar komt bovenop dat een deel van de verlangens die tegenover het ene parlement werden geuit bijna inwisselbaar zijn met gevraagde invloeden aan het andere, maar waarvoor de Esten schijnbaar net wat andere bewoordingen kozen. Zo zou het voor een onafhankelijkheidsbeweging opmerkelijk genoemd kunnen worden dat het verzoek voor 'internationale steun voor de aanspraak op onafhankelijkheid' enkel ten overstaande van het EP zou zijn betuigd en niet ook bij de leden van de Tweede Kamer. Maar laat schijn hier niet bedriegen. De desbetreffende wens mocht dan wel namelijk niet expliciet als zodanig in het reisverslag van de Tweede Kamer opgeschreven zijn, het benoemen van het Estse verzoek om Nederland de *Deense Verklaring* te laten volgen was hiervoor een waardige vervanger. Immers, de *Deense Verklaring* van 11 maart 1991 was een overeenkomst tussen Denemarken en de regering van de Estse deelrepubliek waarmee de Denen, nog voordat volledige onafhankelijkheid hersteld was, het recht op zelfbeschikking van Estland erkenden en de ambitie uitspraken zo snel mogelijk diplomatieke betrekkingen te hervatten.²⁰³ Al met al kwamen de verzoeken van de activisten aan de delegaties van het EP en de Tweede Kamer dus veelal overeen. Zo niet naar de letter, dan wel naar de geest van de wens. Dat maakt de beide documenten geschikt voor een gezamenlijke behandeling en onderlinge vergelijking.

Ook in kwalitatief opzicht springen bij Tabel 1 een aantal zaken in het oog. Zo wijzen de beide reisverslagen er allereerst op dat de Estse onafhankelijkheidsactivisten tegenover hun West-Europese gesprekspartners consistent bleven aan hun mondiale oproepen. Met name de wensen in de categorie 'Internationale betrekkingen en diplomatie' tonen dit aan. Verzoeken als de permanente internationalisering van het Baltische vraagstuk, het afdwingen van een bespreking hierover door de VN en het bevorderen van de komst van een internationale onderzoekscommissie naar de gewelddadige gebeurtenissen van januari 1991 waren al eerder in de diverse appels aan de mondiale samenleving bekendgemaakt.

Interessanter zijn echter de Estse wensen die zich juist onderscheidden van de oproepen aan de wereldgemeenschap. En dat waren er nogal wat. Alle vier de categorieën van

²⁰³Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis', 28-29.

U. Elleman-Jensen, 'Reflections on August 1991', *Republic of Estonia Ministry of Foreign Affairs* <<http://vm.ee/en/reflections-august-1991>> 17-02-2016. De auteur van dit stuk, Elleman-Jensen, was zelf de Deense minister van Buitenlandse Zaken ten tijde van de Estse onafhankelijkheidsbeweging en blikt in dit artikel onder meer terug op het ondertekenen van de 'Deense Verklaring'.

Tabel 1 herbergen verzoeken die niet voorkwamen in de mondiale appels. Zelfs in het geheel nieuw waren de thema's 'Technische en economische hulp' en 'Concrete maatregelen richting Moskou'. Waarom uitte de onafhankelijkheidsbeweging in 1991 tegenover de Europese en Nederlandse delegaties ten eerste veel meer en ten tweede concretere verzoeken? Om op deze vragen antwoorden te bieden volgt hieronder een analyse van hoe deze verzoeken zich onderscheidden van de mondiale oproepen. Daarbij wordt de volgorde van Tabel 1 aangehouden.

Dat betekent dat we beginnen bij de verzoeken uit de categorie '(Opmaat naar) erkenning'. Weinig opzien zal het verlangen naar 'internationale steun voor de aanspraak op onafhankelijkheid' baren. Vanzelfsprekend was dit in de contacten met het buitenland het hoofddoel van activisten die onafhankelijkheid nastreefden. Zodoende is het niet verrassend dat we deze wens ook al uitgebreid voorbij hebben zien komen in de mondiale oproepen van de beweging. Het tweede verzoek uit deze categorie, het 'volgen van de *Deense Verklaring*', ligt in het verlengde hiervan. Dit was immers vooral een specifiekere uitwerking van het eerste verzoek, zoals hierboven reeds is beargumenteerd.

Nieuw waren echter de laatste twee oproepen: het verkrijgen van een waarnemerstatus bij de CVSE respectievelijk toegang tot EG-structuren. Daarbij was het de Esten niet te doen om terstond een volwaardig lidmaatschap van een der beide organisaties te bemachtigen. Richting de Tweede Kamerleden gaven de activisten immers blijk van het besef dat voor volledige deelname aan de officiële Europese structuren eerst formele diplomatieke erkenning noodzakelijk was en dat deze op haar beurt geen gestalte kon krijgen zolang het herstel van een onafhankelijk Estland nog geen feit was.²⁰⁴ Getuige het rapport van de Europarlementariërs vonden de Esten desalniettemin dat buitenlandse steun aan een bescheidener vorm van Estse deelname aan de CVSE en de EG een stevige bijdrage kon leveren aan het onderstrepen van Estlands Europeesheid en aan het geleidelijk restaureren van zijn zelfbeschikking.²⁰⁵ Leden van de Estse Commissie voor Buitenlandse Zaken verwoordden het tegenover hun Nederlandse collega's zelf als de 'politieke erkenning van de huidige overgangperiode' naar zelfstandigheid.²⁰⁶ De suggesties om Estland toegang te verschaffen tot de CVSE en de EG waren er dan ook veeleer op gericht om West-Europa een signaal af te laten geven aan de Sovjets dan voor het direct verkrijgen van een volledig Ests lidmaatschap van deze organisaties. Ze dienden de toewijding te laten zien waarmee West-Europa bereid zou zijn zich in te spannen voor de integratie van een op termijn onafhankelijk Estland in

²⁰⁴Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis', 5.

²⁰⁵EP, *Report on the EP ad hoc delegation visit*, 3-7.

²⁰⁶Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis', 5.

Europa.

Op basis van het bronnenmateriaal van deze scriptie was op het moment van de parlementaire bezoeken de concreetheid van de CVSE/EG-voorstellen ongeëvenaard. Niet eerder lijken de activisten zo expliciet te hebben gepleit voor Westerse steun aan Estse participatie in de CVSE en EG. In de maanden die volgden zouden de Esten deze verzoeken ook publiekelijk kenbaar maken, maar het lijkt erop dat zij de Westerse reactie eerst wilden polsen in de beslotenheid van de gesprekken met de Nederlandse en Europese delegaties.²⁰⁷ Wat die respons uiteindelijk inhield, is stof voor het volgende hoofdstuk.

Ook de tweede categorie van Tabel 1 ('Internationale betrekkingen en diplomatie') kenmerkt zich door een aantal verzoeken waaraan de Estse activisten niet eerder publiekelijk ruchtbaarheid hadden gegeven, althans niet in hun oproepen aan de wereldgemeenschap. Als het gaat om concreetheid, staken in deze categorie de wensen om Baltische informatiebureaus in West-Europese landen op te richten en vice versa Westerse infocentra in Estland, Letland en Litouwen erboven uit. Zowel Estse regeringsleden als parlementariërs benadrukten tegenover de Tweede Kamerleden het belang van de stichting van beide typen informatiebureaus. Volgens hen waren dergelijke instituten van groot belang bij 'het ontwikkelen van buitenlandse betrekkingen met parlementen, regeringen en non-gouvernementele organisaties'.²⁰⁸

Het verzoek om over en weer informatiebureaus op te richten was, overigens net als de wens om regelmatigere Europarlementariërs in Tallinn te mogen ontvangen, dan ook vooral een zeer tastbare uitwerking van het eveneens in deze categorie opgenomen verzoek aan de parlementariërs om zich in te spannen voor de bevordering van contacten tussen de onafhankelijkheidsbeweging en de regeringen en parlementen van Westerse landen. Normaliter zou men dergelijke heilwensen misschien als de wat gezapige plichtplegingen kunnen beschouwen die nu eenmaal onlosmakelijk horen bij de etiquette van formele, internationale bezoeken. De Esten was het echter menens. Frequenter en inniger contact met Westerse staten moest bij deze landen immers de voedingsbodem creëren voor een breder begrip en grotere steun voor de Estse zoektocht naar onafhankelijkheid. Na afloop van het Nederlandse bezoek zei Lennart Meri als minister van Buitenlandse Zaken dan ook graag snel

207L. Meri, J. Jurkans en A. Saudargas, 'An appeal to the member states of the CSCE by the foreign ministers of the Republic of Estonia, the Republic of Latvia and the Republic of Lithuania', in: Commission on Security and Cooperation in Europe (CSCE), *Implementation of the Helsinki Accords: Baltic leadership on status of independence movements* (Washington 1991) 42. Bij beste weten van deze scriptie was dit de eerste publieke oproep waarin de Estse beweging de CVSE-lidstaten vroeg om Estland waarnemersstatus te verlenen. Het appèl is gedateerd op 30 april 1991, ruim twee weken na het Nederlandse bezoek aan Estland en meer dan een maand na het Europese.

208Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis', 4-5.

zijn Nederlandse ambtsgenoot Hans van den Broek te ontmoeten om met hem verder te spreken over 'de politieke hulp die Nederland kan bieden bij de wederopbouw van onze democratische staat'.²⁰⁹ In algemenere bewoordingen herhaalde Marju Lauristin, oprichtster van het Estse *Volksfront*, een maand later, op 24 mei 1991, tegenover de Londense krant *The Independent* het belang van warme banden met het Westen: 'The worst case would be if the Baltic states find themselves in some kind of vacuum with the doors closed in the East and also in the West'. In haar beleving was het Westen immers de heiland die de noodzakelijke hulp kon bieden die de Esten uit hun nationale problemen zou leiden.²¹⁰

Een van de manieren waarop Westerse landen deze bijstand volgens Lauristin konden leveren, correspondeert met de derde categorie van Tabel 1: 'Technische en economische hulp'. In hetzelfde interview stelde zij immers glashelder: 'We need control over our territory, and we need the possibility to plan something for next year. [Therefore,] we need investments from the West'.²¹¹ Om een op termijn zelfstandig Estland ook een gezond Estland te laten wezen, was Westerse deelname in de Estse economie volgens Lauristin cruciaal. Sterker nog, dit was volgens haar noodzakelijk om de 'control over our territory' te herwinnen en dus om überhaupt een onafhankelijk Estland te kunnen stichten.

Als de oprichtster van het *Volksfront* in mei 1991 openlijk met internationale media over deze wens sprak, waarom moet deze categorie hier dan nog uitgelicht worden? Was de Estse vraag naar Westerse economische steun dan niet eigenlijk beter op zijn plaats geweest bij de uiteenzetting over de Estse oproepen aan de wereldgemeenschap? Wat dat betreft is het ten eerste belangrijk om te herinneren dat Lauristin pas een maand tot twee maanden ná de parlementaire bezoeken haar interview gaf. Afgaande op het bronmateriaal waar deze scriptie op rust, was het juist tijdens deze besloten ontmoetingen dat de Estse beweging voor het eerst Westerse afgevaardigden expliciet verzocht om technische en economische hulp.

Ten tweede had de regering van de onafhankelijkheidsactivisten in de maanden en jaren vóór de parlementaire bezoeken nota bene nog een aantal besluiten genomen die op zijn minst gezien zouden kunnen worden als minder enthousiast voor buitenlandse inmenging in de Estse economie. Zo vaardigde zij in 1989 een decreet uit dat bepaalde dat bedrijven niet voor meer dan 50% in handen mochten zijn van niet-Esten.²¹² In 1990 herbevestigde zij dit besluit in een wet over eigendomsrecht, waarin zij stelde dat bedrijven en andere organisaties

209S.n., 'Estland wil politieke steun Den Haag', *Limburgs Dagblad* (09-04-1991) 3.

210P. Pringle, 'Estonia's break from Moscow could come by the end of the year', *The Independent* (24-05-1991) 13.

211Pringle, 'Estonia's break from', 13.

212E. Tessieri, 'Estonia starts search for joint-venture models: But independence could cut it off from a vast Soviet market', *Financial Times* (08-01-1991) 4.

van buitenlandse komaf altijd minstens gedeeltelijk in het bezit van de Estse republiek dan wel van Estse ingezetenen moesten komen.²¹³ Op basis van interviews met buitenlandse investeerders en eigen onderzoek naar de onafhankelijkheidsbeweging verklaarde de *Financial Times* deze naar binnen gekeerde houding van de Esten nog in januari 1991 als volgt: 'It should come as no surprise that after 50 years of Soviet rule, Estonians as well as Latvians and Lithuanians consider foreign ownership of their land and industries a sensitive issue'.²¹⁴

Estse gronden en bedrijven in buitenlandse handen? De *Financial Times* merkte terecht op dat dat, gezien zijn geschiedenis, gevoelig lag in Estland. Lange tijd leek de onafhankelijkheidsbeweging niets te moeten hebben van externe invloeden op economisch gebied. Dat de activisten in het voorjaar van 1991 echter zowel de Nederlandse als Europese parlementariërs expliciet vroegen om investeringen en economische hulp, betekende derhalve een koerswijziging van de onafhankelijkheidsbeweging. Ook op economisch vlak stelde zij zich nu open voor externe invloeden. Had de Estse regering enkele jaren tot slechts maanden voor de komst van de buitenlandse volksvertegenwoordigers nog protectionistische wetten uitgevaardigd, begin 1991 maakten zij en andere leden van de onafhankelijkheidsbeweging juist ruim baan voor Westerse deelname in Estlands economie.

Op het eerste gezicht lijkt deze rappe ommekeer van geslotenheid en protectionisme naar de openstelling voor en zelfs benadering van buitenlandse investeerders, bedrijven en economische steun misschien opmerkelijk. Toch is deze ontwikkeling goed te verklaren, aan de hand van enerzijds het gewicht dat de onafhankelijkheidsbeweging aan economische vooruitgang toekende en anderzijds de feitelijke staat waarin de Estse economie anno 1991 verkeerde. Het boeken van economische progressie was van zwaarwegend belang voor de Estse activisten. Hoofdstuk 1 behandelde al hoe de stagnatie van de Sovjet-economie in de jaren tachtig een belangrijke oorzaak vormde van de opkomst van de Estse onafhankelijkheidsbeweging. Economische vooruitgang stond dan ook hoog op de activistische agenda, zo getuigde ook de eerste werkelijke stap naar zelfbeschikking: de verklaring van soevereiniteit en economische autonomie van 16 november 1988. Hierin spraken de Esten onder andere over 'the continuing destabilization of the economy [that] is having a negative impact on the living standard of the entire population of the republic. The Supreme Soviet of the Estonian SSR sees but one solution to this difficult situation – further

213S.n., 'Property law of the Republic of Estonia', art. 49 lid 1, in: A. Kiris ed., *Restoration of the independence of the Republic of Estonia: selection of legal acts (1988-1991)* (Tallinn 1991) 43.

214Tessieri, 'Estonia starts search', 4.

development of Estonia must take place under conditions of sovereignty'.²¹⁵ De verklaring leunde sterk op het zogenaamde *Viermannenvoorstel* van september 1987: een hervormingsplan waarin vier vooraanstaande Estse economen pleitten voor economische herstructurering – *perestrojka* (!) – via decentralisatie en economische autonomie voor de Estse deelrepubliek. Het voorstel bevatte onder andere plannen voor de individualisering van bezit, een eigen munt en een zelfstandig Ests belastingsysteem.²¹⁶

De Estse keuze om aanvankelijk deze economische autonomie werkelijk zelfstandig in te willen vullen, zonder of met zo min mogelijk inmenging van buitenaf, kan men zien als de jeugdige overmoed van een natiestaat in wording. In de praktijk maakte de onafhankelijkheidsbeweging namelijk maar weinig waar van de plannen tot economische zelfbeschikking, naar eigen zeggen omdat ze daarin hardnekkig werd tegengewerkt door het Kremlin.²¹⁷ Toen de delegaties van de Tweede Kamer en het EP bijna vier jaar na het *Viermannenvoorstel* Estland bezochten, waren dan ook de meeste ambities van dit herstructureringsplan niet veel méér dan een papieren werkelijkheid. In plaats van een eigen munt was de roebel nog immer het enige wettig betaalmiddel, Estland had zich nog niet weten te ontdoen van de Sovjet-belastingen en ook de individualisering van bezit slaagde nauwelijks: 90% van de industrie in Estland was nog steeds in het bezit van de Sovjet-Unie.²¹⁸ Een extra doorn in het oog van menig onafhankelijkheidsactivist was dat bovendien de door de Sovjets naar Estland gestuurde Russen nog altijd 30% van de beroepsbevolking uitmaakten.²¹⁹ Kortom, de Estse economie was nog altijd sterk vervlochten met die van de Sovjet-Unie. Ten opzichte van de stagnatie in de jaren tachtig had de Estse economie in 1991 dan ook maar weinig vooruitgang geboekt. In het Europese reisverslag werd zelfs opgetekend dat in het nieuwe decennium de levensstandaarden in Estland nog verder afnamen: 'The economic situation in the Soviet Union is catastrophic and this has its effect on the relationship between the "Centre" and the republics [...] The Baltic States' economies have been pulled down by the state of the Soviet economy with which they are closely integrated; they are unlikely to suffer the deprivations which still threaten the major cities of Russia, but the declining living standards are marked there [in the Baltic States] also'.²²⁰

215S.n., 'Declaration of the Supreme Soviet of the Estonian Soviet Socialist Republic on the sovereignty of the Estonian SSR', in: A. Kiris ed., *Restoration of the independence of the Republic of Estonia: selection of legal acts (1988-1991)* (Tallinn 1991) 3.

216In Taagepera, *Estonia*, 129 is een door de auteur naar het Engels vertaalde kopie van het *Viermannenvoorstel* te vinden, op basis van: S. Kallas, T. Made, E. Savisaar en M. Titma, 'Ettepanek: kogu Eesti NSV täielikule isemajandamisele', *Edasi* (26-09-1987) 3.

217EP, *Report on the EP ad hoc delegation visit*, 4.

218Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis', 7.

219Ibidem, 6.

220EP, *Report on the EP ad hoc delegation visit*, 4.

Tegen 1991 leken de Estse activisten dan ook in te zien dat een solistische aanpak hun economische situatie niet veel rooskleuriger zou maken. Het is aannemelijk dat vooral in deze voortdurende stagnatie, inmiddels zelfs ontpopt tot een economische crisis, de ommezwaai heeft veroorzaakt in de wijze waarop de onafhankelijkheidsbeweging zich in economische zin wilde verhouden tot buitenlandse invloeden. In weerwil van de protectionistische wetten van eind jaren tachtig leek het besef bij de beweging te zijn doorgedrongen dat zonder bijvoorbeeld Westerse steun, de Estse economie niet spoedig uit het slop zou worden getrokken. Zodoende ontwikkelden de actievoerders rond 1991 een nieuwe, economische retoriek. Kenmerken hiervan zijn zowel terug te vinden in het reisverslag van de Tweede Kamer als dat van het EP. Zo diende Estland vanwege haar strategische ligging de economische brug te gaan vormen tussen Oost en West. Dit zou niet alleen profijtelijk zijn voor de Esten zelf, bovendien zouden Westerse landen zo toegang krijgen tot een voor hen tot dan toe onontgonnen, maar reusachtig terrein: de Russische economie.²²¹ Om deze brugfunctie te kunnen vertolken, moest de Estse economie volgens de onafhankelijkheidsbeweging wel aan de malaise ontsnappen waarin de Sovjet-economie verkeerde. Hiervoor achtte zij twee zaken nodig: de economische banden tussen Estland en West-Europa moesten stevig aangehaald worden en als blijk daarvan diende het Westen economische hulp aan de Baltische deelrepubliek toe te kennen.²²²

Vrij plotseling raakte de Estse onafhankelijkheidsbeweging dus ook op economisch gebied ontvankelijk voor buitenlandse invloeden. De reisverslagen van de Tweede Kamer en het EP zijn onmisbaar bij het herkennen van deze ommekeer. Beide lijken immers de eerste documenten te zijn geweest waarin de Estse actievoerders hun eerdere, protectionistische opvattingen achterwege lieten en zich juist openstelden voor Westerse investeringen en economische hulp.

Van alle verzoeken die de onafhankelijkheidsbeweging aan de Europarlementariërs en Kamerleden voorlegde, bevinden misschien wel de meest extreme zich in de vierde en laatste categorie van Tabel 1: 'Concrete maatregelen richting Moskou'. Drie van die maatregelen zijn in de reisverslagen expliciet terug te vinden: het uitoefenen van druk op Moskou om echte onafhankelijkheidsonderhandelingen te starten, eisen dat de Sovjets de bezetting van gebouwen in de Baltische republieken staken en, het meest verregaand, opschorten van EG-hulp aan het Kremlin als het democratisch streven in de Baltische republieken (blijvend) onderdrukt wordt.²²³

221 Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis', 7.

222 EP, *Report on the EP ad hoc delegation visit*, 4-5.

223 Ibidem, 2-4. In het verslag van de Tweede Kamer zijn alle drie de wensen in het overzicht van verzoeken

De drie verzoeken om concrete maatregelen richting Moskou zijn zowel vanuit Ests als buitenlands opzicht extreem te noemen. Te beginnen bij dit laatste perspectief. Met deze verzoeken vroegen de Estse activisten het buitenland een stuk verder te gaan dan dat ze met hun andere verzoeken deden. Dit keer verzochten ze immers niet om bilaterale beïnvloeding van hun onafhankelijkheidsideaal, dus zonder dat een derde partij daarin betrokken werd, maar verlangden ze juist dat West-Europa zich actief zou inmengen in de confrontatie tussen de Sovjets en de Esten en daarbij voor laatstgenoemde partij zou kiezen. Met de maatregelen richting Moskou moesten de Europeanen dus niet zozeer de Estse beweging beïnvloeden als wel de Sovjet-Unie. Ze dienden met andere woorden te interveniëren in de politieke ruimte van het Kremlin, om zodoende de Sovjets geen andere keus te laten dan mee te werken aan Estse onafhankelijkheid. Een duidelijke blijk van deze interventiewens was met name het verzoek om EG-hulp in te trekken zolang en zodra de Sovjets het democratische streven in de Baltische staten onderdrukten. Vanwege de groeiende economische crisis in de Sovjet-Unie was deze hulp, in de vorm van bijvoorbeeld noodsteun en medische ondersteuning, immers juist op gang gekomen. Het (om politieke redenen) intrekken daarvan zou volgens veel tijdgenoten de beweegruijme van president Gorbatsjov om te democratiseren ernstig beperken, zo niet het doodsvonnis van de unie kunnen zijn.²²⁴ Daarmee had dit soort verzoeken een schier conflictueuze aard. De Esten vroegen hun West-Europees gehoor immers zware machtsmiddelen in te zetten. De grote gevolgen die deze voor de Sovjet-Unie konden hebben, namen ze op de koop toe in de overtuiging dat Estse onafhankelijkheid hiermee zou worden afgedwongen.

Ook vanuit Ests perspectief was het conflictueuze karakter van de interventiewens extreem. Het was immers een trendbreuk in de strategie die de onafhankelijkheidsbeweging tot dan toe tegenover het Kremlin had gehanteerd. Hoofdstuk 1 poogde al inzichtelijk te maken dat de beweging gedurende het overgrote gedeelte van haar bestaan in plaats van voor conflict en polarisatie koos voor geleidelijkheid, vreedzaam verzet een schijnbare dialoog met Moskou. Vandaaruit verzochten de Esten tijdens de gehele jaren tachtig ook hun buitenlandse toehoorders dan ook nog enkel om zogenaamde passieve externe invloeden: het buitenland

letterlijk terug te vinden, terwijl dat in het rapport van het EP alleen geldt voor het verzoek om van de Sovjets te eisen dat zij de bezetting van gebouwen zouden staken. Het Europese verslag maakt niet helder of de Esten ook de andere twee verzoeken expliciet hebben voorgelegd, maar geeft wel de zekerheid dat de activisten ook tegenover hun Europees gehoor minstens gerefereerd hebben aan deze wens.

224M. Putzel, 'Bush again urges Soviets to refrain from force in Baltics', *The Associated Press* (21-01-1991) s.p.

S.n., 'EC condemns violence in Latvia; weighs USSR sanctions', *Dow Jones News Service* (21-01-1991) s.p.

D. Marsh, 'Crisis in the Baltics: Bonn remains guarded on censuring Moscow', *Financial Times* (22-01-1991) 7.

S.n., 'Australia condemns Soviets but maintains trade links', *Reuters News* (22-01-1991) s.p.

werd slechts gevraagd een standpunt in te nemen dat gunstig was voor de historische, culturele en morele claim voor meer zelfbeschikking en uiteindelijk onafhankelijkheid, opdat de Estse activisten met die steun een extra opening en argument hadden om vervolgens hierover *zelf* onderhandelingen met de Sovjets te voeren, zonder dat buitenlandse vertegenwoordigers deel hoefden te nemen aan deze gesprekken of er pressie op uit moesten oefenen. De herhaaldelijke, mondiale oproep om het Molotov-Ribbentroppact nietig te verklaren is hier misschien wel het beste voorbeeld van. De landen zouden met de nietigverklaring dan wel een duidelijk gekleurd signaal zouden afgeven, maar zolang zij hier geen nadere consequenties aan verbonden zouden ze nog geen feitelijke veranderingen in de samenstelling, de politiek of de economie van de Sovjet-Unie kunnen afdwingen en dus niet interveniëren. Externe deelname aan de autonoom gevoerde onderhandelingen met Moskou leken de activisten ten behoeve van de slagingskans aanvankelijk nog juist niet of slechts amper te zoeken. Met ingang van de jaren negentig veranderde deze tactiek dus aanmerkelijk. Dat helderen de reisverslagen van de Tweede Kamer en het EP uit 1991 wel op. Vanaf het nieuwe decennium verlangden de Estse activisten dat hun buitenlandse gesprekspartners een veel actievere houding aannamen tegenover de Sovjet-Unie. Een houding die dus in de kern gericht was op interventie en conflictueus kon zijn.

Wat veroorzaakte deze omwenteling in de Estse benadering van externe invloeden? Waarom wilde de onafhankelijkheidsbeweging het buitenland een steeds prominentere rol geven in haar confrontatie met Moskou? Het antwoord op beide vragen ligt hoofdzakelijk in de tegenovergestelde richting waarin het denken en doen van enerzijds het Kremlin en anderzijds de Estse activisten zich omstreeks 1990 ontwikkelden, met name als het gaat om hun kijk op zelfbeschikking. Werd het communistische bewind sindsdien conservatiever en vijandelijker jegens de nationale belangen van de deelrepublieken, de Esten werkten juist steeds nadrukkelijker naar hun einddoel toe: volwaardige onafhankelijkheid. Twee concrete voorbeelden waarin dit schisma tot uiting kwam waren het niet willen vloten van “echte”, gelijkwaardige onderhandelingen met het Kremlin en het gewelddadige optreden van het Sovjet-leger in januari 1991, met een aanhoudende Baltische vrees voor nieuwe geweldplegingen tot gevolg. Door deze gebeurtenissen kwamen de Esten en de Sovjets zo ver uit elkaar te staan dat de activisten buitenlandse hulp noodzakelijk achtten om Moskou te dwingen toch mee te werken aan Ests onafhankelijkheid. Hieronder zal eerst worden ingegaan op de oorzaken van het schisma. Daarna volgt een uiteenzetting over hoe deze tweespalt de Estse roep om buitenlandse maatregelen richting Moskou deed groeien.

Het schisma tussen de onafhankelijkheidsbeweging en het Kremlin was voor 1990

geen wet van Meden en Perzen. Oorspronkelijk lauwerde Gorbatsjov bijvoorbeeld juist de vermeende Estse bijdrage aan glasnost en perestrojka, zoals in Hoofdstuk 1 is behandeld. Daar zagen we echter ook dat zijn aanvankelijk enthousiasme tegenover de Estse activisten vanaf het einde van de jaren tachtig omsloeg naar een steeds meer afstandelijke en vijandige houding, naarmate de activisten meer en meer een heuse massabeweging vormden die bovendien steeds openlijker opkwam voor een Estse afscheiding. Deze verandering in houding zette zich in het begin van de jaren negentig voort. Ooit ogenschijnlijk verenigd in hun hervormingsgezinde idealen, liepen de paden van de onafhankelijkheidsbeweging en Gorbatsjov sindsdien steeds evidentier uiteen. De Esten schaalden bijvoorbeeld hun acties voor zelfbeschikking op. Zo vaardigden zij op 2 februari 1990 een verklaring uit die nog verder ging dan de economische autonomie en de soevereiniteit die zij al eerder hadden uitgeroepen: voortaan zouden zij enkel nog toewerken naar volledige onafhankelijkheid, omdat dat het enige zou zijn dat 'het bestaan en de ontwikkeling van het Estse volk' kon garanderen.²²⁵ Rond diezelfde tijd liet Gorbatsjov, onder groeiende druk vanuit de CP, zich juist meer en meer omringen met conservatieve bestuurders die de nationalistische bewegingen een halt moesten toeroepen. Zo probeerde hij de Sovjet-Unie voor ineenstorting te behoeden en zijn eigen machtspositie tegen ondermijning te beschermen.²²⁶ Gaandeweg ontstond zo een schier onoverbrugbare kloof tussen de Estse beweging en het Kremlin. Een kloof die zich bijvoorbeeld uitte doordat onderhandelingen over Estse zelfbeschikking niet meer mogelijk (b)leken, terwijl voor het eerst sinds decennia gewelddadige reacties op burgerdemonstraties weer realiteit werden. Beide omstandigheden waren een gevolg van het schisma, maar op zichzelf weer oorzaken van de Estse draai om, in tegenstelling tot voorheen, buitenlandse invloeden te benaderen voor interveniërende acties in de Sovjet-Unie, indien nodig geacht met zelfs een conflictgericht karakter.

Zowel het reisrapport van het EP als dat van de Tweede Kamer besteedt uitvoerig aandacht aan de beperkingen die de Esten ervoeren om met het Kremlin oprecht te onderhandelen over zelfbeschikking. Onderhandelingen zouden volgens de activisten alleen al op een praktisch niveau uiterst moeizaam zijn, bijvoorbeeld vanwege het brede spectrum aan te bediscussiëren thema's. Zo zou er overeenstemming bereikt moeten worden over disputen als de historische uitleg van Estlands aansluiting bij de Sovjet-Unie, de aanwezigheid van de Sovjet-krijgsmacht voor de kust en op het vasteland van de Estse deelrepubliek en over de

225S.n., 'Declaration on the national independence of Estonia', in: A. Kiris ed., *Restoration of the independence of the Republic of Estonia: selection of legal acts (1988-1991)* (Tallinn 1991) 18-21.

226G.W. Breslauer, *Gorbachev and Yeltsin as leaders* (Cambridge 2002) 292.

(mensenrechten)status van in Estland woonachtige Russen.²²⁷ Het meest prangend waren, gezien het slechte economische tij, echter de economische eigendoms kwesties. Wie had er recht op de landbouw, de industrie, de bedrijven? Maakte de Sovjet-Unie als hoofdinvesteerder hier de meeste aanspraak op? Of juist de minste, omdat Estland het verondersteld slachtoffer was van dit communistische bewind? De Estse parlementsvoorzitter Arnold Rüütel wond er tegenover de Tweede Kamerleden geen doekjes om dat hem dit laatste standpunt was toegedaan: 'Bij de regeling van dit soort eigendoms kwesties heeft de Sovjet-Unie een zeer grote schuld aan Estland, zowel moreel [...] als financieel (confiscatie eigendommen, mineralenroof) en niet andersom'.²²⁸ Bijval kreeg hij van zijn landgenoot Arno Almann, volgens het Kamerverslag een expert op het gebied van onafhankelijkheidswetgeving: 'Het kan niet zo zijn dat Estland alle in 1940 genationaliseerde en geconfiscieerde eigendommen moet gaan terugkopen. Over elk eigendom zal [daarom] afzonderlijk onderhandeld moeten worden'.²²⁹ Wie zich ook uiteindelijk de winnaar van deze toekomstige onderhandelingen zou mogen noemen, de Estse activisten lieten duidelijk doorschemeren dat het proces ernaartoe uitgebreid, langdurig en zeer inspannend zou zijn.

De lange vergadersessies, die zo dikwijls gepaard gaan met vermoeidheid, lusteloosheid en allerlei andere geestdodende verschijnselen, hadden de Estse activisten waarschijnlijk voor lief genomen als er naar hun beleving daadwerkelijk met Moskou onderhandeld zou worden. Juist daar schortte het volgens hen echter aan. Richting de Europarlementariërs klaagde de beweging bijvoorbeeld dat zij 'onophoudelijk poogde' gesprekken en bijeenkomsten op te starten met de Sovjets, maar dat dezen enkel bereid waren te praten over het 'bijeenhouden van de Sovjet-Unie' en de positie van Estland *binnen* die unie.²³⁰ Een maand later uitte ze vergelijkbare klachten tegenover de Tweede Kamerleden. Zo vertelde Rüütel hen op 9 april 1991: 'Onze intenties tot echte onderhandelingen met Moskou zijn nog steeds niet gehonoreerd'.²³¹ Een dag daarvoor suggereerde een lid van de Estse onderhandelingsdelegatie eveneens dat Moskou niet oprecht geïnteresseerd was in 'echte onderhandelingsresultaten', terwijl de Estse parlementscommissie voor Buitenlandse Zaken zelfs stelde dat de Sovjets een 'vertragingstactiek' volgden en zich louter beperkten tot 'plichtmatige ontmoetingen'. Blijkens het Nederlandse reisverslag was er volgens de leden van beide gremia één oplossing die deze impasse kon doorbreken: 'westerse (sic) druk bij het op

227Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis', 4-8.

228Ibidem, 7.

229Ibidem, 6.

230EP, *Report on the EP ad hoc delegation visit*, 2.

231Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis', 7.

gang brengen en houden van echte politieke onderhandelingen'.²³² Volgens de beweging zou alleen dát het Kremlin werkelijk kunnen dwingen om met de juiste intenties met de Esten om tafel te gaan. Was zij tijdens de jaren tachtig op eigen kracht in dialoog geraakt met Gorbatsjov en de zijnen, nu waren de relaties bekoeld en ervoeren de Esten het als onmogelijk om opnieuw onderhandelingen te kunnen voeren met Moskou zonder dat het buitenland daartoe druk opvoerde.

Oorzaken voor de verkrampde verhoudingen vonden we hierboven al in het schisma dat zich vanaf 1990 tussen de onafhankelijkheidsbeweging en het Sovjet-leiderschap voordeed: hoewel immer vreedzaam kwamen de Esten steeds radicaler op voor volledige onafhankelijkheid, terwijl het Kremlin weer meer en meer bemand werd door de conservatieve nomenklatoera. Dat in Moskou deze reactionaire wind was opgestoken in Moskou viel ook de onafhankelijkheidsactivisten op. Tegenover de Westerse parlementariërs droegen zij dit dan ook aan als de belangrijkste oorzaak van de gewelddadige Sovjet-optredens in januari 1991 en de bezetting van belangrijke gebouwen in diverse Baltische steden nadien; naast de stoeve onderhandelingen de twee andere redenen om het buitenland om maatregelen richting Moskou te verzoeken. Zo zei Lennart Meri tijdens het bezoek van de Tweede Kamerleden dat 'na het ontslag van minister Sjevardnadze [van Buitenlandse Zaken, indertijd te boek staand als een progressieve bestuurder]²³³ de sfeer in Moskou veel conservatiever [is] geworden'. Mede hierdoor bestond volgens Meri bij veel Esten sindsdien 'de sterke indruk [...] dat in januari 1991 door Moskou de Golf-crisis is gebruikt om de Balten neer te slaan zoals tijdens de Suez-crisis ook in Hongarije is gebeurd'.²³⁴ In de slotopmerkingen van het reisverslag noteerde de Nederlandse delegatie zelfs: 'De delegatie heeft kunnen constateren dat er in de Baltische republieken een permanente vrees bestaat voor hernieuwd ingrijpen van Sovjet-militairen'.²³⁵ De Europarlementariërs concludeerden na hun gesprekken met de Estse, Letse en Litouwse onafhankelijkheidsbewegingen al niet veel anders. Volgens hen stelden alle drie de Baltische staten het Kremlin verantwoordelijk voor het bloedvergieten en sloten zij nieuw geweld allerminst uit.²³⁶

De Estse onafhankelijkheidsactivisten zagen in het militaire geweld van januari 1991 dus niet alleen een groot gevaar voor de slagingskansen van hun ideaal, maar bovendien voor de veiligheid van hun natie. Velen van hen beschouwden het hernieuwde bloedvergieten als de

²³²Ibidem, 5-7.

²³³C.R. Saivetz, 'Moscow and the Gulf War: the policies of a collapsing superpower', in: G.I. Gorodetsky ed., *Soviet foreign policy 1917-1991: a retrospective* (Londen 1994) 200-201.

²³⁴Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis', 4.

²³⁵Ibidem, 24.

²³⁶EP, *Report on the EP ad hoc delegation visit*, 6.

opmaat naar een terugval tot de wat hen betreft zwartste en bloederigste pagina's uit de Estse én de Sovjet-geschiedenis: de bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog, de etnische deportaties onder Stalin en het militaire machtsvertoon tegen eerdere democratische bewegingen in onder meer Boedapest (1956) en Praag (1968). De vergelijking die hierboven Meri trok tussen de gebeurtenissen in het Balticum in januari 1991 en het neerslaan van de Hongaarse Opstand was slechts één van de vele voorbeelden hiervan.²³⁷ Voor een beweging die voor een belangrijk deel voortspoot uit de welhaast collectieve trauma's aan eerdere communistische misdaden tegen het Estse mensdom (zie Hoofdstuk 1), zal het weinig verbazing wekken dat er met angst en melancholie gereageerd werd op het bloedige neerslaan van burgermanifestaties in januari 1991.

Enkele maanden later bleek de bezorgdheid bovendien niet geheel onterecht te zijn geweest, toen radicale conservatieven tijdens de reeds besproken Augustuscoup de macht over de CP en het Kremlin wilden grijpen, in een ultieme poging de Sovjet-Unie bijeen te houden en de nationalistische bewegingen duurzaam neer te slaan. Binnen drie dagen tijd reden honderden Sovjet-tanks Estland binnen om de eigenzinnige deelrepubliek terug in het communistische gelid te krijgen. De tanks rolden helemaal door tot het noordwesten van Estland, om zo de hoofdstad Tallinn te omsingelen en bijvoorbeeld de televisietoren te bezetten, waardoor de vrije Estse media urenlang op zwart gingen.²³⁸ De activisten reageerden onmiddellijk met het definitief uitroepen van de onafhankelijkheid. Bovendien trachtten velen van hen aan te tonen dat, net als in januari 1991, ook de Augustuscoup niet het werk was van slechts een paar agressieve avonturiers, maar juist opnieuw een vooropgezet plan zou zijn van de steeds machtiger conservatieve krachten binnen de CP. Zo verklaarde premier Savisaar, door zijn politieke positie een belangrijk leider van de onafhankelijkheidsbeweging, op de eerste avond van de staatsgreep tegenover de mondiale media:

'The Communist Party felt power slide from its hands and is now trying to get it back...[The power grab] wasn't so much a military state-coup as a coup by party technocrats who know how to use the military...The new (leaders) say that the country had become ungovernable...They were right: The Soviet Union had become impossible to govern for the Communist Party'.²³⁹

237T. Kelam en M. Rikken, 'Selling out the Baltics', *New York Times* (08-01-1991) 21.

S.n., 'Security, pressure from hard-liners behind Gorbachev's dispatch of troops', *The Associated Press* (08-01-1991) s.p.

L. Trei, 'Uneasy Estonians worry that they're next', *St. Petersburg Times* (15-01-1991) 9.

238M. Huuhtanen, 'Estonian, Latvian broadcast studios seized', *The Associated Press* (20-08-1991) s.p.

239S.n., 'Estonia minister says Soviet people don't support overthrow', *Dow Jones News Service* (19-08-1991) s.p.

Daarnaast impliceerde de beweging dat de bloedbaden van januari 1991 nieuw conservatief geweld voorspelden. De *BBC* berichtte naar aanleiding van een persconferentie van opnieuw Savisaar bijvoorbeeld: 'The leader of the Republic of Estonia's government added that the coup did not come as a surprise. The whole week long one could guess that something was afoot, but there have been similar signs before, without anything flowing from them'.²⁴⁰ De reisverslagen van de Tweede Kamerleden en de Europarlementariërs bevestigen dit voorspellend vermogen. De Estse onafhankelijkheidsbeweging probeerde niet goedkoop haar gelijk te halen over gebeurtenissen die zijzelf in feite ook niet had zien aankomen, maar had tijdens de ontvangsten van de Westerse volksvertegenwoordigers in het voorjaar juist al gewaarschuwd voor nieuw geweld. Zo vertelde Almann de Tweede Kamerleden dat militair ingrijpen het enige was wat Moskou eventueel resteerde om de onafhankelijkheidsdrang in de Baltische staten te onderdrukken.²⁴¹ Anderen vreesden dat het communistische leger de 'grote financieel-economische belangen van het militair-industriële [Sovjet-]complex', in het Balticum, met name in Estland gevestigd, hardvochtig zouden blijven verdedigen.²⁴² Een angst die opmerkelijk dichtbij de werkelijke gebeurtenissen van augustus 1991 bleek te komen. Richting het EP uitten de onafhankelijkheidsactivisten soortgelijke noodkreten. In de bezetting van belangrijke gebouwen in verschillende Baltische steden zagen zij het bewijs voor voortdurende intimidaties en de aankondiging van nieuwe geweldplegingen.²⁴³

Het is aannemelijk dat vanuit de vrees voor nieuwe gewelddadige incidenten de onafhankelijkheidsbeweging de Westerse parlementariërs naast het verzoek om Moskou te dwingen tot "echte" onderhandelingen twee aanvullende wensen voorlegde: eisen dat Moskou de bezetting van gebouwen in Baltische steden stopte en, indien nodig, zelfs de EG-hulp aan de Sovjet-Unie opschortte als het Kremlin het democratisch streven in de Baltische republieken bleef onderdrukken.²⁴⁴ Dat de onafhankelijkheidsactivisten zich gedwongen voelden hiervoor buitenlandse hulp in te roepen hangt nauw samen met de redenen die de beweging al jaren voor de gewapende escalaties van 1991 deden kiezen om enkel vreedzaam verzet te gebruiken. Voor beide keuzes gold immers dat de Esten bijvoorbeeld helemaal geen eigen leger hadden waarmee ze zelf de Sovjets uit hun gebouwen konden verjagen. Bovendien leefden de activisten in de overtuiging dat gewapend verzet enkel het Kremlin in de kaart zou spelen en vrij baan zou bieden voor (nog meer) represailles.²⁴⁵ Daarnaast kon de

240S.n., 'Estonian leader believes army not behind events', *BBC Monitoring Service* (20-08-1991) s.p.

241Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis', 6.

242Ibidem, 24.

243EP, *Report on the EP ad hoc delegation visit*, 2-6.

244Overigens werd dit laatste verzoek alleen aan de Tweede Kamerleden voorgelegd, zie Tabel 1.

245Lieven, *The Baltic revolution*, 17. Zie ook de paragraaf over strategie in Hoofdstuk 1.

Estse deelrepubliek evenmin zelf het Kremlin economisch sanctioneren. Zijn economie was daar niet alleen te klein en door de crisis te zwak voor, maar zoals hierboven beargumenteerd tevens te zeer verstrengeld met die van de Sovjets.

Om toch tegenwicht te kunnen bieden aan de veronderstelde geweldsdreiging vanuit Moskou, wilde de Estse beweging aan Westerse parlementen en regering de verantwoordelijkheid overdragen om van Moskou te eisen dat het de bezetting van Baltische gebouwen beëindigde en indien nodig om zelfs de economische hulp aan de Sovjets stop te zetten. Waar de activisten in eerdere jaren het communistische landsbestuur nog als een gesprekspartner zagen waarmee zij in dialoog probeerden te geraken, beschouwde zij het Kremlin begin jaren negentig inmiddels als een opponent die met hulp en beïnvloeding van buitenaf vermaand en zo nodig bestreden diende te worden.

Het onderzoek naar de ontmoetingen van de Estse onafhankelijkheidsbeweging met de Nederlandse en Europese parlementariërs heeft aangetoond dat de activisten zeker openstonden voor externe invloeden. Op in ieder geval de vier thema's zoals benoemd in Tabel 1 waren zij ontvankelijk voor beïnvloeding vanuit West-Europa: steun voor de (opmaat naar) erkenning, internationale betrekkingen en diplomatie, technische en economische hulp en het treffen van concrete maatregelen richting Moskou. Bovendien wijzen de Nederlands-Europese reisverslagen uit dat de onafhankelijkheidsbeweging proactief-ontvankelijk was: op de vier voorgenoemde thema's zocht zij zelf bewust naar West-Europese beïnvloeding door haar buitenlands gehoor verzoeken voor te leggen die de realisatie van het onafhankelijkheidsideaal dienden te stimuleren. Afsluitend vroegen de activisten anno 1991 meer en meer om zogenaamde 'actieve externe invloeden', invloeden waarbij ze van het buitenland, alhier West-Europa, verlangden dat het zich direct inmengde in het Estse onafhankelijkheidsproces als de situatie hierom vroeg. De vraag naar concrete maatregelen tegen Moskou was hier het duidelijkste voorbeeld van. De verzoeken aan West-Europa onderscheidden zich daarmee evident van de wensen die de Esten uitten in hun mondiale oproepen, waarbij het bovenal nog om een vraag naar 'passieve externe invloeden' ging. Daarmee samenhangend waren de verzoeken aan West-Europa veel concreter. Verzocht de onafhankelijkheidsbeweging in haar appels aan de wereldgemeenschap nog vooral in vage taal om welhaast allesomvattende invloeden, tegenover de Europarlementariërs en Tweede Kamerleden presenteerde zij in totaal zestien verzoeken die bijna allemaal zeer concrete zaken betroffen: van het oprichten van informatiebureaus tot het schenken van economische hulp, van het verkrijgen van een waarnemersstatus bij de CVSE tot het dreigen met sancties richting de Sovjets zolang zij het democratisch streven van de Esten zouden onderdrukken.

Ontvankelijkheid voor Amerikaanse invloeden

Net als de Tweede Kamer en het EP bracht ook het Amerikaanse Congres begin 1991 een bezoek aan de Baltische onafhankelijkheidsbewegingen. Op het eerste gezicht zouden de uitkomsten hiervan zich uitstekend lenen voor een onderlinge vergelijking met de West-Europese ervaringen met de activisten. Blijkens het Amerikaanse reisverslag viel echter juist het bezoek aan Estland letterlijk en figuurlijk in het water. Slechte weersomstandigheden en ook nog eens problemen met het bustransport zorgden ervoor dat de Congresleden veel later dan gepland Tallinn bereikten. Van het originele programma bleef zodoende nog maar weinig over. Er resteerde slechts tijd voor één officieel gesprek.²⁴⁶ In retrospectief een kleine klucht, hoewel de Estse activisten destijds ongetwijfeld teleurgesteld zullen zijn geweest. In ieder geval, dit enkele overleg zou simpelweg te weinig grond bieden om een goede vergelijking te kunnen maken tussen de Estse vraag naar Amerikaanse invloeden en die naar West-Europese invloeden.

Er is echter nog een veel belangrijkere reden waarom een afzonderlijke behandeling van de Estse houding tegenover de Amerikanen wenselijk is. Tijdens de Koude Oorlog was de VS, zelfs ondanks de dooi die glasnost en perestrojka met zich meebrachten, namelijk de symbolische aartsvijand van de Sovjet-Unie, nog veel meer dan de West-Europese naties. Alleen al de herhaaldelijke Sovjet-aantijging dat de Estse onafhankelijkheidsactivisten in feite marionetten zouden zijn van onruststokende Amerikaanse poppenspelers is hier een toonbeeld van. Een verwijt dat het Kremlin en de Sovjet-media zelden tot nooit een specifiek West-Europees land maakten, maar de VS des te vaker.²⁴⁷ Derhalve zou de verstoorde relatie tussen de Sovjet-Unie en de VS ook gevolgen kunnen hebben gehad voor de houding die op haar beurt de Estse onafhankelijkheidsbeweging aannam tegenover de Amerikanen. Bijvoorbeeld

246CSCE, 'Report of the Helsinki Commission on the U.S. Congressional delegation visit to Stockholm, Latvia, Lithuania, Estonia and Moscow (Codel Hoyer): February 9-15, 1991', CSCE (Washington, DC 1991) 23.

Oorspronkelijk stonden er ook nog gesprekken gepland met de burgemeester van Tallinn, de voorzitter van het Volkscongres van Estland en de drie Baltische ministers van Gezondheidszorg. Deze ontmoetingen moesten door de vertraging echter alle drie geschrapt worden.

247De VS was het enige, Westerse land dat door de Sovjets specifiek benoemd en verweten werd. Hoogstens het allesomvattende 'Westen' werd soms als alternatief gebruikt, maar nooit een ander specifiek land dan de VS.

Bijvoorbeeld in:

K. Vaino, 'With accurate knowledge of the situation', *The Current Digest of the Soviet Press* 35:21 (1983) 1-3, 23-24.

S.n., 'Sabotage according to an overseas recipe', *The Current Digest of the Soviet Press* 36:19 (1984) 10.

A. Ivanko, 'Instigators from overseas', *The Current Digest of the Soviet Press* 39:27 (1987) 4.

S.n., 'There's no turning back', *The Current Digest of the Soviet Press* 39:34 (1987) 1-2.

Y. Kirilchenko, 'Touchstone' of ill will: how some people in the West are trying to interfere in the USSR's internal affairs', *The Current Digest of the Soviet Press* 39:34 (1987) 2-3.

S.n., 'Provocation fails in Latvia', *The Current Digest of the Soviet Press* 39:46 (1987) 26.

S.n., 'Strong protest', *The Current Digest of the Soviet Press* 40:9 (1988) 25.

L. Levitsky, 'Points of view don't coincide', *The Current Digest of the Soviet Press* 42:29 (1990) 25-26.

een meer terughoudende opstelling, om zo te pogen de verwijten over het heulen met de vijand af te zwakken. Of juist nog aanhankelijker dan richting West-Europa, in de hoop koste wat kost de volle steun te krijgen van de supermacht bij wiens wereld(beeld) het zelfstandige Estland volgens de activisten zou moeten gaan behoren. Vanwege de bijzonder grote aversie die de Sovjet-Unie had van de VS en de mogelijke effecten die de ideologische kloof tussen de beide wereldmachten op de Estse onafhankelijkheidsbeweging kon hebben, is een aparte behandeling van de Ests-activistische opstelling richting Amerikaanse invloeden interessant en relevant.

Gelukkig zijn er behalve het rapport van het deels mislukte Congresbezoek aan Estland voldoende andere bronnen die het mogelijk maken om een goed overzicht te krijgen van de Estse vraag naar Amerikaanse invloeden. Zo is tegenwoordig het gespreksverslag openbaar van de ontmoeting tussen de Estse president Rüütel en zijn Amerikaanse ambtsgenoot George H.W. Bush op 29 maart 1991.²⁴⁸ Daarnaast is er de verklaring die de Estse premier Savisaar op 7 mei 1991 aflegde voor de Amerikaanse Parlementscommissie inzake de Veiligheid en Samenwerking in Europa (*Commission on Security and Cooperation in Europe*, CSCE).²⁴⁹ Voordelig aan deze drie bronnen is dat ze vrij kort na elkaar verschenen. Hierdoor kunnen ze in goede harmonie beschouwd en vergeleken worden.

Tegelijkertijd schuilt in de beperkte tijdsspanne waarin de bronnen zijn gepubliceerd ook een mogelijk gebrek. De vraag dient zich dan immers aan of er geen eerdere documenten beschikbaar zijn van Estse ontmoetingen met Amerikaanse politici. Wat betreft het parlementaire bezoek van de Amerikanen aan Estland geldt daarvoor hetzelfde als voor de Nederlandse en Europese: dit was het eerste grote bezoek dat het Amerikaanse Congres aan Estland pleegde 'in the 50 years since their forcible incorporation into the Soviet Union', aldus het reisverslag.²⁵⁰ Voor de presidentiële ontvangsten ligt het wat gecompliceerder. De presidenten Carter (1977-1981) en Reagan (1981-1989) ontvingen beiden geen leden van de Estse onafhankelijkheidsbeweging, hoofdzakelijk omdat tijdens hun ambtstermijnen de beweging nog in opbouw was en zodoende geen duidelijke of officieel verkozen leiders had die als erkend aanspreekpunt konden dienen. Via de parlementsverkiezingen van maart 1990, de eerste democratische en pluralistische stembusgang in Estland sinds 1940, waren deze leiders er in de periode-Bush (1989-1993) daarentegen wel.²⁵¹ Hij ontving dan ook al

248Witte Huis, 'Memorandum of conversation: meeting with Arnold Ruutel, President of Estonia', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1991) 1-6.

249CSCE, 'Baltic leadership on status of independence movements', *CSCE 102-1-4* (Washington, DC 1991) 1-121.

250CSCE, 'Report of the', 13.

251CSCE, *Elections in the Baltic States and Soviet republics: a compendium of reports on parliamentary*

voorafgaand aan zijn gesprek met president Rützel enige malen voormannen van de Estse onafhankelijkheidsbeweging in het Witte Huis. De verslagen van de eerdere ontvangsten heeft de Amerikaanse overheid tot op heden echter nog niet geopenbaard, waardoor deze ontmoetingen helaas niet gebruikt kunnen worden voor deze scriptie.²⁵²

De notulen van de CSCE zijn daarentegen wel openbaar. Tussen 1979 en 1991 heeft deze commissie vier keer een hoorzitting gehad waarin Estland (ten dele) het gespreksthema was: één keer in 1989 en maar liefst drie keer in 1991.²⁵³ Echter, slechts tweemaal was hierbij een Est te gast om als getuige in te spreken. Op 7 mei 1991 was dat premier Savisaar, zoals hierboven al opgemerkt. Ruim anderhalf jaar daarvoor, op 19 oktober 1989, had de CSCE echter ook al gesproken met Ernst Jaakson, topdiplomaat en de officiële belangenbehartiger in de VS voor een onafhankelijk Estland. Hoewel de hoorzitting met Jaakson plaatsvond voor een aantal belangrijke gebeurtenissen in de levensloop van de Estse beweging, onder andere de Estse verkiezingen van 1990 en het bloederige Sovjet-ingrijpen in januari 1991, is het een goed startpunt voor de studie naar de Estse benadering van Amerikaanse invloeden. Het biedt juist veel inzicht in de ontwikkeling die er tussen 1989 en de Ests-Amerikaanse ontmoetingen in 1991 moet zijn geweest in de mate van ontvankelijkheid en proactiviteit waarmee de activisten zich verhielden tot beïnvloeding van het onafhankelijkheidsproces vanuit de VS.

Toen Jaakson zijn getuigenis ten overstaande van de CSCE mocht afleggen, onderscheidde zijn pleidooi zich inhoudelijk immers nog maar weinig van de mondiale oproepen die de Esten tot dan toe de wereld in hadden gestuurd. Bijna zijn gehele bijdrage werd in beslag genomen doord de gevolgen van het Molotov-Ribbentroppact. De twee verzoeken die hij voor het verkrijgen van Amerikaanse invloeden aan de commissieleden voorlegde, waren dan ook daaraan gerelateerd: ten eerste dat de Amerikanen het Kremlin duidelijk zouden maken waarom zij de Sovjet-annexatie van Estland niet erkenden en daaruit voortvloeiend dat de VS ten tweede de doelen van de Estse onafhankelijkheidsbeweging openlijk zou (blijven) steunen.²⁵⁴ Deze wensen waren ten opzichte van de mondiale oproepen opzienbarend noch ingrijpend. Evenmin waren ze concreet, zeker in het geval van het tweede verzoek; hij vroeg de Amerikanen in feite enkel om morele steun, die verder weinig specifiek gedefinieerd was. Jaakson bevond zich net als de beweging in 1989 duidelijk nog in de fase

elections held in 1990 (Washington, DC 1990) 31-47.

252George Bush Presidential Library and Museum, <<https://bush41library.tamu.edu/archives>> 19-02-2016.

Zowel op 12 oktober 1990 als op 8 mei 1991 bracht premier Savisaar namens de Estse activisten een officieel bezoek aan president. Het zijn helaas deze bezoeken waarvan de verslagen tot op heden nog niet geopenbaar zijn door de Amerikaanse overheid.

253CSCE, <www.csce.gov>, 18-10-2015. Op de website van de CSCE zijn alle notulen van bijv. de hoorzittingen te vinden. Het gebruik van de zoekterm 'Estonia' levert deze vier treffers op.

254CSCE, 'The Baltic question', *CSCE* 101-1-9 (Washington, DC 1989) 13-14, 72-73.

waarin de activisten zelfstandig een constructieve dialoog met Moskou probeerden aan te gaan en waarin buitenlandse invloeden op deze premisse afgestemd diende te worden. Zijn verzoeken aan de CSCE-leden passen hier naadloos in.

Maar hoe zit het dan met de gesprekken die de Estse onafhankelijkheidsactivisten anderhalf jaar later, in 1991 met Amerikaanse politici voerden? Blevden de verzoeken aan de VS vaag en abstract of ontwikkelde de beweging een pleidooi, gelijk aan die richting West-Europa, waarin concrete verlangens een centrale plek kregen? En welke invloed had de in Sovjet-ogen aartsvijandelijke status van de Amerikanen hierop? Kortom, welke ontwikkeling maakten de verzoeken van de beweging door om vanuit de VS constructieve invloeden te ontvangen ten behoeve van het onafhankelijkheidsideaal? Voor elk van de drie ontmoetingen in 1991 wordt hieronder geïnventariseerd welke verzoeken voor externe invloeden de Estse activisten hun trans-Atlantische publiek voorschotelden. Wanneer dit afgerond is, wordt de oorsprong van deze verzoeken verklaard en geduid welke ontwikkeling het Estse pleidooi ten opzichte van de VS heeft doorgemaakt en hoe deze zich verhiel tot de activistische appels aan de wereldgemeenschap en West-Europa.

Te beginnen bij het bezoek van de Congresleden aan Estland op 14 februari 1991. Net als bij de Nederlandse en EG-reizen was deze visitatie onderdeel van een grotere tour door het Balticum, die tevens langs Letland en Litouwen leidde. Daarnaast werden ook Moskou en zelfs Stockholm bezocht, de laatste vanwege de toonaangevende rol die Zweden volgens de Amerikanen op zich nam in het demonstreren van zijn steun aan de onafhankelijkheidsidealen van de drie Baltische republieken.²⁵⁵ Binnen zes dagen moesten de Congresleden al deze locaties bezocht hebben. Een druk reisschema dus. Of eigenlijk te druk, want toen de Amerikanen onderweg van Litouwen naar Estland eenmaal geteisterd werden door motorpech en slecht weer, verloren zij zoveel tijd, dat ze op één na alle geplande gesprekken met de Estse onafhankelijkheidsbeweging moesten annuleren.

De enige ontmoeting die de leden van de CSCE zodoende resteerde, was die met president Rützel, geflankeerd door minister Endel Lippmaa en *Volksfront*-oprichtster Marju Lauristin. Het is waarschijnlijk dat door dit sterk uitgedeelde activiteitenprogramma het aantal verzoeken om Amerikaanse invloeden beperkt bleef. Op basis van de notulen van het gesprek met Rützel, Lippmaa en Lauristin vertrok de CSCE uit Estland met slechts twee concrete wensen aan zich geadresseerd: enerzijds het verzoek om het Balticum humanitaire en medische hulp te doen toekomen, anderzijds de vraag naar Amerikaanse druk op het Kremlin om met de Esten een oprecht onderhandelingsproces op te starten, indien nodig onder

255CSCE, 'Report of the', 9.

toezien oog van de VN.²⁵⁶

Het zou onjuist zijn om op basis van dit ene gesprek in februari te concluderen dat de Estse onafhankelijkheidsbeweging zowaar maar twee verzoeken om Amerikaanse invloeden had, de technische malheur en het daardoor zwaar gehavende programma in acht genomen. De twee andere besprekingen die de activisten met Amerikaanse politici rap na het Congresbezoek hadden ook uit dat de Esten inderdaad nog veel meer verwachtten van de VS.

Anderhalve maand later, op een lenteochtend in maart werden president Rüütel en minister van Buitenlandse Zaken Meri door president Bush ontvangen op het Witte Huis. De openingsteksten van de Amerikaanse president leken erop te wijzen dat het vooral een beschouwend gesprek diende te worden over de situatie in de Sovjet-Unie: 'You're the expert. I'd like to know your views on this situation'.²⁵⁷ Zijn Estse gesprekspartners benutten de ontmoeting, die blijkens de notulen amper een halfuur duurde, echter ten volste om, na inderdaad hun beschouwingen en adviezen over de staat van de Sovjet-Unie te hebben gegeven, hun gehoor in *The Oval Office* een drietal verzoeken voor Amerikaanse beïnvloeding van hun onafhankelijkheidsqueeste in overweging te geven. Zo benadrukten Rüütel en Meri ten eerste de moeizame totstandkoming van echte onderhandelingen met Moskou: 'It appears...that Moscow only wants to talk, without accomplishing anything substantial'.²⁵⁸ Toen president Bush hen vervolgens letterlijk vroeg of zij een bilaterale aanpak richting het Kremlin voorstonden, zoals de Esten het in de jaren tachtig hadden gedaan, of een multilaterale aanpak, antwoordde Meri dat deze laatste vorm, met invloeden van buitenaf, inmiddels noodzakelijk was: 'Mainly to reinforce, not to replace, the bilateral negotiations'.²⁵⁹ Amerikaanse steun was daarbij van harte welkom.

Ten tweede probeerden Rüütel en Meri president Bush te overreden om het Baltische vraagstuk te gebruiken als test-case voor democratisering in de Sovjet-Unie. Als het Kremlin oprecht was in zijn hervormingszin, dan zou het volgens de twee Estse regeringsleden ruimte moeten bieden aan de zelfstandigheidsaspiraties van de Esten, Letten en Litouwers. Ze vroegen de VS hierop toe te zien. Letterlijk stelden Rüütel en Meri:

[We are] convinced that if the international community, with the U.S. at its head, makes clear to the Soviet Union that relations with the West are fully dependent on the commitment to democracy, that will strengthen the democrats [...]

Let the Baltic case be the test case for democracy in the USSR. It is important

²⁵⁶Ibidem, 23-24.

²⁵⁷Witte Huis, 'Memorandum of conversation: meeting with Arnold Ruutel, President of Estonia', 1.

²⁵⁸Ibidem, 2.

²⁵⁹Ibidem, 4.

in responding to the forces of stagnation in the USSR that the rest of the world convey a clear view of their activities [...]

We believe that time is short. Democratic forces in the Soviet Union feel deceived by Gorbachev. They no longer need Gorbachev. The conservative forces likewise feel they no longer need Gorbachev [...]

The time factor is essential [...] One way to convince the West to take a more active part is to stress that the military situation in Europe is unclear. Conventional forces are not fully controlled as required. Soviet forces will be deployed through Rostov into the Baltic states. Taht (sic) is a major problem not only for us, but for the U.S.²⁶⁰

Bovenstaand fragment maakt duidelijk dat de Estse onafhankelijkheidsbeweging de Amerikaanse regering ertoe opriep haar invloeden volop te benutten om het Kremlin te bewegen tot werkelijke democratisering en, als intrinsiek onderdeel daarvan, het respecteren van het Baltische streven naar zelfstandigheid. De passage bevat bovendien Rütels en Meri's wens dat de VS, in hun ogen de aanvoerder van de Westerse wereld, het Kremlin ondubbelzinnig helder zou maken dat de aard van zijn relaties met het Westen volledig afhing van zijn bereidheid tot werkelijke democratisering. Ofschoon de Esten niet tot in detail specificerden wat er moest gebeuren als Moskou democratisering onvoldoende implementeerde, lijkt het erop dat zij bedoelden dat de VS in dat geval sancties richting de Sovjet-Unie zou moeten treffen, zeker als de Baltische activisten al dan niet moedwillig tegengewerkt zouden blijven worden. Daarmee is deze wens goed vergelijkbaar met een verzoek dat de Estse onafhankelijkheidsbeweging ook aan de Tweede Kamerleden voorlegde: 'het opschorten van (EG-)hulp aan de Sovjet-Unie als het Kremlin het democratisch streven in de Baltische republieken onderdrukt'.²⁶¹ Opvallend is voorts nog het hoge urgentiegehalte in de retoriek waarmee dit verzoek aan de Amerikanen werd voorgelegd. Rütel en Meri suggereerden immers dat er met democratisering geen tijd meer verloren mocht worden, omdat volgens hen Gorbatsjov zijn geloofwaardigheid aan alle kanten kwijtraakte. Volgens hen werd daardoor het risico steeds groter dat het Sovjet-leger oncontroleerbaar zou geraken en mogelijk tot nieuwe geweldsdaden in de Baltische staten of misschien zelfs elders in Europa over zou gaan. Volgens de Estse delegatie zou dat niet alleen een probleem voor Estland zijn, maar ook voor de VS. Met deze plaatsvervangende oorlogsretoriek poogden Rütel en Meri president Bush ervan te overtuigen dat het zowel in het Estse als zijn eigen, Amerikaanse belang was om van het Kremlin democratisering te eisen, eventueel door zelfs te

²⁶⁰Ibidem, 4.

²⁶¹Zie Tabel 1 e.v.

dreigen met sancties.

Ten derde en afsluitend wilden de Estse regeringsleiders Amerikaanse ondersteuning in het overtuigen van het Kremlin dat het ook voor de Sovjet-Unie de beste uitkomst zou zijn als Estland en de twee andere Baltische staten onafhankelijkheid zou worden geschonken. President Rüütel zei daarover tegen Bush: 'We need assistance in finding constructive ways to convince the Soviet Union that letting the Balts go will help them domestically. I reiterate once again, I told Gorbachev, "Let us go and it will alleviate the Soviet Union of a big burden"'.²⁶² Net als het vorige verzoek onderbouwden de Esten ook deze wens met argumenten die vanuit andermans belang waren beredeneerd. Was dat bij de druk op het democratiseringsproces nog vanuit het Amerikaanse belang, dit keer was het argument dat het afstoten van de Baltische staten juist gunstig zou zijn voor de Sovjet-Unie. Het land zou volgens Rüütel dan verlicht worden van een grote last. Maar, zoals hij eveneens onderkende, de Esten hadden wel hulp van buitenaf nodig om het Kremlin voor deze gedachtegang te winnen. De oproep van zijn president ondersteunend, droeg minister Meri een concreet perspectief aan vanwaaruit de Amerikanen de Sovjets hiervan zouden kunnen overtuigen: 'Gorbachev might have a choice, but the only possibility to make him grasp it is clear language: Let the Balts go and there will be rewards...Right now you are at a point where you could give him a push, enabling him to take the right side'.²⁶³ Juist de Amerikanen bevonden zich volgens Meri dus in de perfecte positie om de Sovjet-Unie te verleiden tot de volgens hem enige juiste keuze: de keuze vóór Baltische onafhankelijkheid. Hoe? Door de Sovjets beloningen (*rewards*) in het vooruitzicht te stellen. Wat voor beloningen de Esten dan precies in gedachten hadden, vertelt het gespreksverslag niet. Waarschijnlijk omdat dit verzoek zo ongeveer de laatste woorden waren die de Esten met president Bush wisselden. Tot de Amerikaanse president zijn spijt moest hij hierna immers de volgens hem 'interessante bijeenkomst' beëindigen, omdat hij met zijn vrouw naar de kerk moest.²⁶⁴ Concreter dan het verzoek om de Sovjets Amerikaanse beloningen te beloven als zij Estse onafhankelijkheid mogelijk zouden maken, werd het in het gesprek dus niet meer.

De ontmoeting met president Bush telde al met al dus drie heldere verzoeken om Amerikaanse beïnvloeding van het Estse onafhankelijkheidsideaal: het opvoeren van externe druk op de Sovjets in het onderhandelingsproces met de Esten, het treffen van sancties als democratisering in de Sovjet-Unie, met als test-case de Baltische zaak, onvoldoende van de grond zou komen en het in het vooruitzicht stellen van beloningen als het Kremlin bereid zou

²⁶²Witte Huis, 'Memorandum of conversation: meeting with Arnold Ruutel, President of Estonia', 5.

²⁶³Ibidem, 4-5.

²⁶⁴Ibidem, 5.

zijn de Esten onafhankelijkheid te gunnen. De opvallende gemene deler is dat alle drie de verzoeken gericht waren op Amerikaans interveniëren in de verhouding tussen de activisten en Moskou. De ontmoeting met Bush stond dan ook grotendeels in het teken van de Estse vraag naar 'actieve externe invloeden'.

Was dat ook het geval tijdens de hoorzitting van de CSCE op 7 mei 1991 in Washington, de laatste te onderzoeken bron wat betreft de Estse vraag naar Amerikaanse invloeden? Deze hoorzitting was belegde de speciale Congrescommissie om de opvattingen van Baltische leiders te horen over de status van hun onafhankelijkheidsbewegingen. Namens de Estse beweging was premier Edgar Savisaar afgevaardigd, die blijkens de notulen samen met president Vytautas Landsbergis van Litouwen en premier Ivars Godmanis van Letland ongeveer tweeënhalf uur de tijd kreeg om de Amerikaanse parlementariërs bij te praten over de situatie in het Balticum en de wensen van de onafhankelijkheidsactivisten.²⁶⁵ Vergeleken met het haastige bezoek van februari en het gesprek met president Bush in maart was dit zodoende de bijeenkomst waar de Estse onafhankelijkheidsbeweging de meeste tijd kreeg om Amerikaanse politici te overtuigen van het bieden van steun aan het zelfstandigheidsideaal. Met zeven expliciete verzoeken om Amerikaanse invloeden – minstens vier meer dan bij elk van de twee andere ontmoetingen – lijkt premier Savisaar zo goed mogelijk de ruimte te hebben willen benutten die hem tijdens de CSCE-hoorzitting geboden werd.

Een aantal van Savisaars wensen had de Estse onafhankelijkheidsbeweging ook al in de eerdere gesprekken met Amerikaanse politici naar voren gebracht. Na een kort dankwoord begon hij bijvoorbeeld zijn toespraak met een schets van de problematische verhoudingen en de moeizame, in feite non-existente onderhandelingen tussen Estland en de Sovjet-Unie. Volgens hem was een impasse bereikt en was druk op het Kremlin, onder andere vanuit de VS, nodig om echte onafhankelijkheidsgesprekken op gang te brengen: 'I am fully convinced that only through active encouragement by Western nations will the Soviet government be convinced to approach the negotiating table'.²⁶⁶ Om daar even later aan toe te voegen: 'I believe that it is only when the Soviet Union understands that it is going to find itself in an international isolation concerning the Baltic question, only then will its position change'.²⁶⁷ Vervolgens verzocht Savisaar de Amerikanen om economische hulp aan de Sovjet-Unie afhankelijk te maken van Moskou's wil echte onderhandelingen over het herstel van Estse onafhankelijkheid op te starten. Met andere woorden, de VS werd gevraagd de steun in te trekken of sancties op te leggen indien de Sovjets niet serieus met de Esten spraken over

²⁶⁵CSCE, 'Baltic leadership on', 1, 31.

²⁶⁶Ibidem, 10.

²⁶⁷Ibidem, 21.

hernieuwde zelfstandigheid. Tegelijkertijd suggereerde Savisaar dat zijn eigen deelrepubliek wél humanitaire hulp van de Amerikanen verdiende te ontvangen: 'At the same time, we believe that humanitarian aid should reach the people who have become victims of the inefficient Soviet economic system'.²⁶⁸ Verderop in het vraaggesprek uitte de Estse premier zich nog veel explicieter en legde hij uit dat humanitaire steun vooral in de vorm van economische hulp wenselijk was: 'We may find ourselves in a situation where strong economic pressure will be put on us...And, this makes it imperative now that we step up our economic contacts and relations with the West. I don't know if this comparison is proper here or not, but I think the Baltic States need a Marshall plan of its own'.²⁶⁹

Deze drie thema's – druk op het onderhandelingsproces, mogelijke economische sancties tegen de Sovjet-Unie en juist meer economische hulp aan de Esten – passeerden stuk voor stuk al de revue tijdens de twee voorgaande ontmoetingen met Amerikaanse politici. Savisaar uitte echter ook een viertal wensen die de onafhankelijkheidsbeweging nog niet eerder aan Amerikaanse oren had gericht. Ten eerste pleitte hij voor een waarnemersstatus van de Baltische staten bij de CVSE. Ten tweede vroeg hij het Congres en de Amerikaanse regering bij te dragen aan de permanente internationalisering van het Baltische vraagstuk.²⁷⁰

Op een vraag van senator Al D'Amato gaf Savisaar ten derde aan dat de Esten graag zouden zien dat de VS een informatiebureau in Estland zouden vestigen: 'We, too, would be interested in having such a center, and we would view the establishment of such a center as a part of the recognition process. We consider it very important that the U.S. presence in the Baltic region would increase. That would help create a shield to protect our democratically elected parliaments and the Governments that have been formed by those parliaments'.²⁷¹

Ten vierde en afsluitend benadrukte Savisaar de positieve invloed die de VS op het Estse onafhankelijkheidsideaal kon hebben door de Esten *de facto* te erkennen als zelfstandige staat. Volgens hem was hierbij zelfs haast geboden: 'The further the decision to [de facto recognize Estonia] is delayed, the more problems there are'. Als de VS *de facto* Estland, Letland en Litouwen zou erkennen, nam dat volgens Savisaar een hoop onzekerheid en risico's weg. Niet alleen in het Balticum, maar ook in de rest van de Sovjet-Unie. Volgens hem zou het Kremlin dan immers inzien dat het echt de keuze voor democratisering moest maken en niet (opnieuw) kon terugvallen op geweld, in pogingen de oude orde te herstellen.²⁷² Dit laatste verzoek gaat een belangrijke stap verder dan vergelijkbare verzoeken geuit in het

²⁶⁸Ibidem, 10-11.

²⁶⁹Ibidem, 25.

²⁷⁰Ibidem, 11.

²⁷¹Ibidem, 16.

²⁷²Ibidem, 22-24.

gesprek met Bush, ruim een maand eerder. Waar de Esten tijdens het treffen met de Amerikaanse president nog enkel vroegen om steun voor de Baltische aanspraak op onafhankelijkheid en inzet om de Sovjets hier dito van te overtuigen, wilden zij nu dat de VS in ieder geval zelf al in de praktijk Estland volledig zou erkennen als onafhankelijke staat.

Als alle verzoeken tezamen worden genomen die de onafhankelijkheidsbeweging in 1991 voorlegde aan politici uit de VS, dan levert dat een totaalbeeld op van de Estse vraag naar Amerikaanse invloeden. Op de volgende pagina is dit overzichtelijk terug te vinden in Tabel 2, in feite een kopie van Tabel 1. In Tabel 2 betekent dan ook opnieuw een '√' dat het verlangen wel aan de desbetreffende delegatie kenbaar was gemaakt en een 'X' van niet. Nieuw in Tabel 2 is dat de extra kolom 'VS' is toegevoegd om zo schematisch inzicht te krijgen in de overeenkomsten en afwijkingen tussen de Estse verzoeken aan enerzijds West-Europese en anderzijds Amerikaanse politici. De verzoeken die enkel tijdens de gesprekken met Amerikanen naar voren werden gebracht, en dus per definitie nog ontbraken in Tabel 1, zijn om de uniciteit ervan te benadrukken in Tabel 2 gecursiveerd.

Tabel 2: Verzoeken Estse activisten om Amerikaanse, Europese resp. Nederlandse invloeden

	EP	Tweede Kamer	VS
(Opmaat naar) erkenning			
Internationale steun voor de aanspraak op onafhankelijkheid	√	X	√
Volgen van de Deense Verklaring	X	√	X
Waarnemersstatus bij CVSE	√	√	√
Toegang tot EG-structuren	√	√	X
<i>De facto erkenning van Estse onafhankelijkheid</i>	X	X	√
<u>Internationale betrekkingen en diplomatie</u>			
Permanente internationalisering van het Baltische vraagstuk	√	√	√
Afdwingen van bespreking VN over Baltische Vraagstuk	√	X	X
Bevorderen komst internationale commissie voor onderzoek naar de gewelddadige gebeurtenissen van januari 1991	√	√	X
Bevordering van contacten met regeringen en parlementen van Westerse landen	√	√	X
Regelmatiger bezoek van leden EP	√	X	X
Vestiging van een informatiebureau van de Baltische republieken in Brussel/Nederland/VS	√	√	X
Vestiging informatiebureaus van Westerse landen in Baltische republieken	√	√	√
<u>Technische en economische hulp</u>			
Bilaterale technische, medische en/of economische hulp	√	√	√
Verkrijgen van concrete EG-steun	*	√	X
<u>Concrete maatregelen richting Moskou</u>			
Druk op Moskou om echte onderhandelingen te starten	X	√	√
Opschorten EG-hulp aan Sovjet-Unie als Kremlin democratisch streven in Baltische rep. onderdrukt	X	√	√
Eisen van Moskou dat bezetting van gebouwen door Sovjet-militairen in Baltische steden stopt	√	√	X
<i>Moskou overtuigen dat Baltische onafhankelijkheid in eigen belang is</i>	X	X	√
<i>Moskou beloningen in het vooruitzicht stellen bij het schenken van Estse onafhankelijkheid</i>	X	X	√

Tabel 2 maakt inzichtelijk dat de Estse onafhankelijkheidsbeweging de Amerikanen in totaal tien unieke verzoeken voorlegde tijdens de drie ontmoetingen in 1991. Dat waren er niet substantieel veel minder dan richting het EP en de Tweede Kamer, twaalf respectievelijk dertien. Bovendien valt het iets lagere aantal wensen aan de VS deels te verklaren vanuit het feit dat een aantal verzoeken aan de Europese instellingen specifiek betrekking had op Estse samenwerking met de EG, verzoeken die de VS per definitie niet kon waarmaken. Tabel 2 laat daarnaast zien dat het merendeel van de wensen die de onafhankelijkheidsactivisten aan de Amerikanen kenbaar maakten overeenkomt met de wensen die zij de Tweede Kamer en het EP in overweging gaven: zeven van de tien werden ook ten minste één van deze beide organen voorgeschoteld. Aldus was een behoorlijke consistentie in de Estse vraag naar externe invloeden.

Op basis van Tabel 2 kan geconcludeerd worden dat de Estse beweging sinds de getuigenis van Ernst Jaakson bij de CSCE-hoorzitting in 1989, net als richting de West-Europeanen, wel degelijk ook richting de Amerikanen een pleidooi had ontwikkeld waarin inmiddels concrete verzoeken om invloeden een centrale plek hadden gekregen. De oorzaken voor deze ontwikkeling waren blijkens de Amerikaanse gespreksverslagen goeddeels dezelfde als die de toegenomen, geconcretiseerde Estse vraag naar West-Europese invloeden verklaarden: de voortdurende achteruitgang van de Sovjet-economie, de conservatieve wind die omstreeks 1990 in Moskou was opgestoken, daarmee samenhangend het niet (langer) willen slagen van onderhandelingen met het Kremlin en vanaf 1991, voor menig Est het meest problematisch, de communistische greep naar geweld om de nationalistische sentimenten in het Balticum te onderdrukken. Stuk voor stuk redenen die tussen 1989 en 1991 de Estse activisten meer en meer het idee gaven dat zij geen onafhankelijkheid zouden verkrijgen als zij in de confrontatie met de Sovjets enkel op zichzelf waren aangewezen. Was Jaakson in 1989 dus nog vooral vaag en abstract, anno 1991 wenste de Estse beweging van de VS, net als van West-Europa, actieve en concrete beïnvloeding van haar onafhankelijkheidsideaal.

Evenwel waren er ook verschillen tussen het Estse pleidooi aan de Amerikanen en die aan de Tweede Kamerleden en Europarlementariërs. Zo waren drie van de Estse verzoeken aan de VS, gecursiveerd in Tabel 2, geheel nieuw ten opzichte van de gesprekken met de West-Europese volksvertegenwoordigers: ten eerste het verzoek voor *de facto* erkenning van Estland in de categorie '(Opmaat naar) erkenning', ten tweede de wens om Moskou ervan te overtuigen dat Baltische zelfbeschikking in zijn eigen belang zou zijn en ten derde de vraag om Moskou beloningen in het vooruitzicht te stellen bij het schenken van Estse onafhankelijkheid. Deze laatste twee behoren beide tot de categorie 'Concrete maatregelen

richting Moskou'. Het lijkt geen toeval te zijn geweest dat de onafhankelijkheidsbeweging juist deze verzoeken specifiek aan de VS voorlegde. In Tabel 2 is namelijk duidelijk te onderscheiden dat de categorieën waartoe deze behoorden dominant waren in het Estse pleidooi richting de Amerikanen. Zeven van de tien wensen behoorden immers tot de groepen '(Opmaat naar) erkenning' of 'Concrete maatregelen richting Moskou', terwijl er slechts drie werden geuit die zijn te herleiden tot de andere twee thema's.

Daarmee dient zich een tweede en veel belangwekkender verschil aan tussen de Amerikaanse en Europese ervaringen met de Estse onafhankelijkheidsbeweging: de thematisch-geografische spreiding van de verzochte invloeden. Ofschoon zowel aan de Amerikanen als aan de Europeanen verzoeken uit alle vier de categorieën zijn voorgelegd, maakt Tabel 2 immers inzichtelijk dat de Esten aan de diverse thema's een duidelijk ander gewicht toekenden bij de VS dan bij West-Europa. Zoals hierboven gesteld lag het zwaartepunt van de Estse verzoeken aan de VS evident op de categorieën '(Opmaat naar) erkenning' en 'Concrete maatregelen richting Moskou'. Tegenover de Nederlandse en Europese parlementariërs besteedden de Estse activisten eveneens aandacht aan deze onderwerpen, maar in mindere mate. Immers, maar 38% van de verzochte invloeden aan de West-Europeanen maakte deel uit van een der beide categorieën tegenover 70% bij de Amerikanen. De overige 62% van de aan Europa gerichte wensen werd daarentegen geuit in het kader van 'Internationale betrekkingen en diplomatie' of 'Technische en economische hulp', terwijl het aandeel van deze thema's richting de VS dan weer slechts 30% was.²⁷³

Wat zegt deze thematisch-geografische spreiding? Om die vraag degelijk te beantwoorden is het goed om eerst hiërarchie aan te brengen in de verschillende categorieën. Dit kan door te bepalen welke categorieën het dichtst bij de ultieme doelstelling van de onafhankelijkheidsbeweging stonden: volledige zelfstandigheid. Weinig verrassing zal het wekken dat de groep '(Opmaat naar) erkenning' dan bovenaan staat in deze hiërarchie. Met de verzoeken werd het buitenland immers concreet gevraagd zelf direct bij te dragen aan de totstandkoming van Estse zelfbeschikking, van het bieden van internationale steun voor de aanspraak op onafhankelijkheid tot, in het meest extreme geval, *de facto* erkenning van Estlands soevereiniteit. Vlak hieronder staan de verzoeken uit de categorie 'Concrete maatregelen richting Moskou'. Hiermee werd het buitenland niet zozeer verzocht zelf de onafhankelijkheid van Estland mogelijk te maken, maar om het Kremlin hiertoe aan te sporen. Bijvoorbeeld door de Sovjets te verleiden of zelfs te dwingen mee te werken aan een

²⁷³De berekening is gemaakt door het aantal verzoeken uit de verschillende categorieën door het totaal aantal verzoeken per regio te delen. Voor de West-Europese berekening zijn de verzoeken aan de Tweede Kamer en het EP samengenomen.

zelfstandige Estse natiestaat. Ofschoon hiermee dus een extra stap werd ingebouwd in het pad naar onafhankelijkheid, stonden ook de invloeden uit deze categorie nog altijd direct in relatie tot de verwezenlijking van dit einddoel. Beide categorieën omvatten derhalve invloeden die een spoedig herstel van de onafhankelijkheid dienden te stimuleren, enerzijds door buitenlandse erkenning hiervan en anderzijds door de Sovjets hieraan mee te laten werken.

Onderaan in de hiërarchie staan de categorieën 'Internationale betrekkingen en diplomatie' en 'Technische en economische hulp', omdat deze in tegenstelling tot de hierboven verklaarde categorieën niet direct, maar slechts indirect verband hielden met het einddoel van de Estse activisten. De verzochte invloeden uit deze groepen waren veeleer gericht op randvoorwaardelijke zaken: uitdagingen die de actievoerders het hoofd dachten te moeten bieden om gemakkelijker het einddoel van volwaardige zelfstandigheid te bereiken. Zo wilden ze internationale betrekkingen om grensoverstijgend het draagvlak voor de Estse aanspraak op onafhankelijkheid te vergroten. Om economische en medische ondersteuning vroegen ze dan weer om daarmee de eigen economie en sociale voorzieningen meer zelfredzaam te maken en voor te bereiden op een eventueel zelfstandig functioneren. Deze twee lagere categorieën hadden dus wel een relatie met het einddoel van volledige onafhankelijkheid, maar hoogstens indirect.

Naar de Amerikanen toe lag de focus derhalve op de hoog gerangschikte onderwerpen en bij de Europeanen juist op de lagere orden. Op basis van deze thematische hiërarchie kan worden gesteld dat de Estse activisten tegenover de VS vooral inzetten op het verkrijgen van invloeden die direct de kernzaak van hun beweging zouden stimuleren, de totstandkoming van onafhankelijkheid, terwijl zij West-Europa met name vroegen om beïnvloeding die gunstige randvoorwaarden hiervoor mogelijk maakten. Deze thematisch-geografische spreiding duidt erop dat de Estse activisten waarschijnlijk meer vertrouwden op de Amerikaanse geschiktheid en bereidheid om op korte termijn Estland richting een succesvolle onafhankelijkheid te helpen dan die van West-Europa. Immers, waar de onafhankelijkheidsbeweging de Amerikanen bijna exclusief om invloeden vroeg die direct verband hielden met een spoedige verwezenlijking van dit einddoel, leek ze te veronderstellen dat West-Europa een langere aanlooptijd nodig had voordat het eveneens dergelijke, verstrekkende beïnvloeding zou kunnen bieden. De activisten lijken via de randvoorwaardelijke verzoeken dan ook eerst de Europese geesten te hebben willen laten rijpen voor de Estse onafhankelijkheidsgedachte. De duidelijkste blijk hiervan was de sterke focus die de beweging bij West-Europa legde op het creëren van een breder internationaal begrip voor de Estse onafhankelijkheidsaspiraties, met name via de wensen in de categorie 'Internationale betrekkingen en diplomatie'. Verzoeken als

het bevorderen van Estse contacten met Westerse politici en het regelmatigere mogen ontvangen van Europese parlementariërs waren waarschijnlijk vooral bedoeld om Europa meer kennis bij te brengen over de nationale eigenheid der Esten, hun vermeende Europeesheid en het leed dat hen zowel historisch als contemporain zou zijn berokkend door het Sovjet-regime. Pas nadat de West-Europeanen zodanig gekneet waren, zouden ze dus een voldoende begrip hebben van het Estse onafhankelijkheidsideaal om nog enkel verzocht te hoeven worden zich in te spannen voor het herstel van een zelfstandig Estland, zo lijkt de onafhankelijkheidsbeweging te hebben verondersteld.

Deze tussenstap achtten de activisten bij de Amerikanen kennelijk niet nodig. Zodoende ontstaat de indruk dat de Estse beweging het gevoel heeft gehad dat anno 1991 er bij de Amerikanen al een groter draagvlak was voor een volledig onafhankelijk Estland en dat het verkrijgen van onverdeelde, openlijke steun daarvoor bij de VS makkelijker te bereiken zou zijn dan bij West-Europese naties. De activisten lijken te hebben gedacht dat de VS, in tegenstelling tot West-Europa, niet eerst nog wegwijz gemaakt hoefde te worden in de geschiedenis en cultuur van de Estse natie, maar reeds voldoende overtuigd was van het vermeende Estse recht op nationale zelfbeschikking en eerder bereid zou zijn een bijdrage te leveren aan een spoedige restauratie van zelfstandigheid.

Op het eerste gezicht waren deze positieve aannames over de Amerikaanse houding misschien nog niet eens zo onterecht. De VS kon bijvoorbeeld goed worden gezien als de internationale vaandeldrager van de weerstand tegen de Sovjet-heerschappij in Estland. Het land verklaarde immers al in juli 1940 de annexatie van de Baltische staten illegitiem, behield deze stellingname tot en met de ineenstorting van de Sovjet-Unie een halve eeuw later en onderhield in de tussentijd immer contacten met het consulaat van de voormalige Republiek Estland in New York.²⁷⁴ Ernst Jaakson, de Est die tijdens de eerste CSCE-hoorzitting over het Baltische vraagstuk in 1989 sprak, had daaraan zijn positie van consul-generaal in de VS te danken, een positie die de Esten na de Tweede Wereldoorlog in nog maar weinig andere landen hadden.

Daarnaast reisden Amerikaanse politici al vanaf de jaren tachtig individueel of in kleine samenstelling naar Estland om aldaar met de onafhankelijkheidsbeweging te spreken.²⁷⁵ Het volgende hoofdstuk licht hiervan een voorbeeld uit.²⁷⁶ De eerste naoorlogse bezoeken van

274J. L'Hommedieu, 'Roosevelt and the dictators: the origin of the US non-recognition policy of the Soviet annexation of the Baltic states', in: J. Hiden, V. Made en D.J. Smith ed., *The Baltic question during the Cold War* (New York 2008) 38.

275CSCE, 'Report of the', 1, 13.

276Voor dit hoofdstuk zijn de bronnen waar dit voorbeeld op rust niet bruikbaar, omdat ze alleen de Amerikaanse kant van het bezoek laten zien en dus niet ingaan op een evt. Estse vraag naar invloeden.

bijvoorbeeld de Tweede Kamer en het EP werden echter pas gepleegd via de parlementaire reizen van 1991. De Amerikanen boorden dus al veel eerder eigenhandig contacten aan met Estse onafhankelijkheidsactivisten dan de meeste van hun Europese collega's. Met name een zinsnede uit het Nederlandse reisverslag is wat dit betreft veelzeggend: 'Het vanuit Den Haag rechtstreeks communiceren met de Baltische republieken is verbindingstechnisch moeilijk'. De delegatie was blijkens het rapport voor het maken van afspraken met de Estse activisten daardoor zelfs afhankelijk van nota bene de ambassade in Moskou.²⁷⁷ In dit licht bezien is het niet zo verwonderlijk dat de Estse beweging ervan lijkt uit te zijn gegaan dat de VS begin jaren negentig al beter op de hoogte was van haar onafhankelijkheidsideaal en deze derhalve reeds inniger omarmde, dan het merendeel van West-Europa.

Indien de Estse onafhankelijkheidsactivisten begin 1991 inderdaad veronderstelden dat de VS qua draagvlak voor een onafhankelijk Estland al een stap verder was dan de meeste West-Europese landen, dan is het dus waarschijnlijk dat deze aanname gebaseerd was op eerdere Amerikaanse steunbetuigingen, waarvan in de voorgaande alinea's enkele voorbeelden zijn aangedragen. Dit zou één verklaring kunnen zijn voor het opvallende verschil in de Estse vraag naar enerzijds Amerikaanse en anderzijds West-Europese invloeden. Daarmee is echter nog niet gezegd dat de vermoedelijke veronderstelling van de Estse actievoerders ook klopte. Vooralsnog blijft de vraag dan ook staan of de VS inderdaad eerder dan veel West-Europese naties klaar en bereid zou zijn voor volmondige steun aan Estse onafhankelijkheid. Deze kan pas beantwoord worden op het moment dat er tevens een beeld is van welke invloeden de beide gebieden daadwerkelijk zonden naar de onafhankelijkheidsbeweging. Gelukkig is juist dit het onderwerp van het volgende en tevens laatste hoofdstuk van deze scriptie. Daarin staan namelijk de buitenlandse invloeden op het onafhankelijkheidsideaal centraal, zowel wanneer deze gezonden werden in antwoord op Estse verzoeken daartoe als wanneer het aan een concrete vraag daarnaar ontbrak. Pas in het volgende hoofdstuk zal er over de kwestie of de activisten met hun aannames over Amerikaanse en Europese bereidheid tot steun aan Estse zelfstandigheid juist zaten dus een definitief standpunt ingenomen kunnen worden.

Wel kan reeds worden geconcludeerd dat de Estse onafhankelijkheidsbeweging evident openstond voor invloeden vanuit de VS en deze bovendien zelf opzocht. In alle drie de ontmoetingen met Amerikaanse politici in 1991 presenteerden de activisten de VS meerdere concrete wensen, wat resulteerde in de tien unieke verzoeken om Amerikaanse invloeden die opgenomen zijn in Tabel 2. Dat de Amerikanen door de Sovjet-top en de communistische pers jarenlang als de ideologische aartsvijand nummer één werden

²⁷⁷Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis', 1-2.

afgeschilderd, heeft de Esten er evident niet van weerhouden hen toch te raadplegen voor hulp aan hun onafhankelijkheidsdoel. In plaats van een terughoudende opstelling koos de beweging juist voor een welhaast aanhankelijke houding richting de VS. De ideologische kloof tussen de Sovjet-Unie en de VS heeft in ieder geval tijdens de latere jaren van de beweging geenszins de Estse activisten beperkt in het opzoeken van Amerikaanse invloeden, eerder het tegenovergestelde.

Daarnaast is het mogelijk geweest om dominante aspecten te onderscheiden in de aard van deze Estse verzoeken. De onafhankelijkheidsactivisten focusten zich tegenover de VS immers sterk op twee zaken: enerzijds het verkrijgen van invloeden die de (opmaat naar) onafhankelijkheid zouden bespoedigen, zoals een waarnemersstatus bij de CVSE en *de facto* erkenning van de Republiek Estland, en anderzijds het afdwingen van concrete, Amerikaanse maatregelen tegen Moskou, zodat de Sovjets de verzelfstandiging van Estland mogelijk zouden maken. Op de vraag *hoe* de activisten de Amerikaanse invloeden opzochten, luidt het antwoord dan ook dat zij zich vooral toelegden op het verkrijgen van concrete steun voor het bereiken van de hoofddoelen van hun beweging: het versterken van de Estse claim op onafhankelijkheid en het beïnvloeden van de Sovjets om hen deze claim te laten honoreren.

Dit hoofdstuk had als doel te bepalen of de Estse onafhankelijkheidsbeweging zelf openstond voor buitenlandse invloeden en zo ja, of ze deze vervolgens ook zelf opzocht. Dat de activisten allereerst openstonden voor buitenlandse invloeden is in kaart gebracht via achtereenvolgens de Estse en pan-Baltische oproepen aan de wereldgemeenschap, de ontvangsten van de Nederlandse en Europese reisdelegaties en de ontmoetingen met Amerikaanse politici. Het onderzoek hiernaar heeft aangetoond dat de Estse beweging op velerlei wijzen ontvankelijk was voor die externe beïnvloeding waarvan gedacht werd dat deze zou bijdragen aan de verwezenlijking van een zelfstandig Estland. Bovendien stond de beweging tijdens haar gehele bestaan open voor deze invloeden, van 1979 tot 1991. Daarbij dient wel te worden opgemerkt dat alleen de appels aan de mondiale samenleving ook daadwerkelijk gedurende deze volledige periode geuit werden; de fysieke ontmoetingen met buitenlandse politici kwamen pas later echt op gang, vanaf het begin van de jaren negentig.

Dat de Estse onafhankelijkheidsbeweging slechts geleidelijk haar arsenaal voor het vergaren van externe invloeden uitbreidde met het ontvangen en bezoeken van buitenlandse staatslieden, hangt nauw samen met de tactiek die zij hanteerde. Haar zelfverkozen strategie om in de jaren tachtig nog vooral zelfstandig in dialoog te geraken met het Kremlin, sloot aanvankelijk een vraag naar ingrijpende buitenlandse beïnvloeding uit. Wanneer zij het

buitenland in deze eerste jaren wél om beïnvloeding vroeg, dan betrof het derhalve hoofdzakelijk wat hierboven de zogenaamde 'passieve externe invloeden' genoemd zijn: publieke, buitenlandse steun voor de historische, juridische en morele claim op onafhankelijkheid, maar zonder directe of diepgaande inmenging in het proces waarin de Esten tegenover de Sovjets verwickeld waren om tot zelfstandigheid te komen. Deze passieve externe invloeden dienden voornamelijk als een aanvullend argument, als een extra opening, in de onderhandelingen die de Estse activisten *zelf* met het Kremlin voerden; externe deelname aan deze gesprekken of pressie hierop zochten zij, ten behoeve van de slagingskans, aanvankelijk nog juist niet of slechts amper.

De beweging vroeg pas grootschalig om actieve beïnvloeding uit het buitenland toen het haar begin jaren negentig steeds meer onmogelijk leek om er nog zelfstandig uit te komen met de Sovjets, bovenal door het groeiende conservatisme in Moskou en het gewelddadige neerslaan van de Baltische demonstraties in januari 1991. Meer en meer poogden zij bij het buitenland zowel concrete als actieve beïnvloeding van het onafhankelijkheidsproces af te dwingen. Daartoe vulden zij hun mondiale benadering gaandeweg aan met bilaterale contacten. Middels ontmoetingen met onder meer Tweede Kamerleden, Europarlementariërs en Amerikaanse politici probeerden de activisten in de latere fase van hun beweging een breed scala aan externe invloeden los te weken die rechtstreeks de Estse zaak zouden begunstigen. Voorbeelden hiervan waren de verzoeken tot internationale erkenning, het opzetten van diplomatieke betrekkingen en het ontvangen van economische hulp, zoals reeds in Tabel 1 en 2 te zien was.

Ten opzichte van de mondiale oproepen uit de beginjaren waren in de latere jaren echter de verzoeken om concrete maatregelen richting Moskou het meest vernieuwend en verstrekkend. Deze toonden immers het duidelijkst de breuk die de Estse beweging doorvoerde in haar houding tegenover zowel de Sovjets als externe invloeden. Waar ze voorheen zelf een dialoog met het Kremlin probeerde op te starten, werd in de vroege jaren negentig de gedachte dominant dat dit zonder hulp van buitenaf niet zou lukken of onvoldoende zou opleveren. De vraag naar concrete maatregelen richting Moskou, zoals het opvoeren van internationale druk om tot echte onderhandelingen te komen en het dreigen met (economische) sancties, werd daarom een integraal onderdeel van de Estse tactiek om het onafhankelijkheidsideaal te realiseren. Tijdens latere jaren van haar bestaan stond de beweging dan ook meer dan ooit open voor externe invloeden: de vraag naar passieve steun uit de jaren tachtig vervulde zij in het nieuwe decennium rijkelijk met verzoeken om actieve invloeden die in directe zin de slagingskans van haar zelfstandigheidsaspiraties

moesten doen toenemen.

Van passieve naar actieve invloeden. Van oproepen aan een anoniem, mondiaal publiek naar bilaterale contacten en fysieke ontmoetingen met Westerse politici. En van een vage, abstracte vraag naar een breed scala aan concrete verzoeken. De Estse beweging stond zeer zeker open voor buitenlandse beïnvloeding. Haar receptiviteit groeide zelfs gaandeweg en de activisten zochten bovendien steeds vaker zelf externe beïnvloeding op. Een eventueel gebrek aan Estse ontvankelijkheid voor buitenlandse invloeden kan dan ook uitgesloten worden als een billijke reden voor de weinige aandacht die de huidige geschiedschrijving besteedt aan de rol die externe beïnvloeding mogelijk speelde bij de totstandkoming van het contemporaine, onafhankelijke Estland. Voor beïnvloeding zijn echter minstens twee partijen nodig. Dat de Estse beweging zelf openstond voor buitenlandse invloeden wil dan ook nog niet zeggen dat haar onafhankelijkheidsstreven op enigerlei wijze ook daadwerkelijk van buitenaf is beïnvloed. Als het buitenland weinig interesse had om zich in te spannen voor de Estse zaak, dan zou het, de ontvankelijkheid van de Esten zelf ten spijt, alsnog terecht kunnen zijn dat de rol van externe invloeden in de historiografie relatief onderbelicht is. Daarom is een studie nodig naar de wijze waarop het buitenland de Estse verzoeken om beïnvloeding beantwoordde en welke invloeden het zond zonder dat daar een concrete vraag naar was. Dit is dan ook het thema van het volgende en tevens afsluitende hoofdstuk.

Hoofdstuk 3: Onbekend, onbemind – buitenlandse beïnvloeding van het Estse onafhankelijkheidsideaal

Kuidas külvad, nõnda lõikad – Zoals je zaait, zul je oogsten. Voor een land waar het lutherse protestantisme eeuwenlang het dominante geloof was, is het geen wonder dat dit bijbelse spreekwoord de nationale taal is binnengedrongen. En hoewel de communistische bezetter met zijn dwangmatig politiek atheïsme in 1939 de vrijheid van godsdienst beëindigde en Estland sindsdien een dramatische afname in kerkgangers onderging²⁷⁸, was dit spreekwoord niettemin menig Estse activist op het seculiere lijf geschreven. Tussen 1979 en 1991 probeerde zijn onafhankelijkheidsbeweiging immers consequent de kiemen voor buitenlandse steun te zaaien, in de hoop op termijn zoveel mogelijk externe invloeden te kunnen oogsten, invloeden die bij zouden dragen aan het volledige herstel van Estlands zelfbeschikking. *Kuidas külvad, nõnda lõikad*.

Het vorige hoofdstuk behandelde de Estse inspanningen om een voedingsbodem te creëren die een maximum aan constructieve invloeden uit het buitenland zou opleveren. Daaruit kwam naar voren dat de Estse onafhankelijkheidsbeweging uitermate ontvankelijk was voor het ontvangen van externe invloeden en dat de activisten bovendien een steeds proactiever houding aannamen om zelf de gewenste beïnvloeding te vergaren. In Hoofdstuk 2 is daarmee een eventueel gebrek aan Estse ontvankelijkheid uitgesloten als billijke reden voor de onderbelichting van buitenlandse invloeden op de Estse onafhankelijkheidsbeweging in de bestaande historiografie. Dit zegt echter nog niets over de bereidheid van het buitenland om de Estse wens tot zelfbeschikking te stimuleren. Konden de activisten na al hun inspanningen eigenlijk wel oogstten? Of was het buitenland helemaal niet geneigd om een bijdrage te leveren en bevindt zich daarin een terechte oorzaak voor de weinige aandacht die de historiografie tot op heden besteedt aan de rol van externe invloeden in de verwezenlijking van het Estse onafhankelijkheidsideaal?

Om op dergelijke vragen een antwoord te bieden vorm het huidige hoofdstuk het spiegelbeeld van het vorige; ditmaal staat niet de Estse vraag centraal, maar het buitenlandse antwoord daarop. Dit hoofdstuk toetst ten eerste hoe het buitenland reageerde op de Estse verzoeken om beïnvloeding, zoals die in het vorige hoofdstuk reeds zijn benoemd. Ten tweede brengt het in kaart welke invloeden landen zonden zónder dat daar direct een concrete Estse vraag naar was. Ten derde en afsluitend analyseert dit hoofdstuk met welke houding het

278R. Ringvee, 'Religion: not declining but changing. What do the population censuses and surveys say about religion in Estonia?', *Religion* 44:3 (2014) 505-506.

buitenland het Kremlin benaderde en in hoeverre ze probeerde dit centrum van de Sovjet-macht ten bate van de Estse activisten te beïnvloeden.

Aan de hand van deze drie onderzoeklijnen worden dezelfde geografische domeinen als in het voorgaande hoofdstuk bestudeert: de wereldgemeenschap, West-Europa en de VS. Op die manier schetst dit hoofdstuk een beeld van de buitenlandse bereidheid om de Estse onafhankelijkheidsbeweging te steunen en de daadwerkelijke beïnvloeding van buitenaf. Daarmee draagt dit hoofdstuk argumenten aan op basis waarvan bepaald kan worden of de historiografische onderbelichting al dan niet terecht is van het aandeel dat buitenlandse invloeden op (het succes van) de Estse onafhankelijkheidsbeweging hadden.

Terug bij Europa, deel II: Buitenlandse houding jegens een 'nieuw Europa' met Estland

Een nieuwe tijd, een nieuw Europa: begin jaren negentig onder veel politici een populaire gedachte. Door de hereniging van Duitsland, de afbrokkeling van het communisme en de opkomst van nationale bewegingen in de Sovjet-Unie en, met naar later blijkt een onfortuinlijker verloop, Joegoslavië raakt menig politicus ervan overtuigd dat een nieuwe tijd en, derhalve, een nieuw Europa aanstaande is en actief verwelkomd moet worden. Niet alleen politici scharen zich in groten getale achter de idee dat, met het einde van Koude Oorlog in zicht, het IJzeren Gordijn neergehaald moet worden en Europa 'weer' een verenigd continent moet zijn. Ook veel journalisten, opiniemakers en wetenschappers huldigen deze opvatting. Misschien wel de belichaming hiervan is de politicoloog Francis Fukuyama met zijn net zo vermaarde als verguisde essay *The end of history?* uit de zomer van 1989, waarin hij stelt dat door de vermeende naderende overwinning van het kapitalisme op het communisme, het laatste ideologische twistpunt de wereld uit zal worden geholpen en daarmee tevens een einde aan de geschiedenis als zodanig komt.²⁷⁹ Een wijdverspreid vertrouwen in een harmonieuze (Europese) toekomst maakte zich in die begin jaren negentig meester van vele bestuurders en intellectuelen.

Een toonbeeld van dit optimisme en de pogingen om dit politiek te effectueren, was de CVSE-top die tussen 19 en 21 november 1990 in Frankrijk plaatsvond en waar het vaststellen van het *Handvest van Parijs voor een nieuw Europa* centraal stond. In Hoofdstuk 2 zijn reeds de hoofdpunten van dit verdrag behandeld, alle ertoe dienend het 'nieuwe Europa' gestalte te geven. Aldaar is ook geschreven over Lennart Meri's aanwezigheid bij de conventie, de minister van Buitenlandse Zaken van het destijds nog niet-soevereine Estland. De conclusie

279F. Fukuyama, 'The end of history?', *The National Interest* (1989) <<http://www.wesjones.com/eoh.htm>> 23-04-2016.

luidde kort samengevat dat het bijwonen van de top door een van de belangrijkste voormannen van de Estse onafhankelijkheidsbeweging een blijk was van de Estse ontvankelijkheid voor externe beïnvloeding van het zelfstandigheidsstreven.

Was die ontvankelijkheid echter wel wederzijds? Was er, met andere woorden, op de CVSE-samenkomst van november 1990 sprake van een buitenland dat eveneens bereid was zich hard te maken voor de verwezenlijking van het Estse onafhankelijkheidsideaal? Op die vraag is geen enkelvoudig antwoord te bieden. Tijdens de top kenmerkte de houding van de CVSE-lidstaten²⁸⁰ zich door een tweetal karakteristieke en tegelijkertijd paradoxale tendensen. Enerzijds leek een belangrijk deel van de aanwezige landen zich uitnodigend op te stellen richting de activisten en bereid hen een helpende hand te bieden. Anderzijds viel juist veel lidstaten terughoudendheid ten deel. Juist het paradoxale samenzijn van deze twee kenmerken maakt een korte, nadere bestudering van de interactie tussen de CVSE-landen en de Estse beweging de moeite waard, omdat deze symbool staat voor de complexe afwegingen die het buitenland moest maken bij de keuze al dan niet het Estse onafhankelijkheidsideaal te stimuleren. Daarmee dient deze paragraaf als prelude op het eigenlijke onderzoek naar de beïnvloeding vanuit achtereenvolgens de wereldgemeenschap, West-Europa en de VS.

In de paragraaf *Terug bij Europa, deel I* uit Hoofdstuk 2 werd al aangesneden dat vertegenwoordigers van de Estse onafhankelijkheidsbeweging, in het bijzonder Lennart Meri, op uitnodiging van het gastland aanwezig waren bij de CVSE-bijeenkomst in Parijs; letterlijk een uitnodigend gebaar van de CVSE-leden. Tegelijkertijd behandelde de desbetreffende paragraaf ook het gedwongen vertrek van Meri en zijn Baltische collega's van de officiële onderdelen van de conventie, door de Sovjets geïnstigeerd maar op het eerste gezicht door geen van de overige lidstaten tegengehouden. Wat dat betreft kan dit voorval juist als illustratief beschouwd worden voor de CVSE's terughoudendheid richting de Estse beweging. De gebeurtenissen tussen de Franse uitnodiging en de Sovjet-weigering zijn veelzeggend voor de wispelturige wijze waarop veel CVSE-leden zich verhielden tot de Estse activisten. Om deze worsteling met tegenstrijdige attitudes, principes en belangen te duiden volgt hieronder een chronologische reconstructie van de houding die de CVSE en haar lidstaten voorafgaand, tijdens en na afloop van de bijeenkomst in Parijs ten opzichte van Estland aannamen.

Op donderdag 19 juli 1990, precies vier maanden voordat de CVSE haar conferentie zou openen, werd voor het eerst Estse deelname aan de top te berde gebracht. Het waren de Esten zelf die, gezamenlijk met Letse en Litouwse ambtsgenoten, dit pleit bezorgden. In een open brief beargumenteerde de Estse minister Endel Lippmaa dat Baltische participatie in lijn

280Ter herinnering: Canada, de VS en alle Europese natiestaten (incl. Sovjet-Unie), behalve Albanië en Andorra.

zou zijn met zowel de grondwet van de Sovjet-Unie als de voorschriften van de CVSE. Bovendien vonden Lippmaa en de zijnen dat Baltisch waarnemerschap noodzakelijk was, omdat de onafhankelijkheid van de drie republieken onvermijdbaar zou zijn: 'The Baltic States see no alternative to full independence and [...] request observer status for the Baltic States at the CSCE committee for the preparation of a summit meeting in Paris and at the summit meeting itself'.²⁸¹

Aanvankelijk leek deelname de Esten, Letten en Litouwers echter niet gegund. Een week na verzending beantwoordde het hoofdkantoor van de CVSE hun oproep immers met de opmerking dat Baltisch waarnemerschap om procedurele redenen uitgesloten was. Aan *Agence Europe* legde het uit waarom: 'In point of fact, none of the 35 countries taking part in the CSCE has made such a request, as is provided for in the procedure for the admission of observers'.²⁸² Omdat schijnbaar geen enkel land een verzoek voor Baltische participatie wilde indienen, leek de deur tot het CVSE-congres gesloten te blijven voor de Estse activisten.

Enkele maanden bleef het stil omtrent de Estse wens tot waarnemerschap. Tot 28 september. Toen wierp Denemarken zich als eerste land openlijk op voor Baltische plekken aan de CVSE-tafels. Na een gesprek met onder meer zijn Estse ambtsgenoot Meri maakte de Deense minister van Buitenlandse Zaken Ellemann-Jensen bekend dat zijn land 'an application by the three states to participate as observers in a summit meeting of the Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE), to be held in Paris in November' zou steunen.²⁸³ Op 12 oktober werd dit voorbeeld gevolgd door de VS, toen een woordvoerder van het Witte Huis het nieuwsagentschap *Reuters* liet optekenen dat ook de Amerikaanse regering voorstander was van Estse waarnemerschap op de CVSE-top.²⁸⁴ Dankzij de expliciete steun die zowel Denemarken als de VS minstens een maand voor de conferentie was in ieder geval tijdig aan de procedurele verplichting voldaan dat kandidaat-waarnemers voorgedragen moesten worden door lidstaten van de CVSE. Omdat daarmee een belangrijke horde was genomen, leek Estse participatie in de top alsnog binnen handbereik.

Dit voor de activistische Esten zo hoopvolle visioen kreeg door opnieuw de VS een extra impuls op 16 november 1990, drie dagen voor aanvang van het congres. Nota bene de Amerikaanse ambassadeur aan de CVSE, John Maresca, herhaalde tegenover *Reuters* de steun die zijn land bood aan Baltische deelname in Parijs. Het liefst als volwaardige lidstaten, maar dat kon volgens hem pas wanneer Estland, Letland en Litouwen volledig onafhankelijk

281S.n., 'Baltic states ask for CSCE observer status', *Reuters News* (19-07-1990) s.p.

282S.n., 'Baltic states will not be granted observer status at CSCE conference', *Agence Europe* (26-07-1990) s.p.

283S.n., 'Denmark works for establishment of Baltic bureau in Copenhagen', *Reuters News* (29-09-1990) s.p.

Hoewel *Reuters* dit artikel pas op 29 sept. publiceerde, was het blijkens de tekst een dag eerder geschreven.
284S.n., 'Bush assures Estonian leaders of U.S. support for Baltics', *Reuters News* (12-10-1990) s.p.

waren. Bovendien moest dat dan door de leden van de CVSE ook nog unaniem bekrachtigd worden: 'We'd be happy if they were full participants. But...(sic) that can only happen on the basis of consensus which clearly is not possible right now'.²⁸⁵ Daarentegen beschouwde Maresca Baltisch waarnemerschap op de top in Frankrijk wel reeds in lijn met de CVSE-reglementen. In hetzelfde interview wees hij zelfs uitdrukkelijk op de rechten waarop de activisten zich in hun rol als waarnemer konden beroepen tijdens de conferentie:

The rules guarantee 'access to the host state, to the venue and to open sessions of CSCE meetings for representatives of the media, non-government organisations or religious groups, and private individuals, both nationals and foreigners'. It is not totally satisfactory but it is the reality of the situation right now [...] In the meantime [thanks to their guest observer status] they [the Baltic states] do have access, they have a way of expressing themselves...(sic) a possibility to be heard.²⁸⁶

Daags voor de top leek Ests waarnemerschap zodoende in kannen en kruiken. Wat zou op zulke korte termijn hun deelname nog kunnen verhinderen? Veel, zo bleek al snel. Een dag na Maresca's verklaring – slechts twee dagen voor de opening van de CVSE-top – kondigden zich nieuwe problemen aan voor de Estse onafhankelijkheidsbeweging, getuige een artikel van Annika Savill voor de Britse krant *The Independent*. De journalist berichtte over de summere reeks landen die bij stemming bereid zou zijn Baltisch waarnemerschap te steunen: 'Ahead of the summit the three republics have sought, again, to enlist support from CSCE member states to back their claim to observer status; in response they have come up with the relatively unimpressive-sounding list of Denmark, Norway, Sweden, Finland, Iceland and Poland'. De drie Baltische bewegingen hadden, gebaseerd op hun eigen cijfers, slechts zes CVSE-leden bereid gevonden hulp te bieden. Maar volgens Savill was zelfs deze steun niet per se onomwonden: 'It now emerges that even some of the countries on the list of backers would drop their support if it became clear that the Russians would veto the move. "We do not feel that strongly about it that we would wish to jeopardise the greater consensus," said a Norwegian diplomat, indicating that several others might follow suit'.²⁸⁷ De Estse pogingen om steun te verwerven voor deelname aan de CVSE-top leken alsnog schipbreuk te lijden. In het zicht van de haven brokkelde de moeizaam opgebouwde bijstand alras weer af. Een goede relatie met de Sovjets bleek ook in 1990 nog voor veel landen nu eenmaal belangrijker dan het lot van drie kleine republieken aan de Oostzee.

²⁸⁵D. Hamilton, 'Baltic republics are outsiders at CSCE party', *Reuters News* (16-11-1990) s.p.

²⁸⁶Hamilton, 'Baltic republics are', s.p.

²⁸⁷A. Savill, 'The small voices that won't be heard in Paris', *The Independent* (17-11-1990) 9.

Het enige land dat twee dagen voorafgaand aan de Parijs-conferentie volgens *The Independent* nog altijd wél bereid was schijnbaar onvoorwaardelijk de Esten en hun zuiderburen te steunen was tevens het land dat als eerste onverholo deze steun al had uitgesproken: Denemarken. Immers, zo schreef Savill na een Deense diplomaat te hebben gesproken: 'A noteworthy exception is the Danes, who say they would maintain their support regardless: "It is clear that somebody must take a more courageous line on this, and that obviously falls on the smaller countries," said a Danish diplomat. Since most countries never recognised the annexation [...] "ergo, the Baltic republics are already states and should be represented," he added'.²⁸⁸

Eigenaardig aan dit citaat is de overtuiging waarmee de anonieme diplomaat uit Denemarken stelde dat steun voor Baltisch waarnemerschap bij de CVSE 'duidelijk van de kleine landen' moest komen. Stond bijvoorbeeld niet juist het relatief kleine Noorwegen op het punt te zwichten voor de druk van de Sovjets? En had supermacht Amerika daarentegen niet al ruim een maand voor de conferentie en bovendien nog eens drie dagen van tevoren zich solidair verklaard met de Estse participatiewens? De oplettende lezer zal het echter zijn opgevallen dat de VS opeens niet meer voorkwam op Savills lijst van landen die bereid waren de Balten te helpen het CVSE-waarnemerschap te verwerven. Betrof het hier slechts een onnauwkeurigheid van *The Independent* of sorteerden de Amerikanen plotseling werkelijk voor op het intrekken van hun steun?

Nieuwe berichtgeving na Savills publicatie wees in de richting van de tweede optie. Terwijl de CVSE-top inmiddels zo goed als begonnen was, leek zelfs de VS alsnog te buigen voor de dwingende wensen van het Kremlin. Een dag voordat de conferentie haar deuren opende, kwam de VS met rasse schreden terug op zijn mening dat de Esten het waarnemerschap aangeboden moesten worden. Lieten de Amerikanen op 16 november zich via hun CVSE-ambassadeur Maresca nog uitgebreid bedienen van nota bene het CVSE-reglement om te onderstrepen dat de drie Baltische staten gegarandeerd zouden zijn van een officiële waarnemersstatus in Parijs, op 18 november legde hun minister van Buitenlandse Zaken, James Baker, zijn Estse ambtsgenoot Meri uit dat ook het laatste restje hoop hierop in rook was opgegaan – mede door toedoen van de VS. Want, zo schreef *Reuters* na interviews met Amerikaanse diplomaten: 'U.S. officials said there was little Washington or others could do in the face of Soviet opposition [...] The United States is anxious to avoid any step that could embarrass Soviet President Mikhail Gorbachev and make his already difficult position more precarious. Most U.S. officials are convinced that Baltic independence is a matter of

²⁸⁸Savill, 'The small voices', 9.

time and there is no point in pushing Gorbachev to hurry an inevitable process'.²⁸⁹ Gezwicht voor communistische pressie was Baltisch waarnemerschap voor de Amerikanen ineens niet meer een onomstreden recht, maar een onheuse provocatie van Gorbatsjov en daarmee alsnog een *no-go*. Als doekje voor het bloeden van werd de Esten de ogenschijnlijk flatterende maar de in praktijk weinig behelzende status van 'distinguished guests of the French government' aangeboden.²⁹⁰

Van volledig lidmaatschap, naar officiële waarnemers, naar 'voornamen gasten'. Onder invloed van een wisselvallige internationale opinie mondde Estse deelname aan de CVSE-bijeenkomst meer en meer uit in een anticlimax. Minister Lennart Meri was dan ook duidelijk teleurgesteld in de gang van zaken: 'Meri told reporters he was unhappy at this status. "It seems we will be the last unresolved problem of Europe," he said'.²⁹¹ Zijn Letse collega Jānis Jurkāns leek evenzo gedesillusioneerd. Beeldend lichtte hij tegenover *Reuters* toe hoe zelfs het verkrijgen van de basale benodigdheden die 'voornamen gasten' behoeven dreigde te mislukken: 'Jurkens (sic) said the Baltic delegations had still not received official invitations or identity badges enabling them to enter the conference chamber. "Representatives of the French Foreign Ministry assured us we would enjoy the status of distinguished guests. But we were waiting the whole day for these badges so that we could pass into the conference and there is still nothing"'.²⁹² In Litouwen leidde de wispelturigheid van het Westen zelfs tot publieke protesten: 'The demonstrators, from the radical Lithuanian Freedom League, had been protesting against [...] the denial of observer status to the Baltic republics at this week's Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE) summit in Paris. The three Baltic states - Lithuania, Latvia and Estonia - feel betrayed by the West, which has been more concerned to maintain good relations with President Gorbachev than to press for the restoration of their independence, lost in 1940'.²⁹³ Maar wie dacht de opeenstapeling van teleurstellingen voor de Balten zijn einde kende in de degradatie tot 'voornamen gasten van de Franse regering' en de onbeholpen manier waarop deze status tot stand moest komen, kwam bedrogen uit. De representanten van de drie opstandige Oostzeerepublieken leken zowaar onder het juk te zijn beland van een in volle werking getreden Wet van Murphy. Wederom stond de Esten en hun zuiderburen een nieuwe, zelfs nog grotere deceptie te wachten.

Hoewel het predicaat 'voornamen gasten' lang niet zo gewichtig was als het officiële

289A. Elsner, 'Baker soothes Baltic ministers sidelined at summit', *Reuters News* (18-11-1990) s.p.

290Elsner, 'Baker soothes Baltic', s.p.

291Ibidem.

292Ibidem.

293H. Womack, 'Lithuanians press for independent status: Balts bitter at world's neglect', *The Independent* (19-11-1990) 12.

waarnemerschap, leek het de afgevaardigden van de Estse onafhankelijkheidsbeweging in ieder geval een dekmantel te bieden om aanwezig te kunnen zijn tijdens de beraadslagingen van de CVSE in Parijs. Maar binnen de kortste keren was ook in dit eten roet gegooid. Nog voordat de driedaagse top goed en wel onderweg was, moesten de Esten, Letten en Litouwers namelijk de conferentiezaal alweer verlaten. Zij bleken niet alleen 'voornamen' maar bovendien ongenode gasten te zijn. Althans, in de opvatting van één land: de Sovjet-Unie. Middels een veto blokkeerde Moskou dan ook elke vorm van Baltische aanwezigheid op de top. Tijdens de eerste lunch, direct na de officiële opening op 19 november, werd de Esten, Letten en Litouwers dan ook de toegang tot de bijeenkomst ontzegd: 'French diplomats informed the three that the Soviet Union had objected to them being present in the room as independent states and French Foreign Minister Roland Dumas had called them in at lunchtime to confirm it [...] French Foreign Ministry spokesman Daniel Bernard recalled that a Soviet offer of places to the Baltic states in Moscow's delegation had been rejected by all three'.²⁹⁴ Middels het schijnbaar constructieve aanbod om de Balten toe te laten tot de Sovjet-delegatie, suggereerden de Sovjets nog een uitkomst te bieden, maar deze werd van de hand gewezen door de vertegenwoordigers van alle drie de republieken, omdat zij juist probeerden uit het communistische gareel te breken.²⁹⁵ Ze waren op de top om te pleiten voor zelfbeschikking, niet om zich voor het oog van de wereld te schikken naar het pseudo-attente aanbod van het Kremlin. En daarmee zag het er naar uit dat er een voorgoed einde kwam aan het toch al gekortwiekte verblijf van de Estse activisten op de CVSE-top in Parijs.

Zelfs hier hield het verhaal echter niet op. Andermaal brak een nieuw hoofdstuk aan in de Baltische ervaring op de CVSE-conferentie, maar ditmaal in het voordeel van de Estse activisten. Nu Baltische deelname definitief leek te kunnen worden vergeten, maakte plotseling (hervonden) activisme zich meester van meerdere CVSE-lidstaten. Hoezeer de race ook al gelopen was en door de Balten verloren, diverse landen leken zich ineens opnieuw of alsnog geroepen te voelen om de belangen van de zelfstandigheidsbewegingen uit Estland, Letland en Litouwen te verdedigen. Terwijl de top voortschreed, voegden steeds meer staten zich bij deze groep. Volgens media begon de Baltische zaak mede dankzij de buitenlandse inmenging de top zelfs voor een groot deel te beheersen.²⁹⁶ Deze onverwachte wending

294C. McIntyre, 'Baltic republics kicked out of CSCE summit on Moscow protest', *Reuters News* (19-11-1990) s.p.

295McIntyre, 'Baltic republics kicked', s.p.

296N. Doughty, 'Baltic states, thrown out of Paris summit, appeal to West', *Reuters News* (20-11-1990) s.p.

P. Taylor, 'Gulf, arms and Baltic differences dampen summit euphoria', *Reuters News* (20-11-1990) s.p.

H. Amelink, 'Sovjet-Unie is grote verliezer op conferentie in Parijs', *NRC Handelsblad* (21-11-1990) 5.

A. Savill, 'The CSCE summit – inside file: Thaw leaves Baltics out in the cold', *The Independent* (21-11-1990) 10.

typeert uitstekend de paradox waarin veel landen zich ten opzichte van de Estse activisten bevonden, schommelend tussen goede wil en terughoudendheid. Een beknopte beschouwing van deze laatste reeks gebeurtenissen volgt daarom hieronder als sluitstuk van de chronologie over de Estse aanwezigheid bij de CVSE in Parijs.

Sinds de Sovjets met succes de onafhankelijkheidsactivisten op de openingsochtend hadden verdreven van de CVSE-top, roerde in wisselende samenstelling een veelvoud van landen zich voor de Estse, Letse en Litouwse zaak. Al direct na het veto van de Sovjet-Unie bepleitten Zweden en Denemarken tijdens de conferentie de Baltische zaak, terwijl Frankrijk nog naarstig zocht naar een compromis tussen de twee kampen.²⁹⁷ Een ijdele poging waarvoor de Fransen door onder meer de Estse minister van Buitenlandse Zaken openlijk desondanks werden bedankt op een persconferentie belegd door Denemarken en IJsland, die weer op hun beurt dit mediamoment hadden georganiseerd om de Balten een podium te bieden voor zowel hun beklag als hun zelfstandigheidsaspiraties.²⁹⁸ Bij monde van president Václav Havel mengde onderwijl ook Tsjecho-Slowakije zich in de Sovjet-Baltische tweespalt: 'On Monday afternoon [19 november], Vaclav Havel threw his hat into the ring by announcing in his speech to the session that he supported the Baltic claim to observer status "**for the time-being**". Terecht door de rapporterende krant *The Independent* een 'remarkably bold statement' genoemd, niet alleen omdat de Esten, Letten en Litouwers nog tijdens het congres dus weer van 'voornamen gasten' gepromoveerd zouden moeten worden tot waarnemers, maar bovendien omdat Havels voorstel dat de Balten alleen 'for the time-being' deze status behoefden suggereerde dat Baltische onafhankelijkheid slechts een kwestie van tijd was.²⁹⁹

Op de tweede dag van de CVSE-conferentie bleek in het voorbije etmaal de steun voor de Estse onafhankelijkheidsactivisten verder toegenomen. Zo bedankten hun leiders Vaticaanstad voor het publiekelijk onderschrijven van de Baltische (CVSE-)aspiraties.³⁰⁰ Ook Italië en Zwitserland namen het inmiddels op voor de belangen van de Esten en hun zuiderburen. De Zwitsers dienden geïnspireerd door het Baltische vraagstuk zelfs een voorstel in voor een systeem dat de rechten van minderheden nader diende te beschermen.³⁰¹ Daarnaast droeg de Estse minister Meri ten overstaande van de pers een lijst voor van nog eens acht andere landen die de Balten wilden bijstaan in hun pogingen te participeren in de CVSE: Denemarken, Frankrijk, Groot-Brittannië, IJsland, Noorwegen, Polen, Tsjecho-

297McIntyre, 'Baltic republics kicked', s.p.

298S.n., 'Baltic officials protest exclusion from summit', *The Associated Press* (20-11-1990) s.p.

299Savill, 'The CSCE Summit', 10. Tekst is t.b.v. extra nadruk voor deze scriptie vetgedrukt.

300Doughty, 'Baltic states, thrown', s.p.

301Taylor, 'Gulf, arms and', s.p.

Slowakije en Zweden.³⁰²

Vergeleken met de club van zes staten die de Balten op 17 november, twee dagen voor aanvang van de CVSE-conferentie, hadden gepresenteerd als medestanders in de campagne voor Baltische deelname, was de adhesie van Frankrijk, Italië, Groot-Brittannië, Tsjecho-Slowakije, het Vaticaan en Zwitserland nieuw. In een paar dagen tijd hadden de activisten de internationale steun weten uit te breiden van een nagenoeg Scandinavische aangelegenheid tot een comité met eveneens landen in West-, Zuid- en Oost-Europa. Dat door deze verbreding naar andere uithoeken van het Europees continent het Noordse aandeel relatief gezien kleiner werd, zal de activisten juist alleen maar deugd hebben gedaan, omdat derhalve de buitenlandse steun een factor van groter politiek en diplomatiek belang werd.

Dat echter ook in absolute zin de Scandinavische inbreng kleiner werd, zal met name de Esten hebben teleurgesteld. Finland, het land waarmee Estland cultureel de grootste verwantschap voelde en dat voorafgaand aan de CVSE-top nog tot het pro-Baltische kamp werd gerekend, was immers van de lijst met bondgenoten verdwenen. Waar veel landen de door de Sovjets geforceerde verwijdering van de Balten juist als aanleiding zagen om zich opnieuw of alsnog te scharen achter de wensen van de onafhankelijkheidsbewegingen, besloten de Finnen na lang twijfelen anders: 'Another ironic consequence was that the President of Finland, a country with particular proximity-based need to remain on good terms with the Soviet Union, spent most of yesterday rewriting his speech in a quandary as to whether or not to include the Baltic issue. In the end, he did not'.³⁰³

De aarzelende houding van de Finnen vat in een notendop de complexiteit samen waarvoor veel van de CVSE-lidstaten zich door het Baltische vraagstuk gesteld voelden. Hun schier aanhoudende besluiteloosheid was typisch voor het schipperen van veel Europese en Noord-Amerikaanse landen tussen de opties zich uitnodigend of zich terughoudend op te stellen richting de activisten uit Estland, Letland en Litouwen. Een ander voorbeeld hiervan was Noorwegen, dat eerst de opstandige Sovjet-republieken steunde maar tegelijk aangaf bij te hevige, communistische druk het Kremlin zijn zin te geven, toen vervolgens deze pressie daadwerkelijk werd uitgeoefend zich hierdoor liet overrompelen, om zich uiteindelijk toch weer *en public* aan Baltische zijde te scharen. Met een wat ander verloop was Groot-Brittannië net zo weifelend. Ter bescherming van Gorbatsjov stelden de Britten vóór de conferentie nog duidelijk dat 'insisting on observer status [for the Balts] at this stage would be "premature"', maar toen de Sovjets tot weerzin van velen de Balten van de top hadden

302S.n., 'Baltic officials protest', s.p.

303Savill, 'The CSCE summit', 10.

weggestuurd, kozen zij er alsnog voor de activisten te steunen.³⁰⁴ Een voor de Esten negatief toonbeeld van deze twijfel waren de Amerikanen. Benadrukte de VS vooraf nog uitgebreid en bij herhaling dat de Balten als waarnemers toegang verleend zouden moeten worden tot de CVSE-top, tijdens de conferentie zwakte het land steeds meer zijn steun af, tot een punt waarop de aanvankelijk zo toeschietelijke Amerikanen geen uitlatingen meer deden over het dossier. Met recht konden zij de grote afwezige genoemd worden op de lijst van landen die tijdens de top steun toezegden aan de activisten.

Reeds tijdens de conferentie hadden de Esten een eigen verklaring voor de grillige houding van de meeste Europese landen en de VS, zo bleek uit berichtgeving van *Reuters*: 'The three Baltic republics, thrown out of a Paris summit to end the Cold War because of Soviet objections, appealed on Tuesday for more Western support in their struggle for independence [...] "Yesterday's incident showed that the political will here in Europe was not sufficient," Estonia's Meri told reporters'. Hoewel er dank uit ging naar de 'small group of countries at the summit that had explicitly supported them', was er naar Estse beleving dus simpelweg onvoldoende politieke wil in het Westen om koste wat kost op te komen voor de Baltische activisten. Desondanks was voorman Lennart Meri over de toekomstige banden met het Westen hoopvol gestemd: "'This temporary setback will not change the attitude of the Baltic states," said Meri, adding that he was sure support would continue to grow in the West for their cause'.³⁰⁵ Misschien wel dat juist de alsnog aanzwellende steun tijdens de top de Estse onafhankelijkheidsbeweging hoop voor een toekomst gaf waarin de internationale wil er wél zou zijn om een doorbraak in het Baltische vraagstuk te forceren.

Was, zoals de Esten concludeerden, tot en met november 1990 de buitenlandse bereidheid om de de onafhankelijkheidsactivisten te steunen inderdaad nog te gering? En klopte de idealistische voorspelling dat de internationale bereidheid in de tijd die komen zou alsnog zou groeien? Voor gefundeerde antwoorden op deze vragen dienen meer varianten van buitenlandse beïnvloeding bestudeerd te worden dan enkel de Estse ervaring bij de CVSE in Parijs. Dit nader onderzoek vindt plaats in de paragrafen over de invloeden die de wereldgemeenschap, West-Europa respectievelijk de VS al dan niet zonden.

Op basis van de bevindingen in de huidige paragraaf kunnen een aantal zaken in ieder geval voorlopig worden geconcludeerd. Ten eerste waren de landen van de CVSE sterk verdeeld over de vraag wel of niet de Estse onafhankelijkheidsbeweging te moeten steunen. Enerzijds waren daar met name de Scandinavische landen bijvoorbeeld vóór, terwijl

304Savill, 'The small voices', 9.

305Doughty, 'Baltic states, thrown', s.p.

anderzijds veel landen meer waarde leken te hechten aan goede banden met de Sovjet-Unie, zoals de vreemde eend in de Noordse bijt Finland. Ten tweede waren veel landen behoorlijk onvast in hun stellingname. Tijdens de top leken eigenlijk slechts twee landen echt, openlijk standvastig: Denemarken als uitnodigend land en, niet verrassend, de Sovjet-Unie als (meer dan) terughoudend. De meeste staten zwalkten echter tussen deze twee uiterste posities. Ten derde en afsluitend leken de meeste CVSE-leden enkele belangen een zwaarder gewicht toe te kennen dan het Baltische vraagstuk, zoals het beschermen van Gorbatsjovs positie in de verzwakkende Sovjet-Unie en het beëindigen van de Koude Oorlog.³⁰⁶

Het onderzoek in de volgende drie paragrafen wijst uit of deze voorlopige conclusies overeind blijven of genuanceerd moeten worden. Of de Estse CVSE-ervaring regel of uitzondering was wordt bepaald nadat antwoorden zijn gegeven op de vragen waarom de politieke wil om de Esten te steunen bij de wereldgemeenschap, West-Europa en de VS op verschillende momenten al dan niet toereikend was en in welke mate dit tussen 1979 en 1991 leidde tot positieve beïnvloeding van het Estse onafhankelijkheidsideaal.

Mondiale beïnvloeding

Wie grootse plannen kenbaar wil maken, zoekt doorgaans eveneens een groots podium op. Zo ook de Estse onafhankelijkheidsbeweging. In toenemende mate betraden haar activisten tussen 1979 en 1991 het wereldtoneel om zo een internationaal publiek te bespelen en voor hun zelfstandigheidsideaal te winnen. Deze gretigheid om wereldwijde steun te verwerven is in de tweede paragraaf van Hoofdstuk 2 reeds behandeld aan de hand van een zestal mondiale oproepen: het *Baltisch Appèl* (1979), de ERSP-verklaring (1988), de fax bij de *Baltische Weg* (1989), de Vilnius-oproep (1989), de verklaring van Baltische parlementariërs (1990) en de Baltisch-Russische oproep van Tallinn (1991). In de huidige paragraaf staat de vraag centraal in hoeverre en op welke wijze de wereldgemeenschap deze herhaaldelijke Estse verzoeken om internationale steun beantwoordde.

De 'wereldgemeenschap' zoals de Estse activisten haar aanschreven is echter wezenlijk anders dan de 'wereldgemeenschap' die hun verzoeken beantwoordde. In het eerste geval is de wereldgemeenschap namelijk de ontvanger van de Estse vraag naar invloeden en daarmee lijdend voorwerp. De inkleuring van de term 'wereldgemeenschap' lag daardoor bij de activisten zelf. Hun definitie van het begrip was op tweeërlei wijze zeer diffuus. Ten eerste bakenden zij de term niet helder af. De beweging gebruikte in haar mondiale oproepen een

³⁰⁶Ibidem, s.p.

Taylor, 'Gulf, arms and', s.p.

bonte verzameling van aanduidingen waarmee ze min of meer de 'wereldgemeenschap' aanschreef, van concreet 'de VN' tot het al lossere 'internationale samenleving' en van 'de parlementen van 's wereldds landen' tot zelfs het ronduit vage 'onze vrienden in het noorden en zuiden, in het oosten en het westen', zoals in de fax bij de *Baltische Weg* het geval was.³⁰⁷ Ten tweede benaderden de activisten in feite twee 'wereldgemeenschappen': enerzijds een gemeenschap die als schier ondeelbare eenheid onder één gezag met één mond pleegt te spreken en anderzijds juist een uit separate delen bestaande gemeenschap, delen die dus ook zelfstandig (kunnen) handelen. Bij die laatste interpretatie gebruikte de beweging het woord 'wereldgemeenschap' vooral als containerterm om in feite ieder land afzonderlijk aan te spreken en ervan te overtuigen steun te bieden. Kortom, in de rol van ontvanger was de wereldgemeenschap lijdend voorwerp en een meervoudig diffuus begrip.

In het tweede geval beantwoordt de wereldgemeenschap echter de Estse verzoeken. Daarmee is ze de verzender van invloeden en dus niet langer lijdend voorwerp, maar onderwerp. In deze hoedanigheid wordt haar identiteit niet bepaald door anderen, maar bepaalt zij die zelf. Daarom is het in het huidige hoofdstuk noodzakelijk het begrip 'wereldgemeenschap' concreter af te bakenen dan in Hoofdstuk 2. Eén organisatie komt bij uitstek in aanmerking om invulling te geven aan dit begrip, omdat het enige politiek-diplomatieke organisatie was waarbij zowat alle onafhankelijke natiestaten waren aangesloten en die daarmee als enige een mandaat had om namens hen gezamenlijk te kunnen spreken en optreden. Die organisatie was – en nog altijd is – de VN.

In deze paragraaf wordt de reactie op de mondiale oproepen van de onafhankelijkheidsbeweging daarom benaderd vanuit het perspectief van de VN. Die gevallen waarbij de activisten het begrip 'wereldgemeenschap' hanteerden niet zozeer om zich tot de VN te richten maar, zoals hierboven uitgelegd, in feite te richten tot (een collectief aan) individuele landen, komen dus nog niet in deze paragraaf aan bod. De antwoorden die staten ieder voor zich boden op de mondiale oproepen van de onafhankelijkheidsbeweging waren immers geen onderdeel van de respons van de wereldgemeenschap als geheel. Deze separate reacties worden daarom behandeld in de volgende twee paragrafen, waarin de antwoorden van West-Europa respectievelijk de VS op de Estse verzoeken centraal staan.

Deze paragraaf focust zich dus op de wijze waarop de VN zich verhiel tot de mondiale oproepen van de Estse onafhankelijkheidsbeweging. In de tweede paragraaf van Hoofdstuk 2 constateerden we reeds dat deze wereldwijde appels gezien de veelal uitgebreide aandacht in de internationale pers in ieder geval vanuit een mediaperspectief een tamelijk

307The Baltic Way Memory, *The Baltic Way*, 1-2.

succes waren. Maar evenaarden ze dit welslagen in politiek en diplomatiek opzicht bij de VN? Stond de VN met andere woorden uitnodigend of juist terughoudend tegenover de Estse onafhankelijkheidsbeweging? En bezat de organisatie wel voldoende politieke wil om de activistische verzoeken voor externe invloeden positief te beantwoorden? Zodoende wordt aan de hand van de VN getoetst in hoeverre de wereldgemeenschap als geheel het Estse onafhankelijkheidsideaal gunstig beïnvloedde en of dat het daarmee al dan niet terecht is dat de bestaande historiografie weinig oog heeft voor de mondiale dimensie van het Estse onafhankelijkheidsstreven.

Om maar direct met de deur in huis te vallen: gedurende het gehele bestaan van de Estse onafhankelijkheidsbeweging had de VN weinig tot geen boodschap aan de oproepen van de activisten. Een doorlichting van de online beschikbare archieven toont aan dat 's werelds grootste intergouvernementele organisatie tussen 1979 en 1991 slechts bij hoge uitzondering belangstelling had voor de Estse bedes om hulp, of überhaupt het Baltische vraagstuk. En als die aandacht er al was, dan was die vaak zeer summier. *Daarbij* zijn voor dit onderzoek de Engelstalige archieven van de VN in eerste instantie doorzocht op vier geografisch ingegeven zoektermen: 'Estonia(n)', 'Baltic', 'Soviet' en 'USSR'.³⁰⁸ Omdat de Sovjet-Unie een van de grootste en machtigste lidstaten van de VN was en daardoor betrokken bij een schier oneindig aantal discussies en dossiers, zijn de twee laatstgenoemde zoektermen tijdens de analyse in tweede instantie aangevuld met de thematisch relevante begrippen 'minority/-ies', 'national(ist)', 'independence', 'sovereign(ty)', en 'autonomy/-ous'. Op die manier is onderzocht of men behalve of in plaats van expliciet te spreken over de Baltische kwestie, in termen als 'Estonia' en 'Baltic', misschien (eveneens) op impliciete wijze sprak over het Estse onafhankelijkheidsideaal en de Sovjet-omgang hiermee.

De vele en diverse zoektermen ten spijt, de VN-archieven leveren dus weinig op in relatie tot de Estse beweging en haar zelfstandigheidspleidooi. Neem bijvoorbeeld het online depot van de Veiligheidsraad, het machtigste orgaan binnen de organisatie. In de twaalf jaar tussen het *Baltisch Appèl* aan de VN en het Estse onafhankelijkheidsherstel nam de Veiligheidsraad geen enkele resolutie of verklaring aan die op enigerlei wijze verband hield met de Estse of (pan-)Baltische activisten, hun doelen en hun mondiale oproepen.³⁰⁹ Meer dan een decennium lang verkondigde de raad aldus geen officiële mening over de Estse onafhankelijkheidsbeweging of de vraag hoe zij zich tot haar wilde verhouden. Nu is dat in

308Voor 'USSR' is tevens de variant met afkortingspunten tussen de hoofdletters (U.S.S.R.) gebruikt. 'Soviet' is gebruikt, omdat deze term zowel resultaten oplevert voor 'Soviet Union' als voor de gevallen waar het ingezet wordt als bijv. nw.

309VN-Veiligheidsraad, <www.un.org/en/sc/documents/resolutions>, 23-03-2016.

het geval van de Veiligheidsraad misschien nog niet zo bevreedend. Eén van haar vijf permanente leden was immers de Sovjet-Unie, dat derhalve vetorecht bezat over alle beslissingen waarvoor de raad zich gesteld voelde. Gezien de houding van de Sovjets tegenover (de zelfstandigheidswensen van) de Baltische naties, reeds behandeld in Hoofdstuk 1, is het zeer onwaarschijnlijk dat zij de Veiligheidsraad ongestoord uitspraken zou laten doen over bijvoorbeeld de Estse activisten. Het communistische rijk was immers van mening geen enkele baat te hebben bij dergelijke verklaringen. Ook al zouden de andere leden van de Veiligheidsraad dus initiatieven hiertoe hebben willen nemen, dan is de kans groot dat de Sovjets dit via een simpele tegenstem keer op keer zouden hebben geblokkeerd.

In de Algemene Vergadering, waartoe alle lidstaten van de VN behoorden, bezat de Sovjet-Unie echter niet het voorrecht van een veto. Daar gold elke stem even zwaar en een meerderheid van stemmen kon dus niet door een enkele tegenstem worden gefrustreerd. Naar het zich liet aanzien dus een plek waar men veel gemakkelijker de wereldgemeenschap zich kon laten uitspreken over de ambities der Esten. Toch is er ook in de archieven van de Algemene Vergadering niets terug te vinden dat refereert aan de Estse beweging of het Baltisch zelfstandigheidsstreven in ruimere zin. Zo nam de Algemene Vergadering van 1979 tot diep in 1991 net als de Veiligheidsraad geen enkele resolutie hierover aan. Pas op 17 september 1991 kon de eerste resolutie over de Estse onafhankelijkheidswens op een meerderheid rekenen, maar dat was bijna een maand nadat de zelfstandigheid van de Baltische staten al was gerestaureerd.³¹⁰ Het andere middel dat de Algemene Vergadering ter beschikking stond, het aannemen van een conventie over het Estse dan wel Baltische vraagstuk, gebeurde evenmin.³¹¹ Ook het *Official Document System* (ODS) van de VN levert op de hierboven reeds toegelichte zoektermen geen enkel resultaat op.³¹² Dat is relevant, omdat in dit systeem naast de aangenomen resoluties en conventies ook alle voorstellen die geen meerderheid haalden zijn terug te vinden. Maar niet als die dus gingen over de Baltische kwestie; die waren er simpelweg niet. Het lijkt er dus sterk op dat binnen de burelen van de VN geen enkele lidstaat bereid was zich te ontfemen over het Ests onafhankelijkheidsideaal. Veto's of geen veto's, zowel in de Veiligheidsraad als de Algemene Vergadering was er kennelijk maar weinig draagvlak voor openlijke steun aan de activisten uit Estland en elders in het Balticum.

Zelfs op de brieven en oproepen die de Estse activisten direct adresseerden aan de VN

310 Algemene Vergadering VN – Resoluties, <www.un.org/documents/resga.htm> 23-03-2016. De resolutie van 17 sept. 1991 besloot (positief) over de toelating van Estland tot de VN.

311 Algemene Vergadering VN – Conventies, <www.un.org/documents/instruments/docs_en.asp> 23-03-2016.

312 Official Document System VN, <www.documents.un.org> 22-03-2016.

bleef het vanuit de mondiale organisatie jarenlang stil. Een officieel antwoord op bijvoorbeeld het *Baltisch Appèl* uit 1979 is in geen van de VN-archieven terug te vinden. En dat terwijl de bewuste oproep zoals gezegd tot tweemaal toe aan de VN gericht was: ten eerste aan de ondertekenaars van het *Atlantisch Handvest*, het document met de grondbeginselen van de VN, en ten tweede aan Kurt Waldheim, van 1972 tot en met 1981 de secretaris-generaal van de organisatie. Voor een officiële reactie vanuit de Veiligheidsraad of de Algemene Vergadering ontbreekt in het ODS elk aanknopingspunt, terwijl eveneens de persoonlijke archieven van de Oostenrijker Waldheim geen enkel resultaat opleveren.³¹³ Het lijkt er sterk op dat het instituut van secretaris-generaal überhaupt geen contact opnam met afgezanten van de Estse onafhankelijkheidsbeweging, of deze post nu bekleed werd door Waldheim of door zijn Peruviaanse opvolger Javier Pérez de Cuéllar, die tussen 1982 en 1991 de scepter zwaaide over de VN. Waar Waldheim immers het *Baltisch Appèl* onbeantwoord liet, is er ook in de archieven van Pérez de Cuéllar geen enkele aanwijzing te bespeuren voor een officieel tegenbericht op de overige oproepen uit Estland. En dat terwijl de Peruviaan veel vaker dan zijn voorganger door de activisten formeel in de gelegenheid werd gebracht om te reageren op hun verzoeken, bijvoorbeeld via de ERSP-verklaring, de fax bij de *Baltische Weg*, de Vilnius-oproep en de Baltisch-Russische oproep van Tallinn. Al deze documenten waren rechtstreeks gericht aan het adres van de VN en zijn secretaris-generaal. Een antwoord bleef, getuige de archieven, echter uit. Voor Pérez de Cuéllar gold wat dat betreft klaarblijkelijk hetzelfde als voor de Algemene Vergadering: openlijke communicatie met de Esten kwam pas tot stand nadat Estland reeds zijn soevereiniteit zou hebben herwonnen en was toegetreten tot de VN.³¹⁴

Het gebrek aan resultaten in de archieven van achtereenvolgens de secretarissen-generaal, de Algemene Vergadering en de Veiligheidsraad is geen toeval en valt niet te wijten aan eventuele onvolledigheid van de archieven. Althans, niet als we de Estse beweging zelf mogen geloven. Zo vertelde premier Savisaar in mei 1991 de Amerikaanse CSCE dat de VN niet antwoordde op oproepen van de Esten en hun Baltische compagnons. 'Concerning our relations to, say, the United Nations, the most recent, most important document we have addressed to the United Nations was an address signed by the leaders of the three Baltic states [and] by Mr. Yeltsin in January. Regrettably, there has been no answer', aldus Savisaar, verwijzend naar de Baltisch-Russische oproep van Tallinn.³¹⁵ De Litouwse president Vytautas

313VN-archief Kurt Waldheim, <www.archives.un.org/content/un-secretary-general-kurt-waldheim> 23-03-2016.

314VN-archief Javier Pérez de Cuéllar, <www.archives.un.org/content/un-secretary-general-javier-perez-de-cuellar> 23-03-2016.

315CSCE, 'Baltic leadership on', 20.

Landsbergis bevestigde deze woorden. Waar Savisaar nog wat impliciet bleef over hoe lang de zwijgzaamheid van de VN al gaande was, nam Landsbergis geen blad voor de mond: 'I remember at the time, the organizers of the Baltic Way, the free popular front movements, appealed to the United Nations to defend the rights of small nations. We did not receive a reply to our appeal then. Thus, we are not surprised that the United Nations does not respond to our appeals [now]'.³¹⁶ Gedurende het gehele bestaan van de Baltische onafhankelijkheidsbewegingen was het dus regel in plaats van uitzondering dat hun mondiale oproepen door de VN onbeantwoord bleven. Zowel de uitlatingen van de activisten hierover als de VN-archieven maken zoveel wel duidelijk.

Bleef het dan echt de volle twaalf jaar tussen 1979 en 1991 volledig stil bij de VN als het ging om de aspiraties van de Estse onafhankelijkheidsbeweging? Al scheelde het weinig, dat was nu ook weer niet helemaal het geval. Bij twee online beschikbare VN-databanken genereren de gebruikte zoektermen wel degelijk enig resultaat: het jaarboek van de VN en de *Dag Hammarskjöld Library* (DHL), de officiële bibliotheek van de VN, vernoemd naar de voortijdig gestorven secretaris-generaal uit Zweden. Niettemin zijn ook hier de opbrengsten schaars. Gezamenlijk leveren het jaarboek en de DHL slechts vier unieke resultaten op die te relateren zijn aan het onafhankelijkheidsstreven van de Esten. Om uiteenlopende redenen zijn echter geen van alle bruikbaar.

In het geval van het eerste resultaat, een brief van Reagan aan de secretaris-generaal, is dit omdat de VN deze onbeantwoord liet. Zowel het jaarboek³¹⁷ als de DHL³¹⁸ maken melding van Reagans schrijven, waarin hij sprak over de 'illegale bezetting' van de Baltische staten door de Sovjet-Unie. Hem overkwam echter hetzelfde als wat de Estse activisten continu gebeurde: een antwoord van de secretaris-generaal of een ander VN-lichaam bleef uit. Daarom zal hier niet verder op Reagans brief ingegaan worden. Verderop in dit hoofdstuk komt deze uitvoeriger aan bod in de paragraaf over de Amerikaanse beïnvloeding van het Ests onafhankelijkheidsideaal.

Het tweede en derde resultaat betroffen beide uitspraken van de Sovjet-Unie over de positie van de Esten, Letten en Litouwers, gedaan in VN-debatten over de rechten van minderheden uit 1990 respectievelijk 1991. In de vergadering van februari 1990 deden de Sovjets zich nog ronduit positief voorkomen over de drie deelrepublieken aan de Oostzee. Ze werden geroemd om hun kennelijke bijdrage aan *glasnost* en *perestrojka*.³¹⁹ In de vergadering

³¹⁶Ibidem, 19.

³¹⁷VN, *Yearbook of the United Nations 1983* (New York 1983) 828.

³¹⁸DHL, 'Letter dated 83/07/27 from the Permanent Representative of the United States of America to the United Nations addressed to the Secretary-General', A/38/318 <www.un.org/depts/dhl> 23-03-2016.

³¹⁹VN Commissie voor de Mensenrechten, 'Forty-sixth session: summary record of the second part */ of the 6th

van maart 1991 was de stemming bij de Sovjets echter omgeslagen. Niet langer werden de Baltten gelauwerd. Integendeel, volgens het Kremlin waren ze intussen onderhevig aan rivaliserende, extremistische groeperingen die binnen hun republieken anarchie zaaiden. Tijdens de VN-vergadering waarschuwde de Sovjet-Unie de buitenwereld dan ook expliciet voor externe inmenging: 'Nothing should be done to undermine those basic initiatives or obstruct the contacts between the Government of the USSR and the Baltic Republics. Untimely statements could have a destabilizing effect on the political situation in the USSR and raise obstacles to a political settlement of the problem [...] [T]he Soviet Union, which was concerned at the reaction of some countries to the developments in the Baltic countries, wished to state that it had in no way departed from the course it had embarked upon in 1985'.³²⁰ Of Moskou's houding nu positief of negatief was, wat vooral opzien baart is dat geen enkel land tijdens de VN-vergadering reageerde. De Sovjet-Unie sneed de Baltische kwestie dus in feite ongevraagd aan en net als bij Reagan liet de VN het onderwerp onbeantwoord.

Het vierde en laatste resultaat zou als enige echt een inhoudelijk inzicht kunnen bieden in de houding van de VN ten opzichte van de Estse onafhankelijkheidsbeweging. Dit betrof namelijk een rapport uit 1991 van de VN-commissie voor de Mensenrechten, genaamd 'Investigation of the situation in the Baltic states of Estonia, Latvia and Lithuania'. De DHL wijst uit dat deze gepubliceerd is op 20 augustus, nota bene slechts uren voordat Estland zijn onafhankelijkheid uitriep, maar daardoor formeel nog wel binnen de levensduur van de zelfstandigheidsbeweging.³²¹ Echter, juist dit verslag is niet digitaal beschikbaar gesteld en is om die reden eveneens niet bruikbaar voor dit onderzoek.

Kortom, ook de VN-jaarboeken en de DHL leveren maar weinig bruikbare resultaten op. Gecombineerd met de volkomen afwezigheid van resoluties en conventies van de Veiligheidsraad en de Algemene Vergadering, het uitblijven van relevante opbrengsten in het ODS en het eveneens totale gebrek aan resultaten in de persoonlijke archieven van de secretarissen-generaal, zijn daarmee de vruchten van het gehele onderzoek in de VN-archieven uiterst schaars. Niettemin zijn de resultaten veelzeggend, ondanks de beperkte oogst. Of beter gezegd: juist *dankzij* de beperkte oogst. Immers, in dit geval vertelt de kwantiteit veel over de kwaliteit, namelijk over de kwaliteit van de relatie die de VN wenste

meeting', *UNHCR* (Genève 1990) 7-8.

320VN Commissie voor de Mensenrechten, 'Forty-seventh session: summary record of the 19th meeting' *UNHCR* (Genève 1991) 19-21.

321J.G. Merrills en W. Treat, 'Investigation of the situation in the Baltic states of Estonia, Latvia and Lithuania' (Genève 1991)

<<http://unbisnet.un.org:8080/ipac20/ipac.jspsession=C4C48L3752719.14031&profile=bib&uri=full=3100001~!252659~!24&ri=3&aspect=alpha&menu=search&source=~!horizon>> 23-03-2016.

te hebben met de Estse onafhankelijkheidsactivisten. Gegeven de opbrengsten van het archiefonderzoek is de conclusie gerechtvaardigd dat deze relatie ofwel niet al te best was of zelfs non-existent. De VN manifesteerde zich richting de Estse onafhankelijkheidsbeweging ontegenzeggelijk terughoudend. En zelfs dit is nog eufemistisch uitgedrukt. Immers, niet alleen stelde de VN amper tot niet de activisten in de gelegenheid om binnen de organisatie steun te verwerven voor hun idealen en hun verzoeken tot beïnvloeding, zij weigerde bovendien iedere keer te reageren op de oproepen die de beweging haar zond. Evident voelde de VN, de hoogste vertegenwoordiger van de wereldgemeenschap, weinig tot geen behoefte om de Estse beweging en haar zoektocht naar onafhankelijkheid te beïnvloeden.

Analyse van berichtgeving in de media tussen 1979 en 1991, uitgevoerd in de omvangrijke krantendatabanken *Factiva* en *Proquest Historical Papers* op basis van dezelfde trefwoorden als hierboven genoemd, bevestigen het beeld dat uit het archiefonderzoek opdoemt. In de internationale verslaggeving zijn geen aanwijzingen te vinden voor de gedachte dat de VN had willen afwijken van haar continu zo afstandelijke, zwijgzame houding richting de Estse activisten. Op één spaarzame uitzondering na, die het vermelden meer dan waard is.

Het is eind 1989 als de *New York Times* met de veelbeduidende kop 'Officials at U.N. quietly meet Baltic leaders' bericht over gesprekken die VN-medewerkers heimelijk voeren met vertegenwoordigers van de drie Baltische onafhankelijkheidsbewegingen over hun zelfstandigheidsaspiraties. Een bericht dat, gezien de conclusies van het archiefonderzoek, een regelrechte openbaring genoemd mag worden, maar waarvoor de Amerikaanse krant destijds slechts in de achterste katernen plek inruimde. Volgens het artikel voerden de Estse, Letse en Litouwse activisten zowel overleg met delegaties van diverse lidstaten als met, opmerkelijker nog, officiële functionarissen van de VN. De *New York Times* wist bovendien te melden dat het al de zesde keer was dat de Balten en medewerkers van secretaris-generaal Pérez de Cuéllar elkaar spraken. Dat pas na vijf eerdere bijeenkomsten deze vertrouwelijke ontmoetingen aan het licht kwamen, lag aan het feit dat journalist Paul Lewis schijnbaar bij toeval de Letse activist en gespreksdeelnemer Jānis Jurkāns had onderschept en gesproken in het hoofdkwartier van de VN.³²²

In tegenstelling tot wat de archieven uitwijzen toont dit bericht aan dat de VN wel degelijk met de Estse onafhankelijkheidsbeweging in gesprek wilde over het bieden van steun en invloeden. Althans, als dit maar in het diepste geheim gebeurde. Voor openbaarheid lag het Baltische vraagstuk immers simpelweg te gevoelig bij de VN, zoals de *New York Times* in

322P. Lewis, 'Officials at U.N. quietly meet Baltic leaders', *New York Times* (10-12-1989) 33.

hetzelfde artikel beeldend bewees: 'A measure of the United Nations' sensitivity on the [Baltic] issue is the concert of Baltic music by American artists of Baltic descent that has been urged since October 1988 by several missions, including the United States. The United Nations refuses to allow the concert unless the organizers get Soviet permission first'.³²³ Als de VN vreesde dat zelfs een eenvoudig concert al tot grote verdeeldheid binnen de organisatie kon leiden, dan zou VN-steun aan de separatistische belangen van diverse Sovjet-republieken een nog veel grotere en moeilijker te beteugelen splijtzwam vormen. Al had de dagelijkse leiding van de VN de Baltische bewegingen van steun willen voorzien, dan was haar opvatting dus naar alle waarschijnlijkheid dat dit alleen in alle vertrouwelijkheid en langs informele wegen kon.

Door een boekje open te doen over de gesprekken die de VN onderhield met de Esten, Letten en Litouwers had de Let Jurkāns dus in feite zijn mond voorbij gesproken. Zodoende was immers de vertrouwelijkheid waarin deze plaatsvonden geschonden. Nog in hetzelfde bericht van de *New York Times* leek de VN zich hierdoor een kat in het nauw te voelen. Dat die rare, of op zijn minst opvallende sprongen maken, bleek al uit de VN's eerste reactie op de bekendmaking van de ontmoetingen met de drie Baltische bewegingen. Tegenover de krant koos de organisatie ervoor het vermeende contact flink te bagatelliseren: "It's unofficial," said Assistant Secretary General James O. C. Jonah [...] "They [the Baltics] just want to keep us informed about what is going on." In addition, the United Nations urges the Baltic nationalists to send representatives who belong to the Soviet Parliament so it can pretend to be receiving Soviet officials'.³²⁴ Zolang de Sovjet-Unie nog één land was, poogde de VN niet te hoeven bekennen in overleg te zijn met vertegenwoordigers van groeperingen wiens ultieme doel het juist was dit land te splitsen door zich onafhankelijk te verklaren. Daarom minimaliseerde de organisatie de status van de gesprekken door enerzijds te stellen dat de ontmoetingen 'niet officieel' waren en door anderzijds de onafhankelijkheidsbewegingen aan te sporen Baltische leden van de Opperste Sovjet af te vaardigen, zodat de schijn zou worden gewekt dat de VN enkel met officiële vertegenwoordigers van de Sovjet-Unie sprak over de situatie in de drie deelrepublieken aan de Oostzee.

Binnen enkele weken na de onthulling van de *New York Times* bleek echter dat het bagatelliseren van de contacten pas de eerste stap was die de VN zette om in korte tijd de banden met de drie Baltische bewegingen in zijn geheel te beëindigen. Iets minder dan een maand later dreigde de organisatie alle contacten te verbreken, nadat ditmaal Litouwse

³²³Lewis, 'Officials at U.N.', 33.

³²⁴Ibidem, 33.

activisten haar woede hadden gewekt. Op 8 januari 1990 beschuldigde de VN hen in *The Globe and Mail* ervan de ontmoetingen te exploiteren door triomfantelijk hierover in de openheid te treden. Bovendien werd de Litouwers verweten al dan niet moedwillig een ongenueanceerd beeld te schetsen door te suggereren dat de VN met de Baltische activisten sprak als ware het de afgevaardigden van reeds onafhankelijke staten. VN-woordvoerders waren dan ook duidelijk verbolgen over deze gang van zaken: 'Assistant Secretary General James Jonah said in an interview that he is not willing to allow representatives of the Baltic republics to meet his staff informally as they have in the past [...] "They really embarrassed the Secretary-General," he said. "The Soviets were very angry. Now we won't talk with any of them"'.³²⁵ Vijf dagen na deze uitbarsting bleek de woede nog allerminst bekoeld. Integendeel, de uitspraak om geen afgezanten van de Baltische bewegingen te ontvangen bleek op 13 januari niet langer enkel een dreigement maar zelfs werkelijkheid. Onder protest van de Amerikanen overigens, die de beslissing betreunden: 'We regret such a development [...] We believe United Nations officials should be able to meet anyone'.³²⁶ Desondanks kwam er een definitief einde aan de heimelijke samenkomsten tussen de VN en de activisten uit Estland, Letland en Litouwen.

Leken de gesprekken van eind 1989 met de Balten op het eerste oog een spaarzame uitzondering op de VN's anders zo afstandelijke en zwijgzame houding jegens de activisten, uiteindelijk was het tafereel over zijn hele beloop gezien toch niet zo buitengewoon. Immers, zodra wereldkundig werd dat deze ontmoetingen plaatsvonden, bagatelliseerde de VN eerst de status ervan om vervolgens in rap tempo het contact met de Baltische activisten te verbreken. Alhoewel de organisatie de beschuldigende vinger niet zozeer uitstak naar de Estse onafhankelijkheidsbeweging – deze kwam veeleer de Letten en vooral de Litouwers toe – werd ook haar de wacht aangezet. De woede die (de openbaring van) de bijeenkomsten bij de Sovjets had veroorzaakt, deed de VN terug in de haar zo vertrouwde schulp kruipen. Daarmee past het ogenschijnlijk zo exceptionele contact uit 1989 tussen de VN en de activisten, en met name de afwikkeling ervan, over het geheel gezien toch uitstekend in het reeds geobserveerde patroon van de VN: terughoudendheid en een ontoereikende politieke wil om als vlagvoerder van de wereldgemeenschap de Estse beweging middels externe invloeden te ondersteunen bij hun zelfstandigheidsstreven.

Nu zowel uit archief- als mediaonderzoek is gebleken dat de VN in een tijdsspanne van twaalf jaar de bereidheid noch de vasthoudendheid had om de Estse beweging gunstig te

325C. Montgomery, 'Lithuanians 'exploited' visit, senior UN official says', *The Globe and Mail* (08-01-1990) 8.
326S.n., 'UN stops contacts with Baltic nationalists', *Straits Times* (13-01-1990) 9.

beïnvloeden, rijst de vraag wat deze houding verklaart. Aan twee belangrijke oorzaken werd hierboven al geraakt: de machtige positie van de Sovjet-Unie, met name dankzij zijn permanente plek in de Veiligheidsraad, en het willen voorkomen dat door VN-inmenging in het Baltische vraagstuk Moskou's toorn zou worden gewekt. De stekelige reactie van de Sovjets op het contact uit 1989 was een voorbeeld van deze onvrede, maar ook in Gorbatsjovs neerbuigende opmerkingen over de Baltische verzoeken aan de VN, die in het vorige hoofdstuk aan bod kwamen, kunnen hier aanwijzingen voor gevonden worden. Op twee manieren werd doorgaans echter voorkomen dat de Sovjet-Unie zich beschaamd of beledigd hoefde te voelen: het land kon zelf in de Veiligheidsraad via veto's uitspraken over de onafhankelijkheidsbewegingen voorkomen, terwijl andere lidstaten en officiële vertegenwoordigers van de organisatie bijna de gehele periode zich in VN-verband niet uitlieten over de zaak, zodat zij niet de Sovjets tegen zich in het harnas joegen.

Deze beide oorzaken zijn echter noch op zichzelf noch tezamen voldoende verklaring voor de stilte van de VN omtrent het Baltische vraagstuk. Er waren immers legio situaties waarin de VN, ondanks de machtige positie van de Sovjet-Unie en de drang van sommigen om de Sovjets niet te willen provoceren, wél debatteerde of zelfs officiële meningen debiteerde over voor het Kremlin gevoelige kwesties. Drie treffende voorbeelden daarvan gaf jurist en Balticum-expert William J.H. Hough in een pleit richting de Amerikaanse CSCE voor bredere internationale ondersteuning van de drie Baltische bewegingen:

[T]he Baltic crisis [should be raised] in the United States (sic, bedoeld: Nations) Security Council and at the meeting of the United Nations Commission on Human Rights [...] With respect to the Security Council it may be argued that a Soviet veto would prevent the adoption of any draft resolution condemning Soviet aggression against the Baltic states. While such veto power is a reality, a Soviet veto threat has not prevented the United States or other United Nations member states in the past from debating threats to international peace and security [...] Thus, the 1968 Soviet invasion of Czechoslovakia was raised at the Security Council by Denmark, France, Britain, and the United States without the slightest doubt that the Soviet Union would block any attempt to adopt a resolution on the Czechoslovakian crisis [...] I would certainly hope that the Administration would evince the same degree of political will on this issue as it has exhibited in recent years in its efforts to obtain passage of a resolution in the Commission condemning Cuban human rights and obtaining support for investigations into human rights abuses in Poland.³²⁷

327CSCE, 'Soviet crackdown in the Baltic states', CSCE 102-1-2 (Washington, D.C. 1991) 116-119.

Zoals het citaat aantoont konden netelige kwesties in communistische landen als Polen, Cuba en Tsjecho-Slowakije prima besproken worden bij en door de VN, of dat de Sovjet-Unie nu wel of niet behaagde. De situatie in de Baltische staten was daarmee eerder uitzondering dan regel. Dat impliceert dat ten opzichte van andere Warschaupact-landen de VN in het geval van Estland, Letland en Litouwen een dusdanig zware reden moest hebben waardoor het voor haar onmogelijk of ongeloofwaardig zou zijn zich over het Balticum uit te spreken.

Die reden was er. De VN had namelijk de annexatie van de Baltische staten erkend toen de Sovjet-Unie in 1945 als mede-oprichter toetrad tot de organisatie. Toetreden deed het land immers met zijn naoorlogse grenzen. Inclusief het Balticum dus. De VN trok deze grenzen oorspronkelijk niet in twijfel, waardoor zij juridisch en feitelijk de inlijving dulde, ondanks dat Estland, Letland en Litouwen slechts enkele jaren daarvoor nog soevereine leden waren geweest van haar voorganger, de Volkerenbond.³²⁸ Bovendien had de VN bij herhaling vast laten leggen zich niet te bemoeien met binnenlandse affaires.³²⁹ De acceptatie van de annexatie maakte Estland, Letland en Litouwen in de ogen van de VN tot een dergelijke interne aangelegenheid van de Sovjets. Nog los van Moskou's sentimenten verbood zij daardoor in feite zichzelf al om contact te hebben met de Baltische activisten, laat staan hen te steunen. In de erkenning van de annexatie zit dus het doorslaggevende verschil tussen de VN-omgang met enerzijds de Baltische staten en anderzijds communistische landen als Tsjecho-Slowakije, Polen en Cuba. Deze laatste groep landen waren dan wel satellietstaten van het Kremlin, maar de VN erkende ze tenminste als soeverein en kon daardoor, hoe gevoelig soms ook, zonder de Sovjets te betrekken met hen spreken en onderhandelen. Soevereiniteit kwam Estland en zijn zuiderburen vanuit VN-optiek echter niet toe, wat hen veroordeelde tot de VN's terughoudendheid en gebrekkige wil om hen middels externe invloeden te begunstigen in hun zoektocht naar zelfstandigheid.

Hoe stoïcijns de VN vastklampte aan de opvatting dat Estland, Letland en Litouwen de Sovjet-Unie rechtmatig toebehoorden bleek eens te meer toen zij eind jaren tachtig besloot om de jaren negentig om te dopen tot het 'internationale decennium voor de uitroeiing van kolonialisme'. Ofschoon de organisatie beloofde zich de nabije tien jaar volop in te spannen om wereldwijd een einde te maken aan bezettingen en gedwongen afhankelijkheid, kwamen de drie Baltische staten niet op de lijst van te dekoloniseren gebieden voor. Opnieuw werden zij immers beschouwd als een interne Sovjet-affaire en bovendien wenste de organisatie zich

³²⁸Lewis, 'Officials at U.N.', 33.

³²⁹VN, *Declaration of the inadmissibility of intervention and interference in the internal affairs of states*, <<http://www.un.org/documents/ga/res/36/a36r103.htm>> 29-05-15. Deze resolutie uit 1981 toont aan dat de VN zowel dat jaar als in o.a. 1965 en 1970 bepaalde zich niet in te mengen in binnenlandse zaken.

te focussen op Westers in plaats van Oosters kolonialisme.³³⁰ Tegenover een kritische journalist van *The Independent* legde nota bene een gids van de VN tijdens een rondleiding op het hoofdkwartier helder bloot hoe de vork in de steel stak:

[A] innocent UN guide soon strays into hypocrisy herself. She mentions the success of decolonisation, saying there are now fewer than three million people living in colonies. What, asks one of the party, about the Baltic states of Lithuania, Latvia, and Estonia? That guide should be elevated to the rank of diplomat. A colony, she says, is a country which is geographically and ethnically distinct. If two thirds of the General Assembly agreed that this was so, these three countries would be colonies, but no one had ever raised the matter, so they were considered integrated parts of the Soviet Union.³³¹

Belangrijker nog dan de machtige positie van de Sovjet-Unie binnen de VN en de behoedzaamheid van andere lidstaten om de Sovjets niet op de tenen te trappen, waren dus de VN's eigen opvattingen over de annexatie van de Baltische staten en de (niet) te spelen rol bij binnenlandse kwesties als oorzaken van haar terughoudendheid en gebrek aan politieke wil om de Estse onafhankelijkheidsbeweging invloeden te zenden. Middels dit beleid maakte de organisatie zichzelf wat betreft het Baltische vraagstuk monddood en wierp het zichzelf onoverkomelijke beperkingen op om bijvoorbeeld de Estse activisten nog te kunnen steunen.

Ten slotte werd het ook de Estse onafhankelijkheidsbeweging zelf duidelijk dat ze niet op de hulp van de *primus inter pares* aller naties behoefde te rekenen. Na meer dan een decennium aan steunverzoeken concludeerden de activisten ten langen leste dat de VN niet degene was die bij zou dragen aan de behartiging van Estlands nationale belangen. Dit besef kwam misschien nog wel het meest tot uiting in de sleutelrol die Estse activisten speelden bij de oprichting van de *Unrepresented Nations and Peoples Organization* (UNPO) op 11 februari 1991, een kleine maand nadat ook het laatste van de in deze scriptie onderzochte appels aan de VN, de Baltisch-Russische oproep van Tallinn, onbeantwoord bleef. Alhoewel de UNPO door een bont gezelschap van twaalf volken werd opgericht die verenigd waren in het misnoegen zich niet vertegenwoordigd te voelen door de VN, waren het de Esten die al in een vroeg stadium het voortouw namen.³³² Terwijl in veel gevallen discutabel was in hoeverre

330S.n., 'Decade of the past', *The Times* (26-11-1988) 1.

331T. Coleman, 'The UN talks of peace, freedom and justice', *The Independent* (30 september 1989) 31.

332S.n., 'Onderdrukte volken verenigd', *De Telegraaf* (12-02-1991) 7. Tot de andere oprichters van de UNPO behoorden onder meer vertegenwoordigers van Letland, Georgië en Armenië, die net als de Esten onder het Sovjet-juk vandaan probeerden te komen, maar bijv. ook Tibetanen, Australische Aboriginals en West-Papoea's.

volkeren daadwerkelijk gerepresenteerd werden door hun afgevaardigden aan de UNPO, mandateerde het Estse parlement bijvoorbeeld direct de onafhankelijkheidsbeweging voor de totstandkoming van en deelname aan de organisatie, zodat voor de buitenwereld werd gesymboliseerd dat de UNPO, in tegenstelling tot de VN, wél de gehele inlandse bevolking vertegenwoordigde.³³³ Maar de leidende rol van de Esten strekte nog veel verder. Zo belegden zij de initiële ontmoetingen tussen de uiteindelijke *founding fathers*, waarvan de bijeenkomst in Tartu op 5 september 1990 zou uitmonden in de oprichting van de UNPO.³³⁴ Daarnaast leverde Estland in de persoon van historicus, oriëntalist en activist Linnart Mäll de eerste voorzitter van de organisatie.³³⁵

Toen eenmaal de hoop op VN-hulp verloren geraakte, stortte de Estse beweging zich dus vol overgave op 'haar eigen' UNPO. Met dit platform hoopte ze alsnog een stem te krijgen in het internationale circuit. Artikel 1 van de UNPO-statuten stelde dan ook: 'Het doel van de Organisatie is Naties en Volkeren in staat te stellen hun mening, hun behoeften, hun problemen uit te drukken op legitieme forums, alsook de noodzakelijke steun te leveren aan de vervulling van de aspiraties van deelnemende Naties en Volkeren via personele ondersteuning en geweldloze middelen'.³³⁶ De UNPO moest zodoende het gat opvullen dat de VN achterliet voor niet-soevereine volken en naties. Al snel werd de organisatie dan ook door zowel in- als outsiders de 'alternatieve VN' genoemd.³³⁷ Of zoals voorzitter Mäll het zelf tegenover *The Guardian* verwoordde: 'We view ourselves as a kind of alternative UN, which, through a more representative body of delegates, can offer a voice to the officially unrecognised peoples of the world'.³³⁸ Bij het *Nederlands Dagblad* voegde hij daaraan toe dat dit eigen verbond van verenigde naties hard nodig was: 'De oprichting van de *Unpo* (sic) past uitstekend in de tijdsgeest. Eerder deze eeuw dacht men dat allerlei volken als vanzelf op zouden gaan in grotere eenheden[, m]aar ontwikkelingen overal ter wereld laten zien dat het tegendeel eerder het geval is. Ook kleine naties en volken willen hun lot in eigen hand houden'.³³⁹

Uiteindelijk brak ook de UNPO niet echt potten voor de Esten bij het verkrijgen van

333S.n., 'UNPO, de 'alternatieve VN', verenigt 's werelds volken', *Het Vrije Volk* (12-02-1991) 5.

334S.n., 'Introduction to the history of and principles of the UNPO', in: J.A. Ryan en C.A. Mullen ed., *Unrepresented Nations and Peoples Organization: Yearbook 1997* (Den Haag 1998) 1.

335M. Läänemets, 'Obituary: In memoriam Linnart Mäll', *Acta Orientalia Vilnensia* 11:1 (2010) 151-156.

336UNPO, *Statut de l'UNPO*, <<http://unpo.org/article/1071>> 17-04-2016.

337S.n., 'Alternatieve VN op komst', *Nieuwsblad van het Noorden* (05-02-1991) 7.

S.n., 'UNPO, de 'alternatieve'', 5.

J. Oppewal, 'Alternatieve VN voert actie voor veel vergeten volkeren', *Nederlands Dagblad* (12-02-1991) 5.

M. Hegener, 'Volkeren zonder land verenigd in alternatieve VN', *NRC Handelsblad* (12-02-1991) 11.

S.n., 'Nations without a voice unite', *The Irish Times* (12-02-1991) 7.

338P. Spinks, 'The unrecognised get a body to represent them', *The Guardian* (12-02-1991) 10.

339Oppewal, 'Alternatieve VN voert', 5.

steun en invloeden vanuit de wereldgemeenschap. Misschien wel niet omdat de internationale media nauwelijks berichtten over de organisatie.³⁴⁰ Het Nederlandse journaal was hierop een spaarzame uitzondering, maar dit kwam waarschijnlijk vooral doordat de UNPO in drievoud een Nederlands tintje had: jurist en mensenrechtenactivist Michael van Walt van Praag was nauw betrokken bij de oprichting, het hoofdkantoor werd gevestigd in Den Haag en de *Fryske Nasjonale Partij* toonde bij herhaling interesse in eventuele deelname aan de organisatie, wat er overigens nooit van kwam.³⁴¹ Maar nog afgezien van de weinige journalistieke aandacht, kwam de UNPO bovendien simpelweg te laat om voor de Esten nog een wezenlijk verschil te kunnen maken. Iets meer dan een halfjaar na de oprichting werd Estland immers zelfstandig. Terwijl de 'alternatieve VN' nog druk bezig was zichzelf *te organiseren*, kon Estland in het najaar alsnog toetreden tot de 'echte' VN. Tot grote blijdschap van Ernst Jaakson, die zijn diplomatieke functie in de VS nu ging combineren met de permanente vertegenwoordiging van Estland bij de VN. Op 17 oktober 1991 zei hij tijdens de Algemene Vergadering in Estlands allereerste speech als lidstaat: 'The Estonian people have finally realized their age-old dream of self-determination. Estonia's independence as a State has been restored and recognised by the world community. Estonia values highly its acceptance as a Member of the United Nations and stands ready to fulfil its international obligations'.³⁴²

Qua impact was de UNPO voor de Estse onafhankelijkheidsbeweging dus van weinig waarde. Als de organisatie enkele jaren eerder was opgericht had ze misschien een grotere bijdrage kunnen leveren aan het vergaren van steun en invloeden bij de VN. Wellicht had dan ook de bestaande historiografie over Estland meer geschreven over de UNPO, want in de voor deze scriptie geraadpleegde literatuur is niet ook maar één verwijzing naar de 'alternatieve VN' terug te vinden. Dat is zonde, want hoewel haar impact klein was, was haar symbolische betekenis juist zeer groot. Immers, de oprichting van de UNPO zou als het ultieme toonbeeld gezien kunnen worden van de Estse ontgoocheling over de terughoudendheid van de VN en haar gebrek aan politieke wil om de activisten te steunen in hun streven zelfstandig te worden. Geen moment heeft de mondiale organisatie, de hoogste vertegenwoordiger van de wereldgemeenschap, het Estse onafhankelijkheidsideaal daadwerkelijk van stimulerende invloeden voorzien. Het is dan ook billijk dat de huidige historiografie geen noemenswaardige

³⁴⁰Krantenonderzoek in *Factiva* en *Proquest Historical Papers* levert tezamen voor het jaar 1991 slechts vier (!) resultaten op voor de UNPO (afgekort en voluit geschreven).

³⁴¹S.n., 'FNP denkt na over toetreding tot UNPO', *Leeuwarder Courant* (09-08-1991) 11.

R. den Outer, 'Papoea's, Indianen en Friezen maken een vuist', *De Telegraaf* (24-08-1991) 25.

J. Noordmans, 'Slach by Warns yn Europeesk perspektyf: grutte tiden foar de lytse folken', *Leeuwarder Courant: ICetera* (27-09-1991) 5.

³⁴²VN Algemene Vergadering, 'Forty-sixth session General Assembly: provisional verbatim of the 30th meeting', *A/46/PV.30* (New York 1991) 58-59.

rol welegt voor de VN in het herstel van Estlands zelfbeschikking.

West-Europese beïnvloeding

Wie een 'alternatieve VN' opricht vanuit de overtuiging dat onzelfstandige naties en volkeren onvoldoende gehoord zouden worden door de wereldgemeenschap, zou wellicht om dezelfde reden geneigd zijn op continentaal niveau een soortgelijk verbond te stichten. Misschien bijvoorbeeld wel een 'alternatieve Europese Gemeenschap voor ondervertegenwoordigde volkeren en naties'. Europa kende in de tijd van de Estse onafhankelijkheidsbeweging immers genoeg volken die hieraan deel zouden kunnen nemen, zowel binnen als buiten de Sovjet-Unie. Toch kwam het tussen 1979 en 1991 nooit tot een dergelijke organisatie. Kennelijk voelden onder andere de Estse activisten niet de behoefte of de noodzaak hiertoe. Kwam dat wellicht doordat Europa zich meer openstelde voor de onafhankelijkheidsbeweging dan de VN? Was er misschien wel meer interactie en samenwerking tussen Europa en de activisten dan waartoe de VN in staat was? Of was Europa eigenlijk net zo terughoudend en was het slechts dom toeval dat er geen continentaal aftreksel van de UNPO bestond?

De leidende vraag van deze paragraaf is kortom of en zo ja, waarom de Estse onafhankelijkheidsbeweging van West-Europa meer gedaan kreeg dan van de VN. Of nauwkeuriger geformuleerd: waarom West-Europa al dan niet invloeden zond om het Estse zelfstandigheidsideaal te ondersteunen.

Nu is 'West-Europa' een nogal diffuus begrip. Daarom is duidelijke afbakening van de term noodzakelijk. Dat kan allereerst door de grens van het IJzeren Gordijn te volgen. Landen ten oosten van deze geopolitieke scheidslijn kunnen met rede afgevoerd worden van de lijst van West-Europese landen, omdat zij tijdens de Koude Oorlog als leden van het Warschaupact vazalstaten van de Sovjet-Unie waren.³⁴³ Na deze schifting blijven dus alleen de landen over die niet onder (directe) invloed van de Sovjet-Unie stonden. Bestempelen we deze tezamen tot 'West-Europa', dan nog is het problematisch om te spreken van een uniform geheel. Ook dan blijft de regio immers opgemaakt uit een veelvoud aan naties waar per stuk allerlei diverse politieke stromingen domineerden en die, belangrijker nog, verschillende standpunten ten opzichte van de Estse beweging herbergden. West-Europa had echter één platform waarop juist zijn politieke en culturele pluriformiteit samenkwam om vanuit deze diversiteit gezamenlijke besluiten te nemen: het EP. Als volksvertegenwoordiging van de EG huisvestte

³⁴³Joegoslavië en Albanië waren hierop een uitzondering. In menig opvatting lagen deze communistische landen wel achter het IJzeren Gordijn en/of waren zij geïsoleerd van de buitenwereld, maar zij waren geen lid van het Warschaupact noch vazallen van het Kremlin. In deze scriptie worden ze niettemin beschouwd als landen ten oosten van het IJzeren Gordijn en daarmee niet West-Europees.

zij tijdens het bestaan van de Estse onafhankelijkheidsbeweging parlementariërs uit twaalf lidstaten, waaronder invloedrijke landen als Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië.³⁴⁴ Alhoewel dus niet elk land ten westen van het IJzeren Gordijn zitting had in deze volksvertegenwoordiging, was het EP het enige politieke forum dat tijdens de Koude Oorlog op reguliere basis bijeenkwam om een gemeenschappelijk, grensoverstijgend beleid te bepalen voor een groot deel van West-Europa, ook als het ging om Buitenlandse Zaken. Zodoende was het EP een goede graadmeter voor het West-Europese sentiment tegenover de Estse activisten.

Waar in de vorige paragraaf de wereldgemeenschap werd benaderd vanuit de VN, gebeurt dat hier voor West-Europa dus vanuit het perspectief van het EP. Als de houding van deze twee overlegorganen ten opzichte van de Estse activisten bijvoorbeeld op het beginpunt van de onafhankelijkheidsbeweging, het *Baltisch Appèl* van 1979, onderling vergeleken wordt, valt onmiddellijk op dat het EP aanzienlijk meer openstond voor de beweging en haar verzoeken dan de VN. Dat blijkt uit de zeer uiteenlopende wijzen waarop de twee organisaties op het appèl reageerden. In de vorige paragraaf is al opgemerkt dat de VN het *Baltisch Appèl* volstrekt negeerde, ondanks dat deze in meervoud aan haar geadresseerd was. Voor het EP gold precies het tegenovergestelde. Hoewel de activisten de parlementariërs, of wat dat betreft de EG als geheel, helemaal niet specifiek hadden aangeschreven, besloten zij juist wél de oproep te beantwoorden. Al in 1980, enkele maanden na de verzending van het appèl, waagden Britse parlementariërs een eerste poging om een positieve uitspraak van het EP af te dwingen. Middels een motie voor een resolutie stelden zij te sympathiseren met de doelen van de Baltische activisten:

The European Parliament, having regard to the Joint declaration of 45 nationals of Estonia, Latvia, and Lithuania, in april 1979 [...] calls on the Conference of Foreign Ministers meeting in political co-operation to attempt to form a common favourable approach to the declaration [of] 1979 [...] [and] expresses the hope that the Conference of Foreign Ministers will use their best endeavours to see that the aspirations of the peoples of these States as to their form of government are realized.³⁴⁵

344België, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Ierland, Italië, Luxemburg en Nederland waren allemaal al voor 1979, het beginpunt van de Estse onafhankelijkheidsbeweging, lid van de EG. Griekenland, Portugal en Spanje traden gedurende de jaren tachtig toe, waardoor het totaal aantal leden nog tijdens de Koude Oorlog op twaalf kwam. Daarmee was ongeveer de helft van de landen die niet achter het IJzeren Gordijn lagen vertegenwoordigd.

345J. Scott-Hopkins e.a., 'Motion for a resolution on the situation in Estonia, Latvia and Lithuania', *EP 1-777/80* (1980) s.p.

Uiteindelijk haalde de resolutie geen meerderheid. '[It] became the casualty of political controversies and high-level Soviet pressure behind the scenes', zo herinnerde de Estse onafhankelijkheidsactivist en latere Europarlementariër Tunne Kelam zich.³⁴⁶ Maar ondanks dat het verworpen werd, was het voorstel ongetwijfeld een welkom gebaar voor de opstellers van het *Baltisch Appèl*. In ieder geval een deel van het EP had geëtaleerd zich vele malen warmer te willen verhouden tot de Baltische activisten dan de zwijgzame VN.

Het bovenstaande fragment toont aan dat, ook al was de resolutie aangenomen, de West-Europese steun nog vooral van symbolische aard was. De resolutie riep nog niet op tot concrete handelingen, ze stak bovenal een hart onder de Estse riem. Dat was ook de Duitser Otto von Habsburg opgevallen, nazaat van de roemruchte Habsburg-dynastie en destijds Europarlementariër in de fractie van de Europese Volkspartij (EVP). Naar aanleiding van de resolutie uit 1980 schreef hij in oktober 1982 voor het EP een rapport over de situatie in de Baltische staten. Daarin stelde hij: '[T]he [1980] motion for a resolution (Doc. 1-777/80) which gave rise to the present report is highly welcome [but I] would nevertheless propose one substantial change. The intention should be backed up by practical action. Hence the suggestion that the Ministers should consider submitting the problem of the Baltic States to the Decolonization Subcommittee of the UN'.³⁴⁷ Von Habsburg voegde daad bij woord en diende in januari 1983 een nieuwe resolutie in. Deze leek sterk op de versie uit 1980 en nam opnieuw het *Baltisch Appèl* als uitgangspunt, maar bevatte nu ook de concrete opdracht aan de Europese ministers van Buitenlandse Zaken om het Baltische vraagstuk te agenderen bij de VN-subcommissie voor dekolonisatie.³⁴⁸ Ondanks dat Von Habsburgs voorstel daarmee verstrekkender was dan zijn gefaalde voorloper, haalde het ditmaal wel een meerderheid in het EP, een overgrote meerderheid zelfs. Van de 112 aanwezige Europarlementariërs, stemden maar liefst 99 vóór.³⁴⁹ Enkel de Griekse communisten keerden zich tegen het voorstel, in veelzeggende bewoordingen: '[W]e should not be discussing Mr Habsburg's document, because what he has written on the situation in Estonia, Latvia and Lithuania is a fairy tale for small children. The Soviet Union [...] is the first multinational state – the stupid may laugh – to be constituted by the free choice of many nationalities [...] [like t]he Baltic people [who]

346T. Kelam, '30 years from the European Parliament's first resolution on the Baltic nations',

<<http://www.kelam.ee/in-english/news/30-years-from-the-european-parliaments-first-resolution-on-the-baltic-nations>> 14-06-2016.

347O. von Habsburg, 'Report drawn up on behalf of the Political Affairs Committee on the situation in Estonia, Latvia and Lithuania', *EP* 1-656/82 (1982) 9.

348EP, 'Resolution on the situation in Estonia, Latvia and Lithuania', *Official Journal of the European Communities* C42 (1983) 77-78.

349EP, 'Doc. 1-656/82 final vote', *Official Journal of the European Communities* C42 (1983) 77. Naast de 99 stemmen vóór, waren er 6 tegen en 7 onthoudingen.

have historical links with the Soviet Union'.³⁵⁰ Behalve de veronderstelling te voeden dat het Kremlin een stevige vinger in de Grieks-communistische pap had, beïnvloedde deze bombarie het stemresultaat amper; dat was overduidelijk positief.

Met het overweldigende succes van Von Habsburgs resolutie, toonde het EP zich al begin jaren tachtig uitnodigend en behulpzaam richting de Estse beweging, veel meer dan de VN. Juist daarom is het wat wrang dat de concrete actie waartoe de resolutie opriep was om het Baltische vraagstuk binnen de VN te agenderen. Waar de Europarlementariërs in 1983 nog de hoop konden koesteren dat dit voorstel wellicht tot heuse verbeteringen zou leiden, in het beste geval dekolonisatie van het Balticum, weten we intussen via de vorige paragraaf dat de VN nog jaren nadien elk contact met de activisten zou mijden en geen van hun verzoeken zou inwilligen. De oproep van het EP was achteraf bezien dus eigenlijk gedoemd te mislukken. Daar konden de Europarlementariërs destijds echter niet van op de hoogte zijn. Het *Baltisch Appèl* was immers pas de eerste grote poging van Estse activisten om de VN te verleiden tot het bieden van steun. Het is daarom aannemelijk dat het EP met zijn resolutie net zo oprecht probeerde de Estse zaak bij de VN te agenderen als dat de onafhankelijkheidsbeweging zelf had gedaan.

Het EP was dus al vroeg wel bereid de Estse activisten positief te beïnvloeden, maar het was hier in de praktijk niet toe goed in staat doordat het deze taak grotendeels buiten zichzelf en bij de VN belegde. Hoe anders was de situatie in 1991, het jaar waarin het Baltisch onafhankelijkheidsstreven in een tumultueuze stroomversnelling raakt en Estland, Letland en Litouwen in de nazomer ten slotte hun zelfstandigheid herwonnen. Naar aanleiding van het januarigeweld, waarbij het Sovjet-leger tientallen Baltische burgerdoden maakte, vroeg de Estse beweging via de Baltisch-Russische oproep van Tallinn de VN opnieuw om steun en bescherming. Andermaal zweeg de mondiale organisatie in alle toonaarden, terwijl het EP, aan wie de oproep niet specifiek geadresseerd was, zich juist wel roerde. Tot zover een vergelijkbaar patroon met de reacties rondom het *Baltisch Appèl*. Wezenlijk nieuw was dat het EP ditmaal echter besloot het heft wél in eigen handen te houden. Niet langer keek het naar de VN om stappen te ondernemen; dit keer namen de Europarlementariërs zelf een reeks concrete maatregelen om de drie Baltische onafhankelijkheidsbewegingen te steunen.

Eén daarvan was het optuigen van een delegatie die in maart 1991 naar het Balticum afreisde om ter plekke de activisten te spreken en te inventariseren hoe het EP hen kon helpen. Daags na de Baltisch-Russische oproep en het Sovjet-geweld had het parlement tijdens een

³⁵⁰EP, 'Political Affairs Committee, on the situation in Estonia, Latvia and Lithuania', *Debates of the European Parliament* No 1-293 (1983) 289.

tamelijk emotioneel spoeddebat op 21 januari dat jaar, waarin Gorbatsjov bijvoorbeeld de 'present dictator' van de Sovjet-Unie werd genoemd en zelfs stemmen opgingen om hem de Nobelprijs voor de Vrede te ontnemen, hiertoe besloten. De Brit Christopher Beazley van de conservatieve Europese Democraten (ED) opperde als eerste het idee om een zogenaamde 'fact-finding commission' naar de Baltische staten te sturen.³⁵¹ Drie dagen later werd zijn plan verwerkt in een resolutie. Daarin sprak het EP verder onder meer uit 'diep geschokt' te zijn door de 'militaire interventie' van de Sovjets, temeer omdat volgens hen de 'annexatie van de Baltische staten illegaal was'.³⁵² Het voorstel behaalde een ruime meerderheid en zo kon het parlement de voorbereidingen treffen om in eigen persoon poolshoogte te nemen van de situatie in Estland, Letland en Litouwen.

In het vorige hoofdstuk zijn de wensen die de Estse activisten tijdens dit bezoek voorlegden reeds uitvoerig behandeld. Het reisverslag bood daarvoor zeer veel nuttige informatie. Voor de beantwoording van deze verzoeken geldt dat minder. Dit komt doordat de reisdelegatie enkel het mandaat had 'om de situatie te observeren en te rapporteren'. Zij deed daarom geen 'specifieke aanbevelingen' over of en hoe de Estse verzoeken uitgevoerd moesten worden.³⁵³ Toch is het rapport juist ook voor de aanbodkant van invloeden een uitstekend uitgangspunt, omdat het dankzij de geïnventariseerde wensen een overzichtelijk beeld biedt van de thema's waarop het EP op zijn minst kon overwegen invloeden te zenden naar de activisten. De verzoeken in het reisverslag scheppen orde in een potpourri aan onderwerpen en fungeren dus als een handzame leidraad waarlangs kan worden getoetst waarom het EP de Estse activisten welke invloeden zond.

Hieronder vat Tabel 3 in de eerste kolom de Estse verzoeken aan West-Europa samen. Tot dusver is dit overzicht dan ook een kopie van Tabel 1. Dat betekent concreet dat de Estse verzoeken zoals opgesomd in het EP-rapport zijn aangevuld met die uit het reisverslag van de Tweede Kamer. Hiervoor is gekozen omdat het bronnenonderzoek uitwijst dat op een aantal thema's die wel aan de Nederlandse maar niet aan de Europese afgevaardigden waren voorgelegd, de Europarlementariërs toch – uit eigen wil – besloten invloeden te zenden. De tweede kolom, 'Vraag aan EP/EG', maakt dan ook nogmaals zichtbaar wat de beweging wel specifiek het EP verzocht en wat niet, terwijl de derde kolom, 'Antwoord van EP/EG', toont

351EP, 'Situation in the Baltic States', *Debates of the European Parliament* No 3-398 (1991) 31-40. De uitspraken van Beazley zijn terug te vinden op p. 36. Habsburg noemde Gorbatsjov de 'present dictator' (p. 31), terwijl o.a. Dillen (p. 34), Schönhuber (p. 35) en Mazzone (p. 37) bepleitten dat hem de Nobelprijs afgenomen moest worden.

352EP, 'Resolution on the situation in the Baltic states', *Official Journal of the European Communities* C48 (1991) 65-66.

353S. Alber, 'Ad-hoc delegation visit to Moscow and the Baltic states', *EP* 150.974/BUR (1991) 1.

welke zaken de Europarlementariërs in de praktijk al dan niet wilden beïnvloeden. Bij het symbool \surd deden ze dat wel, bij X niet. Het teken \pm wil zeggen dat de houding van het EP ambigu was: enerzijds suggereren de bronnen dat de parlementariërs wel bereid waren die wens te behartigen, anderzijds is er onvoldoende bewijs gevonden om hard te maken dat dit ook daadwerkelijk is gebeurd. In de beschouwing die volgt op Tabel 3 worden deze keuzes inhoudelijk nader toegelicht.

Tabel 3: Inwilliging EP/EG van Estse verzoeken om invloeden

	<u>Vraag aan EP/EG</u>	<u>Antwoord van EP/EG</u>
<u>(Opmaat naar) erkenning</u>		
Internationale steun voor de aanspraak op onafhankelijkheid	√	√
Volgen van de <i>Deense Verklaring</i>	X	±
Waarnemersstatus bij CVSE	√	√
Toegang tot EG-structuren	√	X
<u>Internationale betrekkingen en diplomatie</u>		
Permanente internationalisering van het Baltische vraagstuk	√	√
Afdwingen van bespreking VN over Baltische Vraagstuk	√	X
Bevorderen komst internationale commissie voor onderzoek naar de gewelddadige gebeurtenissen van januari 1991	√	√
Bevordering van contacten met regeringen en parlementen van Westerse landen	√	√
Regelmatiger bezoek van leden Europees Parlement	√	X
Vestiging van een informatiebureau van de Baltische republieken in Brussel resp. Nederland	√	√
Vestiging van informatiebureaus van EG(-landen) in de Baltische republieken	√	±
<u>Technische en economische hulp</u>		
Bilaterale technische, medische en/of economische hulp	√	±
Verkrijgen van concrete EG-steun	*354	*79
<u>Concrete maatregelen richting Moskou</u>		
Druk op Moskou om echte onderhandelingen te starten	X	√
Opschorten EG-hulp aan Sovjet-Unie als Kremlin democratisch streven in Baltische rep. onderdrukt	X	√
Eisen van Moskou dat bezetting van gebouwen door Sovjet-militairen in Baltische steden stopt	√	√

Tabel 3 maakt in een oogenschouw duidelijk dat het EP verreweg de meeste verzoeken van de Estse onafhankelijkheidsbeweging zowaar echt uitvoerde. Van de wensen die de activisten daadwerkelijk aan de Europarlementariërs hadden voorgelegd werd maar liefst 58%

354Anders dan in het reisverslag van de Tweede Kamer was er in het rapport van de Europese delegatie geen letterlijk Ests verzoek tot het 'Verkrijgen van concrete EG-steun' opgenomen, waarschijnlijk omdat alle andere wensen al een uitwerking hiervan waren, zoals de opsomming van verzoeken in Tabel 3 laat zien.

ingewilligd, 17% ambigu behandeld en bleef slechts 25% onuitgevoerd. Opvallend is bovendien dat twee van de drie verzoeken die de onafhankelijkheidsbeweging wel aan de Tweede Kamer had voorgelegd maar niet aan het EP, namelijk die uit de categorie 'Concrete maatregelen richting Moskou', door de Europarlementariërs alsnog uit eigen beweging werden uitgevoerd. Alles tezamen bracht het EP daarmee 60% van de activistische wensen in vervulling, tegenover afgerond 20% ambigu behandelde verzoeken en 20% onuitgevoerde. Terwijl de VN net als eerder ook in 1991 stil bleef, behaalden de Estse activisten datzelfde jaar dus bij het EP opnieuw geen slechte score. De buitenlandse invloeden waarnaar zij onverdroten op zoek waren, werden door de Europarlementariërs grotendeels geleverd.

Tabel 3 maakt zichtbaar *hoeveel* invloeden het EP de Estse activisten zond, maar nog niet *hoe* het parlement dat deed en evenmin waarom. Om dat te bepalen is een inhoudelijke bestudering nodig van de diverse beïnvloedingsmethoden en de overwegingen die hieraan ten grondslag lagen. Deze volgt hieronder op basis van de vier categorieën uit Tabel 3. Eerst wordt per categorie in beeld gebracht hoe het EP concreet de verschillende verzoeken inwilligde of afwees. Als dit voor alle vier categorieën behandeld is, volgen overkoepelende verklaringen voor de vraag waarom het EP de Estse beweging besloot te steunen.

Te beginnen bij de eerste categorie, '(Opmaat naar) erkenning'. Twee van de drie verzochte invloeden uit deze categorie honoreerde het EP: het bieden van internationale steun voor de Estse aanspraak op onafhankelijkheid en het wedijveren voor Baltisch waarnemerschap bij de CVSE. Uit de eerste paragraaf van dit hoofdstuk weten we inmiddels dat het laatstgenoemde verzoek uiteindelijk tot weinig leidde; door het herhaaldelijke veto van de Sovjet-Unie en een wispelturige opstelling van verschillende CVSE-leden kregen de Esten, Letten en Litouwers geen waarnemerschap bij de organisatie, althans niet voordat zij onafhankelijk waren. Niettemin zetten het EP en de EG zich hier wel voor in. Dat blijkt onder andere uit een brief aan de Tweede Kamer, gedateerd op 5 juni 1991, van de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, Hans van den Broek: 'Tot nog toe is het niet gelukt een formule, waaronder de Baltische staten aan CVSE-bijeenkomsten kunnen deelnemen, te vinden die voor alle partijen bevredigend is [...] De Sowjet-Unie (sic) heeft zich tot dusver nog niet bereid verklaard aan de verdergaande oplossingen mee te werken: de consensusregel binnen de CVSE vereist een dergelijke medewerking. Nederland en de overige EG-staten zullen bij alle voorkomende gelegenheden in CVSE-verband blijven streven naar het vinden van een oplossing voor dit probleem'.³⁵⁵ Bovendien werd tijdens EP-debatten herhaaldelijk

³⁵⁵H. van den Broek, 'Verslag van een delegatiereis naar de Baltische Republieken en Moskou (7-17 april 1991): Brief van de minister van Buitenlandse Zaken' in: *Kamerstukken Tweede Kamer 1990-1991* 22108:2 (Den Haag 1991) 2.

gepleit voor Estse deelname aan de CVSE. Het EP ging zelfs nog een stap verder door per resolutie bovendien te stellen dat vervolgens de CVSE in aanwezigheid van de Esten, Letten en Litouwers het Baltische vraagstuk moest bespreken.³⁵⁶ De wil en de handelingen om de Estse beweging op dit punt te beïnvloeden waren er dus zeker. Door het continue Sovjet-veto mislukten echter telkens de pogingen van het EP en de EG. Veelzeggend waren de uitspraken hierover van Frans Andriessen, vicevoorzitter van de Europese Commissie (EC), in een EP-debat van 6 februari 1991: 'We have endeavoured to tackle the whole problem of the Baltic states in the framework of the CSCE process, but that is an approach that can work only where it is unanimously accepted. That unanimity has not been forthcoming, so this way cannot lead to any genuine results'.³⁵⁷ De Europarlementariërs wilden dus wel de Estse CVSE-wensen realiseren, maar konden simpelweg niet de Sovjet-blokkade doorbreken.

Hoe anders ging het met het bieden van internationale steun voor de Estse aanspraak op onafhankelijkheid. Al voor 1991 en het parlamentsbezoek aan Estland had het EP meerdere keren besloten het recht op zelfstandigheid van de Estse natie te erkennen en daarmee dus ook de legitimiteit van de Sovjet-bezetting, gebaseerd op het Molotov-Ribbentropact, te ontkennen.³⁵⁸ Na de Baltisch-Russische oproep van Tallinn namen dit soort uitspraken in aantal alleen nog maar toe. In de directe dagen na de oproep sprak het EP al uit: '[T]he Hitler-Stalin pacts concerning the annexation of the Baltic republics were illegal'. In diezelfde resolutie stelde het: '[T]he Republics of Lithuania, Estonia and Latvia are defined in law as democratic states'.³⁵⁹ Dergelijke verklaringen legde het parlement opnieuw af op 21 februari en 13 juni 1991.³⁶⁰ Maar het bleef niet bij enkel dit soort intentieverklaringen die nog vooral het hypothetische recht van de Esten op onafhankelijkheid steunden. Tijdens de EP-debatten moedigden de EC en de Europese Raad van Ministers (de Raad) bovendien bij herhaling de concrete Baltische pogingen aan om zelfstandigheid ook werkelijk in de praktijk te realiseren. Bijvoorbeeld door steun te bieden aan het Estse referendum van 3 maart 1991 over het

356EP, 'Resolution on the situation in the Baltic states', C48, 65.

357EP, 'Developments in the Baltic States', *Debates of the European Parliament* No 3-400 (1991) 21.

358O.a. in:

EP, 'Resolution on the need for respect of human rights in the Baltic States', *Official Journal of the European Communities* C305 (1987) 119-120.

EP, 'Resolution on mass demonstrations in the Baltic States', *Official Journal of the European Communities* C235 (1988) 105-106.

EP, 'Resolution on the situation in the Baltic states', *Official Journal of the European Communities* C256 (1989) 112.

359EP, 'Resolution on the situation in the Baltic states', C48, 65.

360EP, 'Resolution on Lithuania and the other Baltic States', *Official Journal of the European Communities* C72 (1991) 129.

EP, 'Resolution on the situation in the Baltic States', *Official Journal of the European Communities* C183 (1991) 280-281.

definitief toewerken naar volledige onafhankelijkheid.³⁶¹ Zo deelde Andriessen op 6 februari het EP mede: 'There is the referendum. The Council made a statement on that last Monday. A statement that is full of sympathy for that which this referendum aims to achieve'.³⁶² Twee weken later herhaalde hij dit standpunt, net als de plaatsvervangend voorzitter van de Raad, de Luxemburger Georges Wohlfart.³⁶³ Het EP en de EG boden dus in de periode tussen de Baltisch-Russische oproep en het herstel van de Estse zelfstandigheid aantoonbaar met grote regelmaat internationale steun voor de Estse aanspraak op zelfbeschikking, zowel voor het historisch recht als voor verwezenlijking ervan in de praktijk.

Wat rest zijn de verzoeken uit de eerste categorie van Tabel 3 die het EP niet of slechts gedeeltelijk inwilligde: het bieden van toegang tot EG-structuren (X) en het volgen van de zogenaamde *Deense Verklaring* (±). Over beide thema's sprak het EP in 1991 nooit letterlijk. Door dit gebrek aan debat is het moeilijk te beargumenteren waarom het EP deze wensen niet of maar deels inwilligde. Daarvoor ontbreekt gewoonweg de informatie. In het geval van het bieden van Estse toegang tot EG-structuren is het echter aannemelijk dat het EP hier niet toe overging, omdat Estland nog geen onafhankelijke natiestaat was. Zodoende waren er geen formele opties als associatie- of kandidaatlidmaatschap waarmee de Esten toegelaten konden worden.

Van een heel andere orde was de stilte rondom de *Deense Verklaring*, de declaratie waarmee Denemarken op 11 maart 1991 het Estse recht op zelfbeschikking definitief erkende en derhalve diplomatieke betrekkingen met zijn overzeese buur opstartte. Het EP heeft inderdaad nooit letterlijk uitgesproken de *Deense Verklaring* te zullen volgen. Een logische reden hiervoor kan zijn dat, in tegenstelling tot het krijgen van toegang tot EG-structuren, de Estse activisten het EP ook niet specifiek hierom hadden gevraagd. Relevanter is echter dat het EP niettemin handelde in de geest van de *Deense Verklaring*. Hierboven is al aangetoond dat ook de Europarlementariërs herhaaldelijk het Estse recht op zelfbeschikking in grote meerderheid erkenden. Maar met het opzetten van diplomatieke betrekkingen maakte het EP in 1991 eveneens een begin. Sindsdien verstuurde het bijvoorbeeld steevast zijn resoluties over de onafhankelijkheidsbewegingen door naar de regeringen en volksvertegenwoordigers van de Baltische staten, terwijl in voorgaande jaren het parlement zijn president, op een enkele uitzondering na, telkens de opdracht gaf om de genomen besluiten alleen met de

361EP, *Report on the EP ad hoc delegation visit*, 3. De voorstanders behaalden bij dit referendum een ruime tweederde meerderheid. Interessant aan deze overweldigende uitslag is dat daarmee per definitie, zoals het rapport ook stelt, zelfs een deel van de Russische minderheid in Estland vóór moet hebben gestemd.

362EP, 'Developments in the Baltic States', No 3-400, 13.

363EP, 'Baltic states', *Debates of the European Parliament* No 3-401 (1991) 263-265.

leiders van de Sovjet-Unie te delen.³⁶⁴ Vanaf 1991 plaatste het EP derhalve de bestuurders van Estland, Letland en Litouwen, hoewel formeel nog altijd onzelfstandig, op gelijke hoogte met de leiders van de Sovjet-Unie en ving alzo de eerste betrekkingen met hen aan. Zonder met zoveel woorden de *Deense Verklaring* officieel te volgen, brachten de Europarlementariërs dus wel degelijk de intenties van de declaratie in praktijk. Het EP behandelde dit Estse verzoek aan West-Europa dus minimaal ambigu, zo niet meer.

Van de *Deense Verklaring* is het een kleine stap naar de verzoeken uit de tweede categorie van Tabel 3, 'Internationale betrekkingen en diplomatie'. Hier boekten de Estse activisten zelfs een nog grotere uitslag bij het EP dan in de categorie '(Opmaat naar) erkenning'. Vier van de zeven verzoeken voerden de Europarlementariërs volledig uit en ook nog eens één gedeeltelijk. Slechts twee wensen maakten ze niet waar: het afdwingen van een VN-bespreking over het Baltische vraagstuk en regelmatigere bezoeken van Europarlementariërs. Dat dit laatste verzoek als onuitgevoerd beschouwd moet worden, is omdat er na het bezoek van maart domweg geen officiële EP-delegatie nog voor het herstel van de onafhankelijkheid opnieuw naar Estland afreisde. Dat het EP geen VN-bespreking poogde af te dwingen, blijkt wel uit het feit dat het in geen van zijn resoluties uit 1991 hiertoe opriep. Maar waarom dit niet gebeurde, is moeilijker te bepalen omdat er in de debatten van 1991 ook niet meer over werd gesproken. Daardoor ontbreken expliciete argumentatielijnen waarmee onderbouwd kan worden waarom het EP geen rol meer weggelegd zag voor de VN. Mogelijk had menig Europarlementariër tegen die tijd zijn geloof verloren in de betekenis die de VN kon hebben voor de onafhankelijkheidsbewegingen, nadat de organisatie tot dan toe elk verzoek om het Baltische vraagstuk te behandelen had genegeerd, ook als het EP hierom vroeg zoals met de reeds besproken resolutie uit 1983.³⁶⁵

Gelukkig voor de activisten willigde het EP de meeste verzoeken uit de categorie 'Internationale betrekkingen en diplomatie' wel in. Bijvoorbeeld de vraag naar permanente internationalisering van het Baltische vraagstuk. De diverse resoluties en de vele (spoed)debatten over de situatie in de Baltische staten, zes alleen al in het laatste halfjaar voor de herwonnen onafhankelijkheid, internationaliseerden op zichzelf al de kwestie.³⁶⁶ Maar het

364EP, 'Resolution on the situation in the Baltic States', C48, 66.

EP, 'Resolution on Lithuania and the other Baltic States', C72, 129.

EP, 'Resolution on the situation in the Baltic States', C183, 281.

365Alleen de Belgische Europarlementariër Jaak Vandemeulebroucke stelde in 1991, eenmalig overigens, dat er een rol voor de VN weggelegd zou zijn in het Baltisch vraagstuk. 'Since the three Baltic states have never formed part of the Soviet Union, the United Nations has a perfect right to formulate an opinion', aldus Vandemeulebroucke. Zijn opvatting vond echter bij geen van zijn collega's weerklank en ook hijzelf kwam er in andere debatten niet meer op terug. EP, 'Situation in the Baltic states', *Debates of the European Parliament* No 3-399 (1991) 20.

366EP, *Indexes of debate 2* (s.l. s.a.) 29-39. <http://www.europarl.europa.eu/cre/pdf/3tome2_en.pdf> 26-09-

EP deed daar nog eens een schepje bovenop door geregeld andere organisaties, zoals de CVSE, op te roepen hetzelfde te doen.³⁶⁷ Hoewel we hierboven al lazen dat de CVSE hier geen gehoor aan gaf, doet dat niets af aan het gegeven dat het parlement met zulke oproepen wel degelijk het Baltische vraagstuk internationaliseerde.

Hiermee samenhangend bevorderde het EP ook de komst van een internationale commissie naar de gewelddadige gebeurtenissen van januari 1991, een tweede Ests verzoek. Al op 13 januari gaf de EG een eerste aanzet tot een dergelijke commissie, toen de Luxemburgse president van de Raad Jacques Poos namens de lidstaten een brief naar het Kremlin stuurde en vroeg om 'an explanation of who and what was responsible for the use of force'.³⁶⁸ Elf dagen later voerde het EP de druk nog meer op door per resolutie Gorbatsjov op te roepen 'to ensure that a full inquiry is held to identify those responsible for this military aggression[, hoping] that the appropriate conclusions will be drawn in due course'.³⁶⁹ Toegegeven, beide voorbeelden betreffen vooral het bevorderen van überhaupt een commissie naar het geweld, niet per se een onafhankelijk internationaal comité zoals door de Esten gewenst. Daar staat echter tegenover dat het EP met zijn ad hoc reisdelegatie, door diens geestesvader Beazley toepasselijk een 'fact-finding commission' genoemd, uiteindelijk zijn eigen internationale commissie naar het Balticum zond en, naast een heleboel andere zaken, ook verslag uitbracht over de oorzaken van de geweldplegingen in januari: 'The question of Central Government involvement in the events of January remains obscure. Hardly suprisingly it is firmly denied in Moscow and firmly believed in the Baltic States [...] There is some evidence that the main forces involved were army units brought in from outside, and placed under KGB command for the operation'.³⁷⁰

Diezelfde reisdelegatie bood tevens de ingang voor het honoreren van weer een ander verzoek uit de categorie 'Internationale betrekkingen en diplomatie', namelijk de bevordering van contacten met regeringen en parlementen van Westerse landen. Opnieuw was de reis in zichzelf al een inwilliging van dit verzoek. Maar na thuiskomst poogde het EP de contacten verder aan te halen. Want ondanks dat de afvaardiging, zoals hierboven uitgelegd, had beloofd geen aanbevelingen te doen in haar verslag, maakte ze één exceptie. Ze sloot haar rapport immers af met het advies: 'We ourselves add the suggestion that the heads of the Baltic States and the Soviet negotiation delegation be invited to visit the European Parliament to report on

2015. Het debat van 21 jan. 1991 was opgesplitst en het tweede deel, met daarin onder andere de stemverklaringen, vond plaats op 24 jan.

367EP, 'Resolution on the situation in the Baltic states', C48, 65.

368EP, 'Situation in the Baltic States', No 3-398, 29.

369EP, 'Resolution on the situation in the Baltic States', C48, 66.

370EP, *Report on the EP ad hoc delegation visit*, 6.

the progress of negotiations'.³⁷¹ Tot een daadwerkelijk bezoek van Estse afgevaardigden aan het EP zou het voor Estlands onafhankelijkheid niet meer komen. De resterende tijd hiervoor was dan ook wel erg krap: tussen het EP-bezoek aan het Balticum en de Estse onafhankelijkheid zaten slechts vijf maanden, waarvan ongeveer twee in beslag werden genomen door het zomerreces van het parlement. In deze korte periode ontplooiden het EP en de EG niettemin andere initiatieven om de contacten tussen de Baltische bewegingen en het Westen toch al te bevorderen. Zo onthaalde het parlement, in lijn met de Estse aanbeveling om zowel Baltische, Russische als Sovjet-leiders te ontvangen, in april 1991 de pro-Baltische Boris Jeltsin, leider van de Russische deelrepubliek.³⁷² Diezelfde maand berichtte de *Leeuwarder Courant* dat Nederland zich 'als voorzitter van de EG [gesteld zag] het initiatief [te] moeten nemen tot versterking van de banden met de Baltische staten' en daartoe al een zeer concreet idee had: tijdens een besloten congres zouden onder Europese leiding 'Moskou en de Baltische staten moeten praten over het streven naar onafhankelijkheid van Estland, Letland en Litouwen'.³⁷³ In mei werd dit ambitieuze plan daadwerkelijk ten uitvoer gebracht. In Den Haag spraken leden van de Baltische bewegingen onder toezicht van Europese parlementariërs met de Sovjet-Unie 'over hun onafhankelijkheid [en] allerhande praktische problemen die de afscheiding van de drie landen met zich zou meebrengen'.³⁷⁴ Weer een maand later vond een soortgelijke ontmoeting plaats toen de Esten en hun zuiderburen werden uitgenodigd voor een mede door de EG geïnstigeerde conferentie over de toekomst van Europa. Opnieuw bracht de EG zodoende de activisten in een internationale context in contact met zowel het Kremlin als met Westerse parlementen en regeringen.³⁷⁵

Politiek was slechts één van de niveaus waarop de Estse beweging in aanraking wilde komen met het Westen. Via de vestiging van Baltische informatiebureau's in de Europese hoofdstad Brussel en vice versa hoopten zij ook een laagdrempeliger, meer culturele vorm van uitwisseling gestalte te geven. In het voorjaar van 1991 werd in Brussel een dergelijk centrum inderdaad gevestigd.³⁷⁶ De bronnen wijzen niet uit of ook andersom de EG een informatiebureau oprichtte in het Balticum. Meerdere lidstaten en parlementariërs leken hierin wel geïnteresseerd. Zo zei de Tweede Kamer, die hier zelf overigens ook niet onwelwillend

³⁷¹Ibidem, 7.

³⁷²S. Lambert, 'European MPs lecture Yeltsin on stability', *The Independent* (16-04-1991) 12.

P. Gillespie, 'Rapid reforms needed to head off revolt', *The Irish Times* (27-04-1991) 8. Overigens wijzen beide bronnen uit dat Jeltsin slechts een lauwe ontvangst kreeg van het EP. Menig parlementariër uitte kritiek op de Russische leider vanwege zijn vermeende ophitsingen jegens Gorbatsjov.

³⁷³S.n., 'Conferentie over Baltische kwestie in het Vredespaleis', *Leeuwarder Courant* (15-04-1991) 3.

³⁷⁴S.n., 'Balten en Moskou aan tafel: praktische zaken besproken', *Amigoe* (16-05-1991) 6.

³⁷⁵J. Hoagland, 'The missing factors in Europe's new equation: the superpowers', *The Washington Post* (23-06-1991) 1.

³⁷⁶Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis', 4.

tegenover stond, in haar reisverslag hierover: 'Duitsland [wordt] genoemd als een van de geïnteresseerden in een informatie-centrum (sic) van de EG in de Baltische republieken'.³⁷⁷ De wil was er kennelijk wel, maar of deze ook geconcretiseerd is blijft op basis van de geraadpleegde bronnen in nevelen gehuld.

Eveneens onduidelijk is of het EP het enige wezenlijke verzoek uit de derde categorie van Tabel 3 daadwerkelijk uitvoerde: het zenden van technische, medische en/of economische hulp naar Estland. Al op 24 januari beval het parlement de EC aan positief te reageren op Baltische aanvragen hiervoor.³⁷⁸ Enkele weken later herhaalde het EP deze oproep in een brief aan de Europese begrotingscommissie: 'Aid must be fairly distributed among the [USSR] republics and [...] the authorities in the republics should be required to take appropriate action to achieve this end'.³⁷⁹ Andriessen zaaide namens de EC echter al snel twijfel over de haalbaarheid van de wens van het EP. Op 30 januari stelde hij in een debat over de Baltische staten: '[T]he Baltic states are entitled to our solidarity and our support, possibly in material respects too. We have been asked to provide material support and we are endeavouring to ensure that that material support gets to the Baltic states. I must point out in all honesty, however, that the procedures concerned are difficult and that it is not certain that we shall be able to achieve our aim'.³⁸⁰ In maart 1991 kwam er meer duidelijkheid, toen bleek dat het de EG gelukt was Litouwen medische steun te bieden.³⁸¹ Kennelijk was het mogelijk om aan op zijn minst een van de Baltische staten materiële hulp te leveren. Of Estland eveneens deze steun heeft mogen genieten bleef echter ook sindsdien in het ongewis. Op 13 juni zei Andriessen andermaal hiervoor te werken: 'Every effort will be made [...] to achieve a balanced spread of the technical and other assistance throughout the Soviet Union. The Baltic States will not, of course, be excluded'.³⁸² Geen van de bronnen toont echter onomstotelijk aan dat Estland, zoals Andriessen beloofde, werkelijk niet van hulp uitgesloten werd, bijvoorbeeld doordat de Baltische staten niet specifiek benoemd werden in de verschillende EP-besluiten die technische, medische en economische hulp aan de Sovjet-Unie mogelijk maakten.³⁸³ De

377Ibidem', 10.

378EP, 'Resolution on the situation in the Baltic states', C48, 65.

379M.L. Cassanmagnago Cerretti, 'Opinion of the Political Affairs Committee: Letter from the chairman of the committee to Mr von der Vring, chairman of the Committee on Budgets', in: A. Lamassoure, *Report of the Committee on Budgets on the Commission proposal to the Council for a regulation on urgent action to supply agricultural products to the USSR*, EP A3-0037/91 (1991) 10.

380EP, 'Situation in the Baltic States', No 3-399, 15.

381EP, *Report on the ad hoc delegation visit*, 7.

382EP, 'Baltic states', *Debates of the European Parliament* No 3-406 (1991) 271.

383EP, 'Legislative resolution embodying the opinion of the European Parliament on a Commission proposal for a Council decision on a regulation on urgent action to supply agricultural products to the USSR', *Official Journal of the European Communities* C72 (1991) 204.

EP, 'Legislative resolution embodying the opinion of the European Parliament on the Commission proposal for a Council regulation introducing a Community guarantee for exports of foodstuffs from the European

wil om materiële invloeden te zenden was er dus bij het EP, dat wijzen de resolutie en de diverse debatbijdragen wel uit, maar of dit ook echt *lukte*, blijft onduidelijk.

Nu de Europese hulp aan de Sovjet-Unie aan bod is gekomen, dient logischerwijs de laatste categorie van Tabel 3 zich aan, 'Concrete maatregelen richting Moskou'. Een van de wensen uit deze klasse was namelijk dat de EG zijn economische hulp zou opschorten als het Kremlin het democratisch streven in de Baltische deelrepublieken zou blijven onderdrukken. En hoe schimmig het ook bleef of Estland inderdaad materiële hulp van de EG ontving, glashelder was het EP begin 1991 in zijn besluit economische steun aan de Sovjet-Unie te annuleren.

Al op 14 januari, daags na de eerste Sovjet-aanvallen op Baltische activisten, verzond de EG een brief aan Gorbatsjov waarin het dreigde de relaties met het Kremlin te beperken.³⁸⁴ Omdat desondanks het geweld aanhield, besloot de EG nog diezelfde maand een ontmoeting met de Sovjet-Unie over nadere economische samenwerking af te gelasten.³⁸⁵ Vervolgens stemde het EP in ruime meerderheid voor een resolutie die uitsprak: '[We must] reconsider the programme of financial and technical aid to the Soviet Union'.³⁸⁶ Met uitzondering van noodhulp, gevoed door het geloof dat er in met name Rusland een hongersnood ophanden was, werd daarmee eind januari een streep getrokken door de economische steun van de EG aan de Sovjets.³⁸⁷ Namens de EC rekende Andriessen het EP voor wat dit besluit concreet betekende: 'The programme in respect of the Soviet Union involved 750 million ECU for food aid, comprising 250 million ECU in grants and 500 million in credits. The Commission's view is that the grants should go through and that the 500 million in credits [...] should be looked at again. The programme involved [also] 400 million for technical assistance[, but t]he Commission itself suspended [...] the implementation of this part'.³⁸⁸ Uiteindelijk zou al in januari 1991 het EP besluiten 900 miljoen ECU aan de Sovjet-Unie op te schorten.³⁸⁹ In juni

Community to the USSR', *Official Journal of the European Communities* C72 (1991) 206.

EP, 'Legislative resolution embodying the opinion of the European Parliament on the Commission proposal for a Council regulation amending Regulation (EEC) No 599/91 introducing a credit guarantee for exports of agricultural products and foodstuffs from the Community to the Soviet Union', *Official Journal of the European Communities* C158 (1991) 254-255.

EP, 'Legislative resolution embodying the opinion of the European Parliament on the proposal from the Commission for a Council regulation concerning aid to assist economic reform and recovery in the Union of Soviet Socialist Republics', *Official Journal of the European Communities* C183 (1991) 454.

384EP, 'Situation in the Baltic States', No 3-398, 29.

385Ibidem, 30.

386EP, 'Resolution on the situation in the Baltic States', C48, 65.

387Of de USSR daadwerkelijk bedreigd werd door hongersnood is discutabel, zoals o.a. door de historische documentaireserie *Andere Tijden* in een interessante aflevering uit 2015 overtuigend werd betoond in: NTR en VPRO, 'Help de Russen de winter door', *Andere Tijden* (06-01-2015) <http://www.npo.nl/andere-tijden/06-01-2015/VPWON_1236033> 12-03-2016.

388EP, 'Situation in the Baltic States', No 3-399, 22.

389EP, 'Supplies of agricultural products to the USSR, Romania, Bulgaria and Czechoslovakia', *Debates of the*

kwam daar nog eens 400 miljoen bovenop, toen het EP en de EG na nieuwe geweldplegingen andermaal besloten economische steun aan het Kremlin uit te stellen. De Britse Anne McIntosh (ED) zei daarover in veelzeggende bewoordingen: 'I believe that we ought to establish a linkage between the recent events and the European Community aid package offered to the Soviet Union and make this conditional on the conclusion of a negotiated agreement on Baltic independence [...] I also propose that part of the ECU 400 million be earmarked for the Baltic states as a form of tribute to the Balts deported fifty years ago to Siberia'.³⁹⁰ Alhoewel dit laatste voorstel niet tot wasdom kwam, werd de transactie van 400 miljoen ECU naar de Sovjet-Unie daadwerkelijk bevroren.

Het bleef echter niet bij het stopzetten van miljoenenschenken aan het Kremlin. Gehoor gaven het EP en de EG ook aan de andere twee wensen om concrete maatregelen tegen Moskou te treffen: de Sovjets te forceren echte onderhandelingen met de Esten te laten starten en het stellen van de eis dat het Kremlin de bezetting van gebouwen in Baltische steden, en in algemenere zin het gebruik van geweld, zou staken. Vanaf januari 1991 kwamen deze twee zaken in alle debatten en alle resoluties over de Baltische kwestie aan bod, maar het meest compact werden de beide eisen verwoord in de resolutie van 13 juni: '[The European Parliament c]alls on European Political Cooperation to make clear that Soviet attacks on the Balts and failure to negotiate with them must affect the attitude of the EC and its Member States in their relations with the Soviet Union'.³⁹¹

De dreigende houding van het EP bleef niet zonder succes, zo bleek al eind februari toen Wohlfart het parlement bijpraatte over reactie van het Kremlin op de maatregelen van de EG. Want alhoewel volgens hem enerzijds Sovjet-leider Gorbatsjov na een langdurig gesprek met EG-ministers nog altijd vasthield aan de opvatting dat '[t]he case of the Baltic countries could be settled within two limitations, namely maintenance of the Union and the order produced by the Second World War', citeerde hij anderzijds uit een brief waarin Moskou, op aandringen van de EG, aantoonde maatregelen te treffen naar aanleiding van het bloedvergieten in de Baltische staten: 'The [Soviet] Federation Council has also proposed a series of urgent measures [...] such as the setting up of a conciliation committee from among the various political and social groups, the organization of a round table with the participation of all the parties concerned, as well as the creation of a mechanism for the meticulous legal and impartial appraisal of the laws adopted in the Baltic republics'.³⁹² Interessanter misschien

European Parliament No 3-401 (1991) 98. Tijdens dit debat lang enkel nog het voorstel voor die de 250 milj.

ECU aan de Sovjet-Unie regelde. De voorstellen voor de overige 900 milj. ECU waren voorlopig geschrapt.
390EP, 'Baltic States', No 3-406, 271.

391EP, 'Resolution on the Baltic States', C183, 281.

392EP, 'Baltic States', No 3-401, 264-265.

nog wel is dat de activisten ook zelf meermaals erkenden dat de Europese maatregelen jegens Moskou effect hadden. Zo vertelden ze de Europarlementariërs daarover in maart 1991: 'The strength of Western response did much to prevent further large-scale army action'.³⁹³ Tijdens het bezoek van de Tweede Kamer herhaalden de Esten deze waardering voor het Europese ingrijpen: 'Het snelle antwoord van het Westen kwam als een verrassing voor Moskou en daardoor kon het aantal slachtoffers bij de januari-gebeurtenissen in Vilnius en Riga beperkt blijven [...] Aan Estse zijde bestaat de indruk dat met het toenemen van de internationale druk Moskou iets meer geïnteresseerd lijkt in echte onderhandelingsresultaten'.³⁹⁴ Terwijl de geschiedschrijving over de onafhankelijkheidsbeweging sindsdien lacune heeft opengelaten als het gaat om de rol die het EP en de EG bereid waren te spelen, onderkenden destijds de Estse activisten zelf wel het belang hiervan.

Juist in de categorie met invloeden die misschien wel de grootste gevolgen teweeg zouden brengen – deze hadden immers een directe neerslag op de Sovjet-Unie en daardoor ook op de relaties tussen de EG en Moskou – vervulde het EP dus 100 procent van de Estse wensen. Dat is des te opmerkelijker, omdat het parlement ook nog eens twee van deze drie verlangens uit eigen beweging inwilligde. Immers, zoals Tabel 3 laat zien hadden de Estse activisten de Europarlementariërs nooit gevraagd om de Sovjets te dwingen echte onderhandelingen te starten of om de EG-hulp aan het Kremlin stop te zetten. Sterker nog, het EP kwam al weken vóór zijn delegatiereis tot het vrijwillige besluit de beide sanctionerende maatregelen in te zetten. Niet omdat het parlement als een 'demolition team for the Union of Soviet Republics' wilde fungeren, zoals de Duitse Magdalene Hoff het in februari 1991 stelde, maar omdat het inmiddels doordrongen was van de morele verplichting de Esten, Letten en Litouwers te beschermen tegen Sovjet-geweld en te steunen in hun onafhankelijkheidsstreven. Want, zo vulde Beazley in datzelfde debat Hoff aan, 'on the fate of the Baltic peoples rests our own fate and the future of European democracy'.³⁹⁵

Rond 1991 was het EP dus zo overtuigd van het Estse recht op zelfbeschikking, dat het bijna alle wensen van de activisten zoals opgesomd in Tabel 3 inwilligde, gevraagd én ongevraagd. Daarmee was zijn invloed op de onafhankelijkheidsbeweging in 1991 nog vele malen groter dan begin jaren tachtig, terwijl het parlement met het omarmen van het *Baltisch Appèl* de activisten toen al goedgezind was.

Hoe kwam het dat de Europese beïnvloeding in de eindfase van de Estse beweging zoveel omvangrijker was dan aan het begin? Een analyse van juist de tussengelegen periode

393EP, *Report on the EP ad hoc delegation visit*, 6.

394Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis', 4-7.

395EP, 'Baltic States', No 3-401, 262.

biedt uitkomst. Door te bestuderen hoe de houding, de actiebereidheid en de beïnvloedingsmethoden van het EP zich in de jaren tussen 1983 en 1991 ontwikkelden, kunnen verklaringen gevonden worden voor diens groeiende impact op het Estse onafhankelijkheidsideaal.

Een eerste belangrijke ontwikkeling betrof de verschuivende opvatting over welke internationale organisatie het meest aangewezen was de Estse zelfstandigheidswens te beïnvloeden. In 1983 was dat in de ogen van het EP klaarblijkelijk nog de VN, aangezien het in zijn resolutie over het *Baltisch Appèl* specifiek deze organisatie opriep om de Baltische zaak op te pakken en te agenderen als dekolonisatievraagstuk. Waarschijnlijk omdat de VN dit echter consequent naliet, besloot het EP sindsdien het heft in eigen handen te houden. Na 1983 riep het parlement dan ook niet langer de VN of andere externe organisaties op om de Baltische bewegingen positief te beïnvloeden. Daarentegen besloot het EP voortaan om ofwel direct zelf invloeden te zenden ofwel om dit aan de uitvoerende organen van de EG, de Raad en de EC, over te laten. De keuze om deze weg in te slaan was een belangrijke beslissing, omdat de parlementariërs zodoende niet langer afhankelijk waren van derden maar zelf bepaalden welke invloeden op welk moment en met welke omvang gezonden zouden moeten worden. De potentiële impact van de beïnvloeding door het EP nam hierdoor flink toe.

Een tweede belangrijke ontwikkeling was dat het EP zijn focus gaandeweg verlegde van de rechten van individuele Balten naar de behartiging van een zeker collectief belang van de Estse, Letse en Litouwse naties. Hoewel de resolutie omtrent het *Baltisch Appèl* in 1983 al *uitsprak op te komen voor* de 'aspirations of the [Baltic] peoples', richtte het parlement zich in de daaropvolgende jaren nog vooral op individuele gevallen.³⁹⁶ Thema's als geloofsvrijheid, mensenrechten en democratie waren daarbij dominant. Nu zijn dit thema's die wel degelijk ook een collectief kunnen dienen, maar die invulling gaf het EP er tot medio 1987 amper aan. In plaats van consequent een Estse natie te onderscheiden en voor diens gemeenschappelijk belang te wedijveren, kwam het parlement in algemene zin op voor de religieuze, humanitaire en democratische rechten van particulieren of groeperingen zonder een duidelijk nationale oriëntatie – deze benoemde het althans nog niet. Zo sprak het EP in 1986 wel zijn verontrusting uit over 'Estonians [who] are being press-ganged and forced to work [...] at Chernobyl', maar legde het nog geen enkel verband met de situatie in Estland zelf, laat staan dat de parlementariërs reeds opkwamen voor de Estse wens tot zelfbeschikking. Als het EP in die jaren al concreet sprak over de Baltische onafhankelijkheidsactivisten, dan nog beperkte het zich tot het recht voor individuen op vrije meningsuiting en om vrijelijk te mogen

396EP, 'Resolution on the situation in Estonia, Latvia and Lithuania', C42, 78.

demonstreren. Toonbeeld hiervan was de resolutie waarmee het EP de Sovjets opriep de Est Enn Tarto, onafhankelijkheidsactivist van het eerste uur, vrij te laten; een 434 leden tellend parlement spande zich in voor de invrijheidstelling van een enkeling, zonder zich, zoals de activisten het zelf hadden kunnen stellen, tegelijk tevens hard te maken voor de vrijheid van een complete natie.³⁹⁷

Pas eind jaren tachtig begon het EP naast de rechten van individuen ook stelselmatig een zeker collectief-nationaal belang van Estland te onderscheiden. Een belangrijke rol hierbij speelden de Estse activisten zelf. Via allerhande acties die reeds in Hoofdstuk 2 zijn benoemd internationaliseerden zij vanaf 1987 gestaag hun pleidooi voor zelfbeschikking en vergrootten daarmee ook de bekendheid ervan. Dat dit zijn effect had op het EP, bleek wel uit de verschillende debatbijdragen en resoluties vanaf die tijd, waarin herhaaldelijk gerefereerd werd aan de Ests-Baltische demonstraties. Voor het eerst in 1987, toen het EP in een resolutie constateerde dat 'the 23 August 1987 – the 48th anniversary of the Hitler-Stalin Pact – did not go unmarked in the Baltic countries, in that on that day thousands of Estonians, Latvians and Lithuanians demonstrated in Tallinn, Riga and Vilnius respectively for the right of self-determination for their peoples' en daarom onder meer verklaarde dat 'the Soviet Government [should] respect the right of self-determination [...] in the Baltic states'.³⁹⁸ In 1988 vaardigde het EP zelfs een resolutie uit met de veelzeggende titel 'On mass demonstrations in the Baltic States', terwijl het jaar daarop de Europarlementariërs naar aanleiding van een 'petition bearing four million signatures from Lithuania, Latvia and Estonia' zelfs het Kremlin opriepen 'to accede to the overwhelming desire of the Baltic people for greater national independence'.³⁹⁹ Mede dankzij de Ests-Baltische protesten verlegde het EP dus binnen enkele jaren zijn aandacht van individuele gevallen naar collectieve, nationale belangen.

In het bijzonder namen de EVP, de ED en de fractie van Liberalen, Democraten en Reformisten (LDR) hierin het voortouw. Zo stelde de Britse Lord Bethell (ED) al in april 1987: '[I]t will not satisfy this House or western public opinion if merely a few individuals are released or a few hundred persons permitted to emigrate while specious pretexts are used to force hundreds of thousands to remain'.⁴⁰⁰ Later dat jaar spitstse Jørgen Brøndlund Nielsen (LDR) uit Denemarken deze denkrichting nog concreter toe op de nationale rechten van de

397EP, 'Resolution on the long-term imprisonment in a labour camp of the 49-year-old Estonian, Enn Tarto', *Official Journal of the European Communities* C262 (1988) 117.

398EP, 'Resolution on the need', C305, 119-120.

399EP, 'Resolution on mass', C235, 105-106.

EP, 'Resolution on the independence of the Baltic States', *Official Journal of the European Communities* C47 (1989) 129.

400EP, 'Human rights', *Debates of the European Parliament* No 2-351 (1987) 202.

drie Baltische republieken: '[The Baltics] are entire countries and peoples with their own history who are not allowed to develop independently in accordance with the ideals we hold here in this Assembly [... T]he peoples of Estonia, Latvia and Lithuania [should be given back] their freedom and independence'.⁴⁰¹ De invloedrijke Habsburg, wiens EVP een kwart van de zetels bezette, vulde begin 1989 dit standpunt aan met een tweetal argumenten die bepalend zou blijken voor de houding van het EP ten opzichte van zowel de Baltische als de andere deelrepublieken van de Sovjet-Unie. Allereerst stelde hij: '[T]he Baltic States were in at the beginning of the movement towards European unification. [...] That is something [...] that should not be forgotten by those of us who are working for European unification. We should not forget that there are Europeans who are still separated from us, for whose rights we in this European Parliament above all are responsible'.⁴⁰² Aansluitend betoogde hij: '[T]he problem of the Baltic States [is] at a different level from the problem of the other nationalities in the Soviet Union [...] because] not one Member State of the Community has recognized the Soviet occupation of the Baltic States in law. The situation in legal terms is therefore completely different. This also determines what support we must give to our Baltic friends'.⁴⁰³ Samengevat stelde Habsburg dus dat de Esten, Letten en Litouwers zowel historisch als juridisch verknoopt waren met de lidstaten van de EG en dat juist dát hen uitzonderlijk maakte ten opzichte van de volkeren van de andere twaalf deelrepublieken van de Sovjet-Unie. Het maakte hen volgens Habsburg 'Europees' en aldus vond hij dat het EP de moreel verplicht was om wel op te komen voor de Baltische nationale belangen, terwijl de vraagstukken omtrent de overige deelrepublieken volgens hem slechts 'question[s] relate[d] to minorities' waren. Die konden als het aan de Duitser lag pas aan bod komen nadat eerst de Baltische zaak goed geregeld was.⁴⁰⁴ Het EP volgde Habsburgs redentatie sindsdien goeddeels op. Tussen 1989 en 1991 bediscussieerde het EP op maar liefst twaalf verschillende momenten het Baltische vraagstuk en nam het ook nog eens zes resoluties aan die sympathiseerden met de nationale belangen van Estland, Letland en Litouwen. Daar staan nul resoluties en slechts bij hoge uitzondering een opmerking over het lot van de andere nationaliteiten tegenover.⁴⁰⁵

401EP, 'Human rights', *Debates of the European Parliament* No 2-356 (1987) 212.

402EP, 'Situation in the Baltic States and Armenia', *Debates of the European Parliament* No 2-373 (1989) 249.

403EP, 'Situation in the Baltic States and Armenia', No 2-373, 249. Overigens klopte Habsburgs aanname dat 'geen enkel Europees land' de annexatie van het Balticum had erkend niet helemaal. Onder andere Nederland en Spanje hadden door zonder bezwaren banden aan te gaan met de USSR de annexatie feitelijk gelegitimeerd.

404EP, 'Human rights', *Debates of the European Parliament* No 2-378 (1989) 224.

405EP, *Indexes of debate* 1 (s.l. s.a.) 1-192. <http://www.europarl.europa.eu/cre/pdf/3tome1_en.pdf> EP, *Indexes of debate* 2, 1-121.

Concluderend kreeg het EP mede door toedoen van de Baltische campagnes oog voor een zeker collectief belang van Estland, waardoor zijn focus nog tijdens de jaren tachtig verschoof van het Estse individu naar de Estse natie. Gaandeweg ontstond er in het EP zelfs een invloedrijke filosofie die stelde dat de Baltische volken zich onderscheidden van de andere Sovjet-republieken, omdat de Esten, Letten en Litouwers als enigen zowel historisch als juridisch gezien een vermeende 'Europeesheid' zouden bezitten. Bezield door deze overtuiging spande het EP zich vanaf de late jaren tachtig met steeds meer energie en een steeds grotere toewijding in voor de Baltische zaak, resulterend in een sterke groei van het aantal debatten en resoluties over de situatie in het Balticum in de laatste drie jaar van de onafhankelijkheidsbewegingen.

De laatste ontwikkeling die de impact van het EP op het Estse onafhankelijkheidsideaal deed toenemen waren de nauwere banden die het EP en de EG in de tweede helft van de jaren tachtig aangingen met het Kremlin. Dat klinkt wellicht tegenstrijdig. Welk mogelijk positief gevolg kon een warmere verstandhouding tussen het EP en Moskou nu hebben voor de Estse onafhankelijkheidsbeweging, wiens belangen juist tegengesteld waren aan die van de Sovjets? Dat was eigenlijk vrij simpel: de samenwerking leverde Brussel een almaar machtigere positie op ten opzichte van Moskou. Het EP en de EG konden immers eisen stellen aan de samenwerking en de Sovjets dwingen zich aan de gemaakte afspraken te houden, zeker omdat het Kremlin in zijn perestrojkapogingen de samenleving en economie te herstructureren meer aansluiting zocht bij het Westen en daardoor in de onderlinge betrekkingen duidelijk de meer vragende partij was. Zo kreeg het EP pressiemiddelen in handen waarmee het ten gunste van het Estse zelfstandigheidsideaal druk uit kon oefenen op Moskou.

De samenwerking tussen Europa en de Sovjet-Unie is op te delen in twee fases: de fase van officieuze betrekkingen (1985-1988) en de fase van officiële betrekkingen (1988-1991). De eerste fase begon met het aantreden van Gorbatsjov als leider van de Sovjet-Unie en de introductie van *glasnost* en *perestrojka*. Dit nieuwe beleid zorgde ervoor dat het Kremlin steeds meer avances maakte richting het Westen, terwijl andersom ook het EP zich meer betrokken begon te voelen bij de Sovjet-Unie. Deze wederzijdse toenadering werd in 1988 beklonken met de totstandkoming van formele politieke banden tussen Moskou en Brussel. Dat jaar markeert daarom het einde van de eerste en het begin van de tweede fase, die zou voortduren tot het uiteenvallen van de unie in 1991. Beide stadia hadden hun eigen, kenmerkende gevolgen voor de Europese beïnvloeding van de Estse onafhankelijkheidswens. Hieronder worden deze nader beschouwd.

Dat er tijdens de eerste fase nog geen officiële banden waren tussen het Kremlin en

Brussel kwam volgens de Europese instellingen hoofdzakelijk doordat de Sovjets tot dan toe niet bereid waren geweest de EG te erkennen: 'On ideological and political ground, [the Soviet Union] was, for a long time, not prepared to recognize the Community as a political reality. It rejected it as a "temporary phenomenon" and claimed it was simply an "economic appendix to American imperialism". Subsequently, it tried to ignore the existence of the Community'.⁴⁰⁶ Niettemin zorgde de invoering van *glasnost* en *perestrojka* ervoor dat de Sovjet-Unie en de EG dichterbij elkaar kwamen te staan. Het EP verwelkomde immers het nieuwe Sovjet-beleid van openheid en herstructurering als '[t]he Soviet Union [having] a fresh interest in Western Europe, and that means in the European Community'.⁴⁰⁷ Het parlement sloeg vanaf 1985 dan ook met toenemende interesse de ontwikkelingen in de Sovjet-Unie gade. Evenzeer wierp het EP een kritische blik op *glasnost* en *perestrojka*. Veel parlementariërs, die van de EVP, ED en LDR opnieuw voorop, wilden namelijk pas Moskou's mooie woorden werkelijk geloven als ze eerst zouden zien dat deze ook in daden werden omgezet. Toonbeeld van deze kritische houding werd de omgang van het EP met de situatie in Estland en het Baltische vraagstuk. Steeds vaker gebruikte het parlement deze thema's om te peilen of de Sovjets *glasnost* en *perestrojka* daadwerkelijk ten uitvoer brachten. Tijdens een debat over de Baltische staten stelde Brøndlund Nielsen in 1987 bijvoorbeeld: 'If the Soviet leadership really wishes to show [...] that they take freedom and independence, human rights and ideas of liberty seriously, then they should start by giving back to the peoples of Estonia, Latvia and Lithuania their freedom and independence'.⁴⁰⁸ Habsburg voegde daaraan toe: 'We owe [the Balts] our solidarity, especially in dealings with a government in Moscow that [...] is talking about a new beginning. How are we to believe these words when [...] the Balts continue to be subject to a Stalinist policy?'⁴⁰⁹ Zijn Belgische fractiegenoot Lambert Croux was enkele maanden later nog stilliger: '*Perestrojka* cannot succeed unless there is greater freedom, greater autonomy, greater respect for personal initiatives, individual and national liberties [... T]he result [must] be improved conditions for the Baltic [...] peoples'.⁴¹⁰

Deze behoedzame teneur vond logischerwijs zijn weerklank in de resoluties van het EP. In najaar van 1987 nam het parlement bijvoorbeeld een voorstel aan waarin Gorbatsjovs koers beschreven werd als een nieuwe 'period of détente between East and West' die volgens

406K. Hänsch, 'Report drawn up on behalf of the Political Affairs Committee on political relations between the European Community and the Soviet Union', *EP A* 2-0155/88 (1988) 17.

407EP, 'EEC-USSR relations', *Debates of the European Parliament* No 2-368 (1988) 135. Deze uitspraak is van Klaus Hänsch, Europarlementariër namens de Duitse SPD en destijds door het EP tot rapporteur benoemd om officiële banden tussen de EG en de Sovjet-Unie te onderzoeken.

408EP, 'Human rights', No 2-356, 212.

409Ibidem, 215.

410EP, 'Ethnic minorities in Romania and the USSR', *Debates of the European Parliament* No 2-367 (1988) 254.

de parlementariërs 'a significant improvement in the situation of the Baltic peoples' moest opleveren.⁴¹¹ Niet veel later volgde een resolutie met de veelzeggend cynische titel 'On the so-called policy of openness in the Soviet Union', die het Kremlin veroordeelde voor de onvolledige naleving van *glasnost* en juist diegenen een hart onder de riem stak die 'the courage [...] to promote freedom and democracy in the Soviet Union' hadden, zoals de Estse activisten.⁴¹² Want, zo stelde het EP weer een paar maanden daarna per resolutie, "“glasnost” and “perestrojka” have little meaning if they do not include respect for human rights'.⁴¹³

Glasnost en *perestrojka* brachten aldus niet alleen de Sovjet-Unie en de EG nader tot elkaar, maar vergrootten bovendien de Europese aandacht voor het Baltische vraagstuk. Als de Sovjet-Unie oprecht voornemens was te hervormen en te democratiseren, dan moest volgens het EP vergrote zelfbeschikking of zelfs volledige soevereiniteit voor de Esten, Letten en Litouwers daar onmiskenbaar onderdeel van zijn. De officieuze relatie die het EP tussen 1985 en 1988 met de Sovjets aanging, legde de Estse activisten dan ook geen windeieren. Waar de toenadering tussen Oost en West net zo makkelijk het Baltische vraagstuk in de taboesfeer had kunnen doen belanden, greep het EP het juist aan om zich nog meer in te spannen voor de onafhankelijkheidsbewegingen.

Tijdens de tweede fase van de betrekkingen tussen Brussel en Moskou zette het EP deze lijn voort. Dat het parlement eind 1988 besloot de officieuze banden om te zetten in een officiële samenwerking deed dan ook weinig afbreuk aan de status die de Estse onafhankelijkheidswens inmiddels bij West-Europa hadden verworven. Sterker nog, er zijn goede argumenten om te stellen dat diens positie sindsdien zelfs verder verbeterde.

Een aantal van deze redenen bevindt zich reeds in de directe oorzaken van de totstandkoming van het officiële Sovjet-Europese samenwerkingsverband. Neem bijvoorbeeld de beweeggronden voor het EP om de associatieovereenkomst met Moskou te sluiten. Eén van zijn hoofddoelen was hiermee immers de rechten van zowel individuen als naties beter beschermd te zien binnen de Sovjet-Unie.⁴¹⁴ Daarbij benoemde het EP in de lijvige resolutie waarmee de definitieve klap werd gegeven op de samenwerking benoemde de Baltische zaak nota bene als enige specifieke voorbeeld. Het parlement betoogde daarin immers dat de EG de verantwoordelijkheid had de banden met de Sovjet-Unie te consolideren juist omdat de Sovjets een majeure rol speelden in 'the shaping of the future of Europe', onder meer doordat

411EP, 'Resolution on the need', C305, 120.

412EP, 'Resolution on the so-called policy of openness in the Soviet Union', *Official Journal of the European Communities* C167 (1988) 259-260.

413EP, 'Resolution on the rights of individuals in the USSR', *Official Journal of the European Communities* C290 (1988) 116.

414Hänsch, 'Report drawn up', A 2-0155/88, 28-31.

'it continues to occupy Estonia, Latvia and Lithuania' terwijl het EP juist de basis wilde leggen voor 'an ever closer union among the peoples of Europe'.⁴¹⁵ De verbintenis tussen Brussel en Moskou was voor het EP dan ook een belangrijk vehikel om nog nadrukkelijker verbeteringen in de Estse situatie te kunnen eisen en de Baltische weg naar onafhankelijkheid te steunen.

Ook de Sovjet-motieven voor de officiële samenwerking hielpen de Estse positie in de invloedssfeer van het EP te verbeteren. De tanende invloed van de Sovjet-Unie op het wereldtoneel, zijn toegenomen isolement en met name zijn almaar verslechterende economie noopten het Kremlin tot coöperatie met de EG. De speciale Europees gezant om de banden met de Sovjets te onderzoeken, de Duitser Klaus Hänsch, schreef daarover aan het EP: '[T]he USSR wants to overcome its largely self-imposed isolation and attract capital and know-how into the country through international cooperation [...] What is involved is not letting the leeway become any bigger and protecting the Soviet Union from a severe economic crisis which, in its own words, would reduce it "to the status of a developing country"'.⁴¹⁶ En daarbij leunde de Sovjet-Unie steeds sterker op de EG. Een voorbeeld: bijna 20 procent van de buitenlandse handel dreven de Sovjets met de lidstaten van de EG, terwijl het andersom voor slechts 6,6 procent op de balans stond.⁴¹⁷ Politiek, maar vooral economisch was het (eigen)belang van de Sovjets bij een succesvolle samenwerking dan ook aanzienlijk groter dan dat van het EP en diens lidstaten. Moskou was derhalve in steeds grotere mate afhankelijk van West-Europa. Nog meer dan tijdens de fase van officieuze betrekkingen was het Kremlin bij de start van de officiële banden zodoende de vragende partij en belandde aldus in een ondergeschikte positie aan de onderhandelingstafel. Voor de impact die het EP op het Estse onafhankelijkheidsideaal kon hebben was deze rolverdeling cruciaal. Het parlement werd zodoende de bovenliggende partij en kreeg derhalve zo middelen in handen om met de nodige pressie de Estse zaak te bepleiten bij het Kremlin.

Het uitoefenen van druk liet het EP dan ook niet na. Zo zette het van meet af aan de lijn voort om de oprechtheid achter *glasnost* en *perestrojka* kritisch tegen het licht te houden, ook in relatie tot het nationaliteitsvraagstuk. Het EP stelde bijvoorbeeld in de documenten die de betrekkingen met de Sovjets officieel bekrachtigden dat ondanks 'the efforts of the Soviet leadership to implement its programme of economic and political reform' er geen 'naive belief' was dat 'rapid and fundamental changes' zomaar zouden plaatsvinden.⁴¹⁸ Opnieuw noemde het parlement daarbij de problemen van de nationale minderheden als

415EP, 'Resolution on political relations between the European Community and the Soviet Union', *Official Journal of the European Communities* C262 (1988) 134-135.

416Hänsch, 'Report drawn up', A 2-0155/88, 20-21.

417Ibidem, 18.

418EP, 'Resolution on political relations', C262, 136.

voornaamste voorbeeld: '[G]roups which attempt to call for ethnic freedom and autonomy are continuing to be administratively suppressed'.⁴¹⁹ In zijn resolutie over de samenwerking schreef het EP dan ook:

[Parliament r]ecognizes from certain features of the reform, covered by the terms "Glasnost and "Perestroika", that dynamic forces have been set in motion which allow long suppressed and taboo issues to be addressed and also increase freedom of action for non-governmental groups and individuals [... but also r]ecognizes the growing importance of the demands within the Soviet Union for a reorganization and extension of the rights of nationalities and ethnic minorities there and calls on the Soviet leadership to resolve this problem having regard to the legitimate interests of all concerned.⁴²⁰

Met deze passage maakte het EP opnieuw duidelijk dat in zijn ogen het oplossen van de Baltische kwestie zowel onderdeel was van oprechte glasnost en perestrojka als van de eisen die het zelf stelde aan samenwerking met de Sovjet-Unie. Want alhoewel het EP in het fragment de Baltische staten bij naam benoemde, maakte het gebruik van de term 'legitimate interests of all concerned' impliciet duidelijk dat het wel degelijk om Estland, Letland en Litouwen ging. Zoals hierboven reeds geconcludeerd was het EP immers van mening dat de Baltische staten meer dan welke andere deelrepubliek ook legitiem aanspraak maakten op soevereiniteit. In wat omslachtige bewoordingen eiste het EP dus dat de Sovjets (geleidelijk) moesten toewerken naar zelfstandigheid voor specifiek de Esten, Letten en Litouwers.

Nu zou deze oproep als een nogal zwakke eis ervaren kunnen worden vanwege zijn impliciete karakter. In de jaren die volgden bleek de voorwaarde echter geenszins een dode letter. Zodra het EP de noodzaak zag om de Baltische zelfstandigheidsaspiraties te stimuleren door de druk op de Sovjets op te voeren, deed het dat ook. En daarbij grepen de parlementariërs meer dan eens terug op de samenwerkingsafspraken met het Kremlin. Nadat de Sovjets begin 1990 met militair machtsvertoon Litouwen in het nauw dreven, nam het EP bijvoorbeeld een resolutie aan waarin het verklaarde dat Moskou's optreden ernstige gevolgen zou hebben voor diens samenwerking met Europa: '[The European Parliament i]nsists that the use of force by the Soviet Union to attempt to maintain its rule of Lithuania would have disastrous consequences on Soviet relations with the rest of Europe, endangering all the progress of recent years [and l]ooks to Moscow immediately to accept the Lithuanian offer of

419Hänsch, 'Report drawn up', A 2-0155/88, 31.

420EP, 'Resolution on political relations', C262, 136-137.

peaceful negotiations if it wishes to maintain the credibility of perestroika and glasnost'.⁴²¹ Ogenschijnlijk richtte het EP zich met de resolutie alleen op Litouwen. Het aansluitende debat laat echter zien dat haast alle betrokken parlementariërs van mening waren dat de Sovjets het gebruik van geweld in heel het Balticum moesten afzweren, wilden zij met de EG blijven samenwerken.⁴²² Later dat jaar voerde het EP de druk nog verder op door te besluiten dat zelfs ondanks de 'fast deteriorating economic situation in the USSR' de financiële tegemoetkomingen van de EG aan Moskou afhankelijk gemaakt moesten worden van democratische hervormingen: [The European Parliament i]nsists that financial assistance from the Community should be conditional upon political democratization'.⁴²³ Een voor de Estse activisten zeer gunstige voorwaarde. Als het EP omtrent democratisering in de Sovjet-Unie intussen één stokpaardje bereed, dan was dat immers wel dat de Baltische staten zelfbeschikking moesten krijgen. Door de clausule dat financiële steun enkel nog kon volgen op aantoonbare politieke hervormingen verschafte het EP zichzelf een doeltreffend middel om de Sovjets hard te kunnen sanctioneren wanneer dezen het Estse belang schaadden.

Dat de Europarlementariërs in 1991, een jaar na het opstellen van de verscherpte eisen, ook daadwerkelijk zouden overgaan tot meerdere financiële strafmaatregelen, is in de toelichting op Tabel 3 hierboven reeds uitvoerig beschreven. Aldus schuwde het EP zelfs de meest verstrekkende vorm van beïnvloeding niet langer, iets wat tien jaar eerder, rondom het *Baltisch Appèl* en toen het EP en de Sovjet-Unie nog geen onderlinge betrekkingen hadden, onmogelijk zou hebben geleken. De analyse van de jaren tussen dit begin- en eindpunt van de West-Europese omgang met de Estse beweging heeft aangetoond door welke factoren de impact van het EP op de zelfstandigheidswens van de activisten gaandeweg heeft kunnen toenemen. Resumerend waren hier drie hoofdredenen voor. Allereerst speelde de keuze van het EP om na 1983 de beïnvloeding niet langer uit te besteden maar voortaan zelf uit te voeren een aanmerkelijke rol. Daarnaast was een belangrijke factor dat de focus van het parlement tijdens de jaren tachtig verschoof van individuele naar collectief-nationale belangen in het Balticum, met als cruciaal onderdeel de positieve uitzondering die de parlementariërs maakten voor de Baltische staten ten opzichte van de overige Sovjet-republieken. Maar misschien wel de belangrijkste oorzaak was afsluitend de nauwere banden die het EP met de Sovjet-Unie aanging, eerst middels officieuze betrekkingen en vanaf 1988 officieel. Daardoor kreeg het EP

421EP, 'Resolution on Lithuania', *Official Journal of the European Communities* C113 (1990) 138.

422EP, 'Lithuania', *Debates of the European Parliament* No 3-389 (1990) 245-250. Dit blijkt o.a. uit de bijdragen van achtereenvolgens Dillen, Beazley, Alliot-Marie, Langer, Coimbra Martins, Kofoed, Moretti en Mazzone.

423EP, 'Resolution on cooperation with the USSR and the countries of Central and Eastern Europe', *Official Journal of the European Communities* C284 (1990) 138-139. Overigens stelde het EP daarnaast als voorwaarde dat de USSR zich ook richting een markteconomie moest ontwikkelen.

ten opzichte van de Sovjets namelijk pressiemiddelen in handen die het inzette om de Estse beweging te stimuleren, met name vanaf het moment dat Moskou met (de dreiging van) geweld de Baltische onafhankelijkheidspleidooien probeerde te onderdrukken.

Deze drie ontwikkelingen lagen ten grondslag aan de sinds 1983 groeiende Europese betrokkenheid bij het Baltische vraagstuk. Op hun beurt namen vanuit dit vergrote engagement eveneens de invloeden toe die het EP ten behoeve van de Estse aspiraties zond, zowel in aantal als qua impact. Het summum hiervan was dat het parlement in 1991 het leeuwendeel van de Estse wensen voor buitenlandse beïnvloeding inwilligde, gevraagd en zelfs ongevraagd. Hiermee toonde het EP zich niet alleen in woord steeds meer bereid om het Estse onafhankelijkheidsideaal te begunstigen, maar ook in daad. Gezien al zijn inspanningen om de Estse onafhankelijkheidswens te begunstigen en de impact van deze verrichtingen, is het bepaald onterecht dat de beïnvloeding van het EP zo onderbelicht blijft in de bestaande historiografie over (het succes van) de Estse onafhankelijkheidsbeweging. Van het oprichten van een Baltisch informatiebureau tot het internationaliseren van de Baltische kwestie, tot het uitoefenen van druk op Moskou, tot zelfs het intrekken van financiële steun aan het Kremlin om zo de Sovjets te forceren oprechte onderhandelingen met de Esten te starten en geweld af te zweren: evident heeft het EP het herstel van Estse onafhankelijkheid gestimuleerd.

Amerikaanse beïnvloeding

Als er een spectrum zou worden gemaakt van de mate waarin landen en internationale organisaties bereid en in staat waren om de Estse zelfstandigheidswens te beïnvloeden, dan weten we inmiddels dat de VN aan de uiterst terughoudende kant zou moeten worden gepositioneerd en het EP daarentegen juist aan het toeschietelijke en invloedrijke uiteinde. Maar waar op deze lijn behoort de VS? Op basis van enkel de eerste paragraaf van dit hoofdstuk zou beargumenteerd kunnen worden dat de VS het best bij het meer terughoudende kamp geschaard kan worden; toen het op een dusdanig belangrijk moment als de CVSE-top in 1990 erop aankwam, weifelde het land en trok het ten slotte een groot deel van zijn steun voor de Estse activisten in. Dit is echter slechts één voorbeeld waar men bijvoorbeeld tegen in kan brengen dat, zoals in het vorige hoofdstuk is geconcludeerd, de Estse beweging juist met enig recht leek te veronderstellen dat, buiten de tweede andere Baltische naties, de Amerikanen misschien wel haar grootste bondgenoot waren, bijvoorbeeld omdat zij reeds in 1940 de annexatie van de Baltische staten illegitiem hadden verklaard en al politieke bezoeken aan Estland brachten nog ver voordat West-Europeanen dit deden. Daarmee zou de VS juist weer meer in de hoek van het EP tot zijn recht komen. Voor de Amerikanen is het al met al lastiger

te bepalen waarom zij al dan niet het Estse onafhankelijkheidsideaal beïnvloedden dan voor de VN en het EP. Een chronologische benadering van Amerika's houding en handelen ten opzichte van Estland ondersteunt deze complexiteit door aan te tonen dat de VS op momenten belangrijke, effectieve invloeden zond en dan weer andere belangen leek te laten prevaleren boven die van de Estse onafhankelijkheidsbeweging.

Bijzonder aan de rol van de Amerikanen is dat zij eerder dan welke buitenstaander ook het Estse zelfstandigheidsideaal beïnvloedden, zelfs nog voordat in 1979 via het *Baltisch Appèl* de basis voor de onafhankelijkheidsbeweging definitief was gelegd. De eerste omvangrijke beïnvloeding begonnen de Amerikanen namelijk al in 1975: de uitzending van Baltische programma's op *Radio Liberty*, het radiostation waarmee de VS tot weerzin van het Kremlin de Sovjet-ether binnendrong om zowel binnenlands als buitenlands nieuws vanuit een Westers perspectief te belichten. De zender was al sinds 1951 in bedrijf, maar zond pas vanaf 1975 ook in het Estse, Lets en Litouws uit. Volgens historicus J.H. L'Hommedieu wilde de VS aanvankelijk geen Baltische bulletins op *Radio Liberty*, omdat de Baltische staten daarmee impliciet tot de Sovjet-Unie gerekend zouden worden, aangezien de zender specifiek op dit communistische rijk was gericht. Dat zou haaks staan op het Amerikaanse beleid om de Baltische inlijving niet te erkennen.⁴²⁴ Vanaf medio jaren zestig zwelde echter de kritiek op deze rechtlijnige opvatting aan, zowel onder Amerikaanse politici als bij de Baltische gemeenschappen in de VS. Bijvoorbeeld via Rein Taagepera, Est van oorsprong, die in 1965 stelde dat 'the longer the [nonrecognition] policy remained static, the more the policy and anything tied to that policy would become marginalized'.⁴²⁵ Rond diezelfde tijd startten Amerikaanse Balten dan ook een lobby met als doel de VS het niet-erkenningbeleid dynamischer op te laten vatten, zodat vooruitgang in de Baltische situatie beter geboekt kon worden. Volgens de lobbyisten zouden juist Estse, Letse en Litouwse uitzendingen op *Radio Liberty* hier sterk aan bijdragen. Uiteindelijk waren zij succesvol: vanaf de zomer van 1975 startte de zender met Baltische programma's, eerst op wekelijkse basis en al snel dagelijks. Bovendien richtten de Amerikanen in 1983 zelfs een speciale Baltische afdeling op, zodat de Estse, Letse en Litouwse programmering verder kon opschalen en professionaliseren.⁴²⁶

Enmaal overstag dichtten de Amerikanen de Baltische uitzendingen dus allengs meer waarde toe. Waar ze aanvankelijk vreesden dat dergelijke programma's inbreuk zouden maken op het niet-erkenningbeleid, draaiden ze gaandeweg de argumentatie om, zoals bleek uit de

424 J.H. L'Hommedieu, 'Baltic language broadcasting: émigré politics and American Cold War radios', *Journal of the Institute of Latvian History* 91 (2014) 97.

425 L'Hommedieu, 'Baltic language broadcasting', 104.

426 Reagan Library, 'Statement on the establishment of the Baltic States Service of Radio Liberty', <<https://reaganlibrary.archives.gov/archives/speeches/1983/111883a.htm>> 10-10-2015.

toelichting die president Reagan gaf op het besluit om de Baltische radioafdeling op te richten: '[T]he establishment of the Baltic radio division reaffirms United States policy of not recognizing the forcible and unlawful incorporation of Estonia, Latvia, and Lithuania into the Soviet Union'.⁴²⁷ De overplaatsing van de Baltische uitzendingen in 1984 van *Radio Liberty* naar *Radio Free Europe*, zijn equivalent voor Oost-Europa minus de Sovjet-Unie, was hier een ander voorbeeld van. Hiermee wilden de Amerikanen immers duidelijk maken dat zij de Esten, Letten en Litouwers als onderdeel van Europa zagen en niet van de Sovjet-Unie.⁴²⁸ Stapsgewijs werd de radioprogrammering dus juist een instrument om eens te meer het Amerikaanse standpunt te bevestigen dat de Baltische inlijving illegitiem was.

Maar er was nog een andere reden waarom de VS meer en meer overtuigd raakte van het belang van de Baltische uitzendingen: de waarde die de programma's concreet hadden voor de bevolking en de activisten van de Baltische staten. In dezelfde toespraak als zojuist hierboven aangehaald zei Reagan daarover: 'The people of the three Baltic Republics look to the United States international broadcasting services as their informational lifeline. Radio Liberty [...] serves as a surrogate press, providing current information on events which the Government of the Soviet Union has censored and prohibited for use by the media'.⁴²⁹

Als *Radio Free Europe* en *Radio Liberty* (samen: RFE/RL) inderdaad, zoals Reagan beweerde, fungeerden als de journalistieke tegenhanger van de gecensureerde Sovjet-pers en dus als de 'informatieve reddingslijn' van de Estse bevolking, dan waren deze zenders van grote invloed op de uitgangspositie en de mogelijkheden van de onafhankelijkheidsbeweging. Dan verschaften RFE/RL de activisten inlichtingen die hen anders onbekend zouden zijn gebleven maar ze dankzij de zenders juist konden inzetten bij bijvoorbeeld het bepalen van hun strategie. Om een beslissend antwoord op deze hypothese te kunnen bieden, zou idealiter een grondige vergelijking moeten worden gemaakt tussen de berichtgeving van enerzijds RFE/RL en anderzijds de Estse en de Sovjet-pers. Voor deze scriptie is dat echter onmogelijk, gezien de afwezige of onvolledige beschikbaarheid van (vertalingen van) deze bronnen in Nederland en online.⁴³⁰ Toch zijn er voldoende aanwijzingen die het aannemelijk maken dat de Amerikaanse zenders inderdaad de Estse onafhankelijkheidsbeweging in positieve zin beïnvloedden.

Allereerst betreft dat de aard en de inhoud van de uitzendingen van RFE/RL. Helaas

427Reagan Library, 'Statement on the'.

428L'Hommedieu, 'Baltic language broadcasting', 111.

429Reagan Library, 'Statement on the'.

430Zo biedt bijv. de *Current Digest of the Soviet Press* onvoldoende uitkomst, omdat dit slechts een wekelijkse bloemlezing was van enkele artikelen uit de grootste kranten van de Sovjet-Unie, die lang niet altijd raakvlakken hadden met Estland en de onafhankelijkheidsbeweging.

zijn de letterlijke scripts van deze programma's niet digitaal te raadplegen, maar de inventaris van de Estse uitzendingen en, belangrijker nog, de zogenaamde *Situation* en *Background Reports*, waarop de uitzendingen van RFE/RL zich inhoudelijk baseerden, zijn gelukkig wel toegankelijk.⁴³¹ Deze bronnen laten zien dat de Estse programmering voor een groot deel was toegespitst op het bevorderen van het onafhankelijkheidsideaal. Zo wijst de inventaris uit dat RFE/RL niet alleen internationaal en binnenlands nieuws uitzond, maar tevens berichtte over de Estse cultuur en geschiedenis, over de plannen en het welvaren van Estse activisten en over steunbetuigingen daarvoor uit het buitenland.⁴³² Een observatie die door L'Hommedieu wordt bevestigd.⁴³³ Ook de *Situation* en *Background Reports* tonen aan dat RFE/RL zich grotendeels toewijde aan thema's die het Estse nationaal bewustzijn dienden te stimuleren. Zo berichtte RFE/RL in 1985 vanwege het jubileum van de onafhankelijkheidsverklaring van 1918: 'On pain of imprisonment [...] Estonians did not celebrate [...] the anniversary of the Estonian Declaration of Independence [...] As the existence of this small democratic republic sinks further into a past that is forgotten, rewritten, and ignored, it is worth recalling that, for some 20 years, at least part of the old Russian Empire did, indeed, exist as a Western democracy'. Om vervolgens nauwgezet het verloop van de verloren Estse onafhankelijkheid uiteen te zetten, onder het mom dat 'there was nothing "historically inevitable" about the [communist] form of society that was to emerge out of the demise of the old czarist order', zoals in de communistische geschiedschrijving werd voorgewend.⁴³⁴ RFE/RL zond dergelijke berichten regelmatig uit met als doel de bevolking van Estland bekend te maken met die onderdelen van hun cultuur en geschiedenis die door de Sovjets werden verzwegen of verdraaid.

Maar ook op een praktisch niveau poogde RFE/RL het activisme te stimuleren. Zo verzond het 'special instructions' om de Esten in het geheim Westerse televisie te laten ontvangen.⁴³⁵ En naarmate de onafhankelijkheidsbeweging zich eind jaren tachtig steeds openlijker manifesteerde, gaf de zender tips hoe de activisten konden opereren zonder de anti-nationalistische toorn van het Kremlin te wekken, of in ieder geval zo min mogelijk. Bijvoorbeeld door samen op te trekken met de andere niet-Russische nationaliteiten van de Sovjet-Unie en als dekmantel voor politieke actie de communistische term 'internationalisme'

431 OSA, <<http://www.osaarchivum.org/digital-repository/osa:f80cb1e2-fb79-4068-af0f-80c7a39465cb>> 10-11-2015.

432 RFE/RL, *Estonian Service Records, 1940-2004*, 1-59.

<www.oac.cdlib.org/data/13030/jz/kt996nd6jz/files/RFEbroad_estonian.pdf> 21-06-16.

433 L'Hommedieu, 'Baltic language broadcasting', 111.

434 T. Ilves, 'The anniversary of Estonian independence, February 24', *Situation Report: Baltic Area, 22 March 1985* HU OSA 300-8-47-6-3; Records of RFE/RL Research Institute (1985) 3-6.

435 T. Ilves, 'The unavailability of antenna cable', *Situation Report: Baltic Area, 22 March 1985* HU OSA 300-8-47-6-3; Records of RFE/RL Research Institute (1985) 8.

te gebruiken: "Internationalism" is a term that in the Soviet context denotes warm and friendly relations among the different Soviet nationalities [but] "internationalism" can also mean that non-Russian nationalities can make common cause in defense of their national languages and cultures, at least in publicizing shared plights if not political action'.⁴³⁶ Een andere RFE/RL-tip was de pleidooien voor economische soevereiniteit te vullen met 'general statements that apply to all republics, [so] they cannot be charged with excessive nationalism'.⁴³⁷ Dergelijke tactieken hielpen de Estse activisten om binnen het discours van *glasnost* en *perestrojka* te demonstreren voor een betere positie van hun nationale cultuur en voor meer zelfbeschikking. Dat zij vanaf de late jaren tachtig deze strategieën ook inderdaad gebruikten is in Hoofdstuk 1 reeds uitvoerig behandeld. Het is moeilijk vast te stellen of RFE/RL hier een-op-een aan heeft bijgedragen, maar zeker is dat de uitzendingen al vroeg over dit soort tactische overwegingen berichtten, bijvoorbeeld nog vóór de Estse verklaring voor economische autonomie van november 1988, de eerste in een reeks verklaringen die de opmaat vormde voor op den duur de onafhankelijkheidsverklaring.

Een tweede reden om te veronderstellen dat RFE/RL het denken en doen van de Estse onafhankelijkheidsbeweging beïnvloedde, is het grote bereik dat de zender had. Zo berekende het radiostation in 1989 dat 41 procent van de volwassen, stedelijke bevolking minstens eenmaal per week de uitzendingen beluisterde.⁴³⁸ In de praktijk was het bereik van RFE/RL waarschijnlijk nog groter en merkwaardig genoeg speelden nota bene de Sovjets hier een belangrijke rol in. In de staatspers bestreden zij namelijk de hele jaren tachtig de 'kwaadaardige Westerse radiostemmen' van zenders als RFE/RL, die de bevolking van de Sovjet-Unie en in het bijzonder de Baltische staten zouden indoctrineren en opjatten tot nationalistisch protest en versterking van de openbare orde.⁴³⁹ Deze anti-Westerse propaganda had als onbedoeld neveneffect dat veel Esten die niet naar RFE/RL luisterden, bijvoorbeeld omdat ze geen radio hadden, alsnog bekend raakten met de berichtgeving. Een goed voorbeeld hiervan zijn de pan-Baltische demonstraties van 23 augustus 1987 voor de

436T. Ilves, 'Protest from Belorussian intellectuals to Gorbachev published in Estonia', *Situation Report: Baltic Area, 15 June 1987* HU OSA 300-8-47-8-4; Records of RFE/RL Research Institute (1987) 11.

437S. Girnius, 'Lithuanian and Estonian economists jointly discuss proposals for autonomy', *Situation Report: Baltic Area, 13 July 1988* HU OSA 300-8-47-9-7; Records of RFE/RL Research Institute (1988) 39.

438R. Pears, 'Voice of American drawing new critics', *New York Times* (01-10-1989) 18.

439O.a. in:

S.n., 'Speech by comrade K.G. Vaino, first secretary of the Estonian Communist Party Central Committee', *The Current Digest of the Soviet Press* 33:12 (1981) 14.

S.n., 'Estonia fights West's ideological inroads', *The Current Digest of the Soviet Press* 35:21 (1983) 1-2.

A. Ivanko, 'Instigators from overseas', *The Current Digest of the Soviet Press* 39:27 (1987) 4.

Y. Kirilchenko, 'Touchstone of ill will', *The Current Digest of the Soviet Press* 39:34 (1987) 2-3.

O. Meshkov, G. Ovcharenko en D. Sniukas, 'In a foreign voice: afterword to the nationalistic actions of so-called rights activists in the Baltic republics', *The Current Digest of the Soviet Press* 39:34 (1987) 6-8.

openbaarmaking van het Molotov-Ribbentropact. Met als doel zoveel mogelijk Balten te mobiliseren zond RFE/RL in de aanloop hiernaartoe inderdaad nieuws uit over de geplande protesten, die simultaan in Tallinn, Riga en Vilnius dienden plaats te vinden.⁴⁴⁰ De communistische media ageerden hier sterk tegen. Zo berichtte *Pravda* op de dag van de acties dat door 'the subversive Radio Free Europe and Radio Liberty' een demonstratie zou plaatsvinden in Tallinn, maar dat deze 'ideological enemies' zouden falen in hun opzet: '[I]f some people think they[, the enemies,] can achieve these [subversive] goals, they are profoundly mistaken. The Estonian people will not turn off the path they have chosen'.⁴⁴¹ Maar juist de Sovjet-staatsmedia zelf leken zich te vergissen. De gratis reclame die zij de demonstraties boden, zorgde ervoor dat mensen die niet naar RFE/RL luisterden alsnog van de acties op de hoogte raakten en deel konden nemen. Volgens de *New York Times* vertelden veel van de demonstranten dan ook dat 'they learned about the event not from foreign radio but from the denunciations in the local and national press'.⁴⁴² Of het nou rechtstreeks via de radio gebeurde of onopzettelijk en indirect via de kwaadsprekerij in de Sovjet-pers, veel Esten waren op de hoogte van de inhoud van RFE/RL's uitzendingen en konden deze aanwenden voor de ideologie en strategie van hun beweging.

Bovendien droeg RFE/RL Westerse cultuur over naar de Estse beweging, een derde reden om aan te nemen dat het radiostation de Estse onafhankelijkheidsbeweging beïnvloedde. De opkomst van de Estse punk- en rockscene medio jaren tachtig is hier een goed voorbeeld van. Deze beweging groeide al snel uit tot een van de voortrekkers van het onafhankelijkheidsstreven. Zo namen Estse punkers al in de zomer van 1985 deel aan 'anti-Russian and anti-Soviet' protesten.⁴⁴³ En in 1988 waren het rockers en punkers die tijdens een festival voor het eerst de verboden driekleur van het onafhankelijke Estland in het openbaar lieten wapperen: 'The crowd roared. For some young people, this was the first time they had seen their old national flag in public'.⁴⁴⁴ Maar, en hoe kon dat ook anders tijdens de *Zingende Revolutie*, ook muzikaal droegen de bands bij aan de nationalistische aspiraties. Via het profetische nummer *Tere Perestroika (Welkom Perestrojka)* betuigde punkgroep *J.M.K.E.* in 1987 bijvoorbeeld dat *perestrojka* ertoe moest leiden dat Estland weer de Esten zelf zou toekomen, vandaar ook wel 'the unofficial anthem of the Singing Revolution' genoemd.⁴⁴⁵ En

440B. Keller, 'Russians say Western radio instigated Baltic protests', *New York Times* (25-08-1987) 3.

J. Steele, 'Pravda attacks 'CIA-inspired' protests', *The Guardian* (25-08-1987) 6.

441S.n., 'There's no turning back', *The Current Digest of the Soviet Press* 39:34 (1987) 1-2.

442Keller, 'Russians say Western', 3.

443T. Ilves, 'Punk, drugs and violence', *Situation Report: Baltic Area, 27 January 1986* HU OSA 300-8-47-7-1; Records of RFE/RL Research Institute (1986) 9.

444T. May, *Nonviolent resistance: a philosophical introduction* (Cambridge 2015) 8.

445S. Swan-Brown, 'Rolling Estonians: punk rock in the Baltics', *Joyzine*

als dat de officieuze hymne was, dan zou het speciaal voor de *Baltische Weg* geschreven rocknummer *Ärgake, Baltimaad!* (*De Baltische staten worden wakker!*) goed als het officiële lied van de *Zingende Revolutie* gezien kunnen worden: 'Three sisters wake up from sleep, [c]ome to stand for themselves. The Baltics are waking up, the Baltics are waking up. Lithuania, Latvia, Estonia!'.⁴⁴⁶ Rock noch punk kwam echter oorspronkelijk van Estse bodem. Het Kremlin probeerde juist actief de verspreiding van deze als minderwaardig en (nationalistisch) opruiend beschouwde muziekstromingen *in de Sovjet-Unie* tegen te gaan.⁴⁴⁷ Dat desondanks punk en rock in Estland hun intrede konden doen, kwam voor een niet gering deel door RFE/RL. In directe zin doordat de zenders tussen de berichtgeving door veel rockmuziek uitzonden.⁴⁴⁸ Maar ook indirect vertolkten de zenders een functie. Mede dankzij hun herhaaldelijke instructies ontvingen veel Esten namelijk de Finse televisie en kwamen op die manier zowel via beeld als geluid in contact met de invloedrijke Finse punkscene, zoals ook RFE/RL berichtte: 'Estonian youths, hungry for Western trends, can hardly be isolated from the Finnish punk scene. Helsinki television's coverage of street scenes inevitably includes shots of that city's own mohawk-coiffed youth. Hanoi Rocks, a Finnish punk band [...] enjoys a following in the rest of Europe, a unique accomplishment hardly lost on young Estonians desperately trying to mimic anything that appears to be trendy among their peers in the West'.⁴⁴⁹ Dankzij de diensten en uitzendingen van RFE/RL was er dus culturele overdracht van Westerse muziekgenres en -stijlen naar Estland die de onafhankelijkheidsbeweging bovendien zou gaan gebruiken in hun *Zingende Revolutie* naar zelfbeschikking.

Afsluitend was RFE/RL ook op strategisch de Estse activisten van nut. Niet alleen kwamen de inlichtingen van pas bij het voorbereiden van demonstraties, de beweging maakte ook zelf gebruik van de zender om informatie te delen. Omdat er in de Sovjet-Unie zelfs nog tijdens de eerste jaren van *glasnost* geen werkelijke openheid bestond om publiekelijk te protesteren of aanklachten tegen het regime te publiceren, al helemaal niet als de signatuur

<<http://www.joyzine.org/estonianpunk.html>> 21-07-16.

446S.n., 'Lyrics to "The Baltics are awakening"' *Joint Baltic American National Committee* <<http://jbanc.org/?page=blog&v=2&id=8>> 22-07-16. Het lied bestaat uit zowel een Ests, Lets als Litouws gedeelte. De Letse naam is *Atmostas Baltija!*, de Litouwse *Bunda jau Baltija!*. Beluister de volledige versie van het nummer via: Youtube, <<https://www.youtube.com/watch?v=0KoKq20RUl0>> 07-01-16.

447Ilves, 'Punk, drugs and', 5-13.

T. Ilves, 'Youth trends: breakdancing in, heavy metal in trouble', *Situation Report: Baltic Area, 29 August 1986* HU OSA 300-8-47-7-5; Records of RFE/RL Research Institute (1986) 9.

P. Ramet en S. Zamascikov, 'The Soviet rock scene', *Kennan Institute Occasional Papers* 223 (1987) 1-25.

P. Kaasik, 'On the attitudes of residents of the Estonian SSR in state security and Communist Party reports in the post-Stalinist era', *Eesti Mälu Instituut* (2015) <http://www.mnemosyne.ee/wordpress/wp-content/uploads/2015/04/Peeter_Kaasik_-_Attitudes_of_Estonians_in_the_post-stalinist_era.pdf> 29-07-16.

448M. Alexander, 'Radio Free Europe's history of intrigue and information explored in Hoover exhibit', *Stanford Report* 5:1 (2001) 3.

449Ilves, 'Punk, drugs and', 10.

nationalistisch was, moesten de activisten hun plannen via omwegen met geïnteresseerden zien te delen. Daarom speelden zij gevoelige informatie vaak heimelijk door via RFE/RL. Dat kon in die zin ook gemakkelijk, omdat de bezetting van de redactie van de Baltische afdeling gedeeltelijk Ests was, onder wie toekomstig president Toomas Ilves.⁴⁵⁰ Hierdoor konden de Estse activisten zelf niet terecht gesteld worden; de Amerikaanse zenders waren immers de boodschapper en dus ook de boosdoener. In feite fungeerde RFE/RL zodoende tevens als doorgeefluik van de onafhankelijkheidsbeweging. Een van de momenten waarop deze functie concreet tot uiting kwam was bij de hierboven al genoemde demonstratie van augustus 1987. Destijds noemde de *New York Times* de rol van RFE/RL 'instrumental in turning out demonstrators', vooral omdat het radiostation alle aanwijzingen en informatie uitzond die het van zijn Baltische contacten verkreeg om de acties te laten slagen. In hetzelfde artikel zei een van de Estse organisatoren, Jaak Juradio, hierover: 'Those who want to arrange a demonstration don't have any possibility to get out their information, so of course, the role of the radios is very big'.⁴⁵¹ Dankzij de informatie en de oproepen van RFE/RL kwamen bij de actie in Tallinn in plaats van een paar honderd kwamen ongeveer tweeduizend demonstranten opdagen.⁴⁵²

Samengevat was RFE/RL dus van waarde voor de Estse onafhankelijkheidsbeweging vanwege ten eerste de aard en de inhoud van uitzendingen, ten tweede het grote bereik dat deze hadden, ten derde de culturele overdracht en ten vierde het gebruik dat de activisten van de zenders maakten om strategische informatie te verspreiden. Deze vier redenen komen afsluitend gezamenlijk tot uiting in de bron die misschien wel het meest overtuigend bewijst dat RFE/RL inderdaad van invloed was op de Estse beweging: de nominatie van de Amerikaanse zenders voor de Nobelprijs voor de Vrede, ingediend door Estlands minister van Buitenlandse Zaken, Lennart Meri. De voordracht, die hij al op 29 januari 1991 – ruim een half jaar vóór het herstel van onafhankelijkheid – verzond, motiveerde hij als volgt: 'There is abundant evidence [...] that Radio Free Europe and Radio Liberty have made, and continue to make, a unique contribution to the rebirth of democracy in our region of the world [...] his contribution [...] is of a magnitude fully deserving of so high an honor as the Nobel Peace Prize'. Maar niet alleen droeg RFE/RL volgens Meri bij aan de democratisering achter het IJzeren Gordijn, hij duidde de zenders zelfs als de 'predominant Western carriers and

450Presidentiële website Estland, <<https://www.president.ee/en/president/biography/>> 28-07-2016. Zie ook de bronvermelding bij deze scriptie en de vele voetnoten waarin verwezen wordt naar RFE/RL-artikelen van Ilves' hand.

451Keller, 'Russians say Western', 3.

452B. Keller, 'Lithuanians rally to honor victims of the Stalin terror', *New York Times* (24-08-1987) 9. Ondanks de misleidende titel van dit artikel besteedde het wel degelijk ook aandacht aan de Estse acties.

preservers of the democratic values that have inspired the peaceful revolutions' in de Baltische staten.⁴⁵³ Vervolgens verklaarde Meri stap voor stap op welke wijze RFE/RL concreet het Estse onafhankelijkheidsstreven positief had beïnvloed:

[T]he fundamental forces behind this inexorable and historic [Estonian] movement are the aspirations for freedom and the democratic values of millions of ordinary people. I believe that, more than any other entity, Radio Free Europe and Radio Liberty have helped to keep these aspirations and these values alive through dark decades of repression [...] Through their programs [...] these stations have helped immensely to:

- [1] Spread and strengthen democratic ideas and values to build a sense of common purpose among the people of the Baltic states [...]
- [2] Preserve the histories and cultures and religious faiths of whole nations, who would otherwise have known their national heritage only through the distorting prism of a particular ideology.
- [3] Promote free expression through uncensored arts and literature [...]
- [4] Provide a lifeline of information and moral support between the peoples of our region and Western civilization [...]

As such, these radio stations have constituted – and continue to do so – a form of direct assistance to the Baltic states and other listening nations as we seek, against great odds, to build democratic institutions and the rule of law, and to secure our lasting independence.⁴⁵⁴

De toelichting op de invloed van RFE/RL begon in deze scriptie met de ontleding van Reagan's claim dat de Amerikaanse zenders een 'informational lifeline' zouden zijn voor de Estse activisten. In bovenstaand citaat bevestigde Meri deze opvatting letterlijk door als vierde verdienste van RFE/RL zijn uitzendingen 'a lifeline of information' te noemen. Bovendien tonen de quotes uit de Estse Nobel-voordracht aan dat RFE/RL tevens op andere vlakken van invloed was. Zo kwamen volgens Meri de Esten via de uitzendingen ook in aanraking met 'democratic ideas', 'free expression' en de volgens hem authentieke versie van hun 'national heritage'. Meri duidde de programmering van RFE/RL, mede vanwege diens grote bereik ('predominant Western carrier'), dan ook als een 'direct assistance' bij het verzekeren van 'our lasting independence'. Voor die verdienstelijkheden wilde hij namens de

453US Congress, 'Proceedings and debates of the 102d Congress, first session', *Congressional Record* 137:10 (1991) 14621. Omdat het Nobelcomité pas 50 jaar na dato de genomineerden bekendmaakt, geeft deze organisatie tot op heden niet zelf prijs wie in 1991 genomineerd waren. Het Amerikaanse Congreslid D.B. Fassel maakte datzelfde jaar echter de hem door de Esten toegezonden nominatie van RFE/RL zelf openbaar, waardoor deze bron alsnog voor deze scriptie toegankelijk is.

454US Congress, 'Proceedings and debates', 14621-14622.

regering van Estland graag RFE/RL onderscheidden. Zijn nominatie sloot de lyrische Meri dan ook af met woorden: 'I and many of my fellow Estonians wish to honor Radio Free Europe and Radio Liberty [... for] helping us prepare for the restoration of our democracy'.⁴⁵⁵

Middels RFE/RL was de VS dus sterk van invloed op de Estse zelfstandigheidswens. Geen van de Amerikaanse beïnvloedingsmethoden werd over een zo lange periode ingezet en had wellicht ook niet een dusdanig grote impact als deze radiozenders. Toch probeerde de VS ook op andere noemenswaardige manieren de Estse activisten te begunstigen. Zo nam het Congres in 1982 een wet aan waarmee 14 juni uitgeroepen werd tot *Baltic Freedom Day*, een dag waarop het Amerikaanse parlement sindsdien elk jaar 'the continuing desire and right of the people of Lithuania, Latvia, and Estonia for freedom and independence' erkende, stilstond bij de 'mass deportations of Baltic peoples from their homelands in 1941', en 'the solidarity of the American people with the aspirations of the captive Baltic people' tentoonstelde.⁴⁵⁶ Tijdens de eerste editie voegde president Reagan aan deze eigenschappen toe: 'As a nation, [... we] take note on this special day of our hope that the blessings of liberty will one day be part of the national life of the courageous people of Estonia, Latvia, and Lithuania'.⁴⁵⁷

Ook ondernam de VS actie in de richting van de VN. Bijvoorbeeld in 1983, toen Reagan zich in een brief aan de secretaris-generaal beklaagde over de Sovjet-dominantie in het Balticum, die volgens de Amerikaanse president niet te rijmen was met de VN-beginselen: 'By continuing the illegal occupation of the Baltic States under the provisions of the Molotov-Ribbentrop Pact, the Soviet Union violates international law, particularly the right to self-determination as set forth in the United Nations Charter and in subsequent resolutions of the General Assembly [...T]he government of the United States has never recognized the forced incorporation of the Baltic States into the Soviet Union and will not do so in the future. On this occasion, we wish to reaffirm this policy [... and] we demonstrate our continuing commitment to the principles and purposes of the United Nations Charter'.⁴⁵⁸

De VS nam zelfs – als eerste land ter wereld – in het hol van de leeuw afstand van de Sovjet-overheersing in de Baltische staten. Dit unieke voorval voltrok zich tijdens de zogeheten *Chautauqua*-conferentie in september 1986: een door de Sovjet-Unie belegde bijeenkomst in het teken van culturele uitwisseling met de VS.⁴⁵⁹ Al snel kreeg de conferentie

455Ibidem, 14622.

456US Congress, 'S.J.Res. 201 (97th): A joint resolution designating "Baltic Freedom Day"', <<https://www.govtrack.us/congress/bills/97/sjres201/text>> 27-07-2016.

457R. Reagan, 'Proclamation 4948 – Baltic Freedom Day: June 14, 1982', *Reagan Presidential Library* <<https://www.reaganlibrary.archives.gov/archives/speeches/1982/61482b.htm>> 27-07-2016.

458DHL, 'Letter dated 83/07/27', 2-3.

459N. Melngailis, 'The Chautauqua conference and its meaning for the Baltic cause', *Lituanus* 33:1 (1987) 83-87.

echter een sterk politiek gehalte doordat de Sovjets als schouwplaats Jūrmala hadden gekozen, een badplaats gelegen in Letland en dus in het Balticum. Door deze gevoelige locatie voelden de Amerikanen zich gedwongen ter plekke de bezetting van de Baltische staten te bekritisieren en tegenover het gemengd Russisch-Baltische publiek hun niet-erkenningbeleid uiteen te zetten. Zo zei John Whitehead, onderminister van Buitenlandse Zaken, dat de Amerikaanse deelname aan *Chautauqua* 'in no way [will] jeopardize or weaken the nonrecognition policy'.⁴⁶⁰ Jack Matlock, hoofdadviser van het Witte Huis op Sovjet-aangelegenheden, ging zelfs nog een stap verder en stelde: 'The use of force and the absence of freely given consent are the reasons the United States has never recognized and will never recognize the legality of the forcible incorporation of Latvia, Lithuania and Estonia into the Soviet Union'.⁴⁶¹ Stond aanvankelijk de Baltische kwestie helemaal niet op de agenda, door de locatiekeuze kwam het thema in het middelpunt van de aandacht te staan. Daarmee was het voor het eerst dat een buitenlandse mogendheid op Baltisch respectievelijk Sovjet-grondgebied publiekelijk verklaarde de Estse, Letse en Litouwse onderwerping aan het Kremlin niet te accepteren. Tot groot genoegen van veel Balten. Zo rapporteerde RFE/RL dat het Baltische publiek zich zeer gesteund voelde door de Amerikaanse verklaringen,⁴⁶² berichtte de *St. Petersburg Times* over pro-Amerikaanse betogingen rondom de conferentie⁴⁶³ en schreef het van oorsprong Litouwse maar pan-Baltisch georiënteerde tijdschrift *Lituanus* dat door de 'unprecedented focus upon the Baltic issue' het *Chautauqua*-congres 'one of the most significant events in the post-WWII history of the Baltic republics' was.⁴⁶⁴

Baltic Freedom Day, de brief aan de VN en *Chautauqua* tonen aan dat de VS niet louter via RFE/RL maar tevens op vele andere manieren de Estse beweging tijdens de eerste jaren van haar bestaan ondersteunde. Onder president Reagan werd het Amerikaanse beleid over de Baltische staten gekenmerkt door een sterke loyaliteit aan de decenniaoude keuze de annexatie van het Balticum niet te erkennen, welwillendheid richting de separatistische activisten en een grote bereidheid hun zelfstandigheidsaspiraties gunstig te beïnvloeden. Tot vreugde van de Estse bevolking, zo beweerde althans Ernst Jaakson, de officiële zaakgelastigde van Estland in de VS, in 1989 tegenover de CSCE: 'The people of Estonia are grateful for the moral support they have received from the United States of America [...] They

460D. Bungs, 'Aggressive Soviet view of US Baltic policy', *Situation Report: Baltic Area*, 25 September 1986 HU OSA 300-8-47-7-6; Records of RFE/RL Research Institute (1985) 14.

461G. Lee, 'U.S., Soviet officials clash over Daniloff case at talks', *The Washington Post* (16-09-1986) 1.

462D. Bungs, 'The "Baltic Question" at the Chautauqua conference', *Situation Report: Baltic Area*, 27 October 1986 HU OSA 300-8-47-7-7; Records of RFE/RL Research Institute (1985) 15.

463A. Christensen, 'Latvians brave Soviet police to reach Americans', *St. Petersburg Times* (19-09-1986) 15.

464Melngailis, 'The Chautauqua conference', 83.

believe that at the present time world public opinion and the support of the Governments of the free world, particularly that of the United States of America, have a strong bearing on the achievement of their goals'.⁴⁶⁵

Toch heeft de geschiedschrijving weinig interesse voor de Amerikaanse beïnvloeding van het Estse onafhankelijkheidsideaal in de jaren tachtig. Zelfs over de unieke gebeurtenissen bij de *Chautauqua*-conferentie en de duurzame beïnvloeding via RFE/RL schrijft de huidige literatuur in de regel niet. Een voor de hand liggende verklaring hiervoor is dat de historiografie überhaupt weinig interesse toont in de rol van buitenlandse invloeden bij het herstel van de onafhankelijkheid. Bovendien focust zij zich met name op de periode 1989-1991, de jaren waarin de onafhankelijkheidsbeweging haar definitieve fase inging maar die Reagan net miste aangezien hij op 10 januari 1989 aftrad als president. Zijn pro-Estse beleid en de waardering die de Esten hiervoor indertijd zelf al uitspraken zijn daardoor vooralsnog vaak buiten het zichtveld van het onderzoek naar de onafhankelijkheidsbeweging gevallen.

Als de geschiedschrijving dus al stilstaat bij de Amerikaanse beïnvloeding, dan beperkt het zich vaak tot het beleid van Reagans opvolger, George H.W. Bush. En ondanks dat het ook dan doorgaans aan wezenlijk, nauwgezet onderzoek ontbreekt, schuwt de historiografie beslist niet om de Amerikaanse invloed op het Estse onafhankelijkheidsideaal in de periode-Bush negatief te duiden. Zonder nadere uitleg of aantoonbare onderbouwing op basis van bronmateriaal beweert Lieven bijvoorbeeld: '[I]n any case, the policy of the Bush administration after 1989 was to retard Baltic independence, not encourage it'.⁴⁶⁶ Soortgelijk spreekt Taagepera over 'a general reluctance of the US administration [under Bush] to deal with the Baltic governments'.⁴⁶⁷

Maar is deze geschiedkundige kritiek op Bush en zijn bewind wel terecht? Hield hij zich waarlijk liever afzijdig van de Estse beweging of ligt het genuanceerder en beïnvloedde de VS wel degelijk ook onder zijn bewind het Estse onafhankelijkheidsideaal? Goed om te herinneren is dat het merendeel van de historiografie over de Estse beweging gepubliceerd is in de eerste jaren direct na het herstel van de onafhankelijkheid. Een groot aantal bronnen die nu wel beschikbaar zijn, waren dat destijds nog niet, zoals in het bijzonder de verslagen van vertrouwelijke gesprekken tussen Bush en de Baltische leiders en tussen Bush en Gorbatsjov. Deze zijn pas recentelijk geopenbaard. Zodoende is de bestaande geschiedschrijving slechts beperkt in staat geweest een getrouwe weergave te bieden van de mate waarin de Amerikanen de Estse activisten beïnvloedden in de periode-Bush. Zij heeft voornamelijk moeten varen op

⁴⁶⁵CSCE, 'The Baltic question', 14.

⁴⁶⁶Lieven, 'The Baltic revolution', 224.

⁴⁶⁷Taagepera, *Estonia*, 189.

publieke regeringsverklaringen en mediaberichtgeving, op basis waarvan slechts een onvolkomen beeld te construeren was.

Tegen deze achtergrond bezien verbaast het niet dat de huidige geschiedschrijving zich weinig positief uitlaat over Bush' gewilligheid om de Estse activisten te steunen. In het openbaar stelde hij zich immers nogal halfslachtig richting hen op. De perikelen rondom de CVSE-top van november 1990 in Parijs, waaraan de eerste paragraaf van dit hoofdstuk zich wijdde, is hier misschien wel het beste voorbeeld van. Meende de VS eerst consequent dat de afgezanten van de Baltische onafhankelijkheidsregeringen als officiële waarnemers toegang zouden moeten krijgen tot de CVSE, naarmate het congres naderde trok het land alsnog zijn steun aan de activisten publiekelijk in. Een goede relatie met de Sovjet-Unie had nu eenmaal voorrang. En die zou gevaar lopen als Gorbatsjov zich beschaamd zou voelen wanneer de VS al te openlijk de Balten zou steunen, zo tekende *Reuters* op uit de monden van Amerikaanse ambtenaren: 'The United States is anxious to avoid any step that could embarrass Soviet President Mikhail Gorbachev and make his already difficult position more precarious. Most U.S. officials are convinced that Baltic independence is a matter of time and there is no point in pushing Gorbachev to hurry an inevitable process'.⁴⁶⁸ Toen het er, althans in het openbaar, op aankwam handelde de VS dus niet per se in het belang van de Estse activisten, maar eerder in dat van de Sovjets en in de belangen die het zelf dacht te hebben in de Sovjet-Unie.

Een trend die ook destijds al werd geconstateerd. Zo stelde mensenrechtenadvocaat en Balticum-expert William Hough begin 1991 tegenover de Amerikaanse Congrescommissie CSCE: 'While the United States has been more openly critical of the Soviet occupation of the Baltic nations than any other nation, it has not only failed to use international forums [...] to raise the Baltic question in a substantive manner [...] but it has also consistently undercut the non-recognition position whenever a short-term political or economic benefit could be gained'.⁴⁶⁹ Met name de laatste kritiek is in dit verband interessant. Hough stelt daarmee de vermeende, Amerikaanse hypocrisie aan de kaak: hoewel de VS, ook onder Bush, het land bij uitstek was dat zich in woord keerde tegen de bezetting van Estland, Letland en Litouwen, verdween volgens hem dit principe als sneeuw voor de zon zodra er voor de Amerikanen enig winstbejag lonkte. Dit oordeel onderbouwde hij met een aantal voorbeelden, waarvan een lucht- en zeevaartverdrag dat de VS in 1990 met de Sovjet-Unie sloot de belangrijkste was, omdat de VS hiervoor niet eerst de onafhankelijkheidsbewegingen had geraadpleegd. En dat terwijl het verdrag diverse Baltische steden, zoals het Estse Tallinn en Pärnu, aanduidde als

⁴⁶⁸Elsner, 'Baker soothes Baltic'.

⁴⁶⁹CSCE, 'Soviet crackdown in', 90.

'Soviet cities'. Volgens Hough beschaamde de VS daarmee zijn eigen niet-erkenningbeleid: '[I]t is deplorable that the United States [...] would have directly recognized the de facto right of the [...] U.S.S.R. to engage in international diplomacy with respect to the control of [...] the Baltic states'.⁴⁷⁰

Vergelijkbare kritiek kwam er vanuit facties van de Estse beweging zelf. Een prominent voorbeeld hiervan is onderstaand citaat, afkomstig uit een ingezonden brief van de Estse activisten Tunne Kelam en Mari-Ann Rikken in de *New York Times* van 8 januari 1991, slechts enkele dagen voordat het Sovjet-leger bij de gewelddadige januarigebeurtenissen eenentwintig Baltische activisten ombracht:

Bush has drawn a line in the sand in the Middle East but is putting his head in the sand in Europe. While America rushes to war in the Middle East, allegedly to defend the sovereignty of a small nation against aggression by a larger neighbor, the Administration has expressed only its "concern" about the Soviet Union sending troops into the Baltic states [...] Fifty years of supportive messages [...] have sustained Baltic hopes for the restoration of freedom. Now that there are real chances as well as legal grounds for regaining freedom, however, the U.S. is not living up to its promises. Instead of supporting peaceful, democratic movements in the Soviet Union, the Bush Administration seems committed to saving the last colonial empire, placing its hopes on democratizing a Soviet system led by a dictator [...] While President Bush is ready to spill the blood of American boys to free Kuwait, his message to the Baltic nations occupied by 300,000 Soviet troops is to help themselves.⁴⁷¹

De brief is duidelijk doordrenkt van ontgoocheling over het Amerikaanse handelen, of beter: het gebrek daaraan. Zo suggereerden Kelam en Rikken sterk dat de morele steun die de VS in de vorm van het niet-erkenningbeleid decennialang had geboden niet veel meer was dan vijftig jaar aan valse hoop op vrijheid. Net nu volgens de auteurs onafhankelijkheid immers binnen handbereik lag, meenden zij dat de Amerikanen niet langer de activisten maar juist het Kremlin steunden, nota bene op het moment dat de Sovjets een grote troepenmacht naar het Balticum zonden. Zodoende namen Kelam en Rikken net als Hough een discrepantie waar tussen het formele Amerikaanse standpunt om de bezetting van Estland te betwisten en Bush' beleid in de praktijk. De auteurs ervoeren het niet-erkenningbeleid dus als een wassen neus.

Bovendien constateerden Kelam en Rikken een tweede onevenwichtigheid in het

⁴⁷⁰Ibidem, 90-93. Voor de andere vb., zie ook: 93-96.

⁴⁷¹T. Kelam en M. Rikken, 'Selling out the Baltics', *New York Times* (8-01-1991) 21.

buitenlands optreden van de VS: landen die onder *soortgelijke* omstandigheden werden bezet door grotere mogendheden, kregen volgens hen een *ongelijke* behandeling. Ter illustratie plaatsten ze de Amerikaanse deelname aan de Golfoorlog tegenover de passiviteit jegens Moskou. Waar Bush wel bereid was 'to spill the blood of American boys' om het door Irak ingelijfde Koeweit te bevrijden, liet hij volgens Kelam en Rikken de Esten aan hun lot over door zich onvoldoende in te spannen voor de beëindiging van de communistische bezetting. Deze kritiek zwol verder aan nadat het Sovjet-leger tijdens de januarigebeurtenissen daadwerkelijk de eerste activisten om het leven bracht. Zo schreef Marju Lauristin als ondervoorzitter van het Estse parlement op 16 januari in *The Independent*: 'The Baltic people urgently demand an end to the Soviet aggression [...] and call for concrete steps to bring Moscow to negotiate an end to the Soviet occupation [...] Is this too much to ask from the same politicians and countries who presently are willing to risk world war and global ecological disaster to defend the independence of Kuwait against Iraqi aggression? How do the people in the Baltics differ from those in Kuwait?'⁴⁷²

Waar de Estse activisten doorgaans het Baltische beleid van Reagan nog bewierookten, raakte een deel van hen dus juist in toenemende mate teleurgesteld in dat van Bush. Ze verweten met twee maten te meten en onvoldoende inzet voor Estse onafhankelijkheid. Combineer dit met bijvoorbeeld het halfslachtige handelen van de VS bij de CVSE-top in Parijs en de veelgehoorde kritiek op het kortetermijndenken en opportunisme omtrent het Amerikaanse niet-erkenningbeleid en prompt is de conclusie verleidelijk dat historici als Lieven en Taagepera gelijk hebben als zij beweren dat de VS weinig positiefs heeft betekend voor de Estse zelfstandigheidsbeweging. En daarmee zou het vervolgens ook in algemenere zin terecht zijn dat de huidige historiografie amper de Amerikaanse beïnvloeding belicht.

Toch is deze conclusie te makkelijk en bovendien onjuist. De hierboven besproken kritiek is namelijk op twee manieren onvolledig. Allereerst belicht deze immers enkel Bush' openbare, niet-vertrouwelijke handelen en bovendien doet het dat eenzijdig.

Te beginnen bij deze laatste claim. Hoewel er, zoals hierboven bleek, genoeg mogelijkheden zijn om vanuit het Ests-activistische perspectief de minder geslaagde kanten van het Bush-bewind uit te lichten, ondernam de VS in deze periode wel degelijk ook stappen om het Ests onafhankelijkheidsideaal wél in alle openbaarheid te begunstigen. Het reeds in Hoofdstuk 2 opgevoerde bezoek van Amerikaanse parlementariërs aan de Baltische staten in februari 1991 is hiervan een voorbeeld. Dat blijkt wel uit de doelen die de delegatie zich

⁴⁷²M. Lauristin, 'Turmoil in the Soviet Union - Why the West must back the Baltic States', *The Independent* (16-01-1991) 12.

stelde: '[It was] decided to organize a Congressional delegation to visit the Baltic States at a time when world attention was focused on the **crisis in the Persian Gulf**. [It] would demonstrate the concern of the Congress and the American people about a crisis which is likely to be of greater **long-range importance** to the United States [...]: the determination of the Baltic States to attain their independence [...] The trip was planned as both a fact-finding mission and as a **visible sign of support**'.⁴⁷³ Dit citaat laat, met name via de voor deze scriptie vetgedrukte zinsneden, zien dat de Amerikanen ondanks hun deelname aan de Golfoorlog, waarvan zij terdege inzagen dat deze het leeuwendeel van de mondiale aandacht opslokte, toch ook oog hadden voor wat zij zelf het langetermijnbelang noemden van Estlands drang om zelfstandig te worden. Gevolglijk toonden zij zich bereid om openlijk en zelfs op Ests grondgebied de onafhankelijkheidsbeweging te steunen. Daarmee contrasteert dit citaat scherp met de kritiek van historici, experts en sommige activisten dat de VS louter passief zou zijn en geheel in beslag genomen door kortetermijndenken en de oorlog in de Golf. Integendeel, het reisverslag toont juist aan dat de Amerikanen ook in het tijdperk-Bush wel degelijk van zins waren de Estse activisten openlijk te begunstigen.

Diverse andere bronnen wijzen eveneens in deze richting. Zo blijkt uit een presidentiële verklaring uit de zomer van 1991 dat de VS gehoor gaf aan de Estse vraag naar onder meer medische steun door zowel in februari als in juni dat jaar medicijnen en andere medische middelen naar de drie Baltische staten te verschepen, om zo te voldoen aan de 'basic medical needs' aldaar.⁴⁷⁴ In een persoonlijk gesprek bedankte de Estse president Rüütel zijn collega Bush hiervoor.⁴⁷⁵ Ook bleef 'Report of the Helsinki Commission on the U.S. Congressional delegation visit to Stockholm, Latvia, Lithuania, Estonia and Moscow (Codel Hoyer): February 9-15, 1991' en de VS de Estse activisten via RFE/RL permanent inlichtingen bieden, ondanks dat na de val van de Muur de ontmanteling van het radiostation was ingezet wegens de verminderde behoefte hieraan in de meeste voormalige Oostbloklanden. Juist in de Estse, Letse en Litouwse programma's investeerden de Amerikanen desondanks extra, vanwege wat het ministerie van Buitenlandse Zaken de 'continuing need for the surrogate domestic radio services[, as recent events in the Baltic countries show]' noemde.⁴⁷⁶

Bovendien veroordeelde president Bush op 13 januari, terwijl de bloederige belegering van het Balticum in volle gang was, in eigen persoon het communistische geweld, waarna in

473CSCE, 'Report of the', 13.

474G.H.W. Bush, 'US support for Baltic independence: text of the President's letter to Congress, June 25, 1991', *US Department of State Dispatch* 2:26 (1991) 471.

475Witte Huis, 'Memorandum of conversation: meeting with Arnold Rüütel, President of Estonia', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1991) 6.

476S.n., 'FY 1992 International Affairs budget overview', *US Department of State Dispatch* 2:6 (1991) 94.

de daaropvolgende dagen verschillende van zijn kabinetsleden en medewerkers bezwoeren dat de acties van het Kremlin de Sovjet-Amerikaanse banden beschadigden, banden die juist Moskou zo dierbaar waren in zijn pogingen de economische en politieke neergang waarin de Sovjet-Unie zich bevond ten positieve te keren. Dat de Amerikaanse regering niettemin openlijk insinueerde de Sovjets te berispen, bleek bijvoorbeeld wel uit de woorden van Brent Scowcroft, destijds de Nationale Veiligheidsadviseur van de VS: 'Violence is incompatible with [the Baltic] problem, it's incompatible with perestroika and it's incompatible with the move of U.S.-Soviet relations toward partnership'.⁴⁷⁷

De Senaat ging zelfs nog een stap verder. Op 23 januari vaardigden de senatoren unaniem een resolutie uit waarin zij Bush opriepen alle vormen van economische steun aan de Sovjet-Unie te heroverwegen, om zo met grote ernst het geweld in het Balticum af te keuren.⁴⁷⁸ Een resolutie van ruim een week eerder, waarin Gorbatsjov werd opgeroepen direct te stoppen met het gebruik van 'coercive tactics against the democratically elected government of Lithuania, Latvia or Estonia', was immers vergeefs gebleken.⁴⁷⁹ Daags na publicatie doodde het Sovjet-leger in Letland namelijk opnieuw activisten, terwijl ook op Estse demonstranten de druk toenam, zo sterk dat zij zich op de parlementaire heuvel Toompea indekten achter snel opgezette barricades.⁴⁸⁰ Om te tonen dat het hen menens was, voelden de senatoren zich gevolgd genoodzaakt de Sovjets zware economische sancties boven het hoofd te hangen.

Ondanks de kritische uitlatingen van zowel de Senaat als de regering, zou de VS, in tegenstelling tot de EG, geen enkel moment overgaan tot het daadwerkelijk opschorten van economische steun aan het Kremlin. Sterker nog, in de nasleep van het gewelddadige Sovjet-optreden zei Bush op 29 januari 1991 in zijn *State of the Union*, de jaarlijkse presidentiële toespraak, nog: 'Our objective is to help the Baltic peoples achieve their aspirations, not to punish the Soviet Union'.⁴⁸¹

Was behalve de concrete medische steun en de inlichtingen via RFE/RL de Amerikaanse stellingname uiteindelijk dan toch niet veel meer dan een homp loze woorden? Zo lijkt het wel, althans voor eenieder die enkel van het openbare handelen van de

477CSCE, 'Soviet crackdown in', 83-85.

478US Congress, 'S.Con.Res. 6 (102nd): A concurrent resolution to express the sense of the Congress that the President should review economic benefits provided to the Soviet Union in light of the crisis in the Baltic states', <<https://www.congress.gov/bill/102nd-congress/senate-concurrent-resolution/6/text>> 02-08-2016.

479US Congress, 'S.Res. 12 (102nd): A resolution calling upon President Gorbachev to refrain from further use of force against the democratically elected government of Lithuania, Latvia, or Estonia', <<https://www.congress.gov/bill/102nd-congress/senate-resolution/12/text>> 02-08-2016.

480N. Stephenson, 'Estonians build granite barricades outside parliament', *Reuters News* (18 januari 1991) s.p.

M. Tarm, 'Barriers go up around Tallinn parliament in Estonia', *The Independent* (19 januari 1991) 13.

481G.H.W. Bush, 'State of the Union address', *US Department of State Dispatch* 2:5 (1991) 5.

Amerikanen kennis heeft genomen. Nieuw beschikbaar, voorheen geheim materiaal toont echter aan dat de VS in vertrouwelijke gesprekken met het Sovjet-leiderschap wel degelijk belangrijke Estse verzoeken om beïnvloeding uitvoerde, waartoe het in het openbaar kennelijk de ruimte niet voelde. Een diplomatieke strategie die vanwege haar succes en de weinige aandacht die ze tot nu toe heeft ontvangen nadere beschouwing verdient.

Al in 1989, tijdens het eerste jaar van zijn presidentschap, sprak Bush in besloten setting met ambtsgenoot Gorbatsjov en diens kabinetsleden over zelfstandigheid in het Balticum. Zulke bijeenkomsten, zeven in totaal, vonden allengs regelmatig plaats, vlak voor het herstel van de onafhankelijkheid in 1991 zelfs maandelijks. En met de groei in kwantiteit nam ook de kwaliteit van de besprekingen toe, in ieder geval gezien vanuit het perspectief van – hoewel toen nog onwetend over hetgeen besproken – de Estse beweging. Gaandeweg kwam de inhoud van de gesprekken namelijk meer en meer in lijn te liggen met zowel de kortetermijnambitie van de activisten, het verkrijgen van Amerikaanse steun, als die op de lange termijn: onafhankelijkheid.

Tijdens de ontmoetingen tussen Bush en (de entourage van) Gorbatsjov voltrokken zich drie onderling nauw verweven ontwikkelingen die de Amerikaanse diplomatie ten dienste van het Estse onafhankelijkheidsideaal overwegend succesvol maakten. Dan betreft het ten eerste de toenemende pressie die Bush, na een aarzelend begin, op zijn communistische tegenspelers uitoefende om hen mee te laten werken aan onafhankelijkheid voor Estland en andere twee Baltische staten. Hierbij willigde de Amerikaanse president ten tweede enkele belangrijke Estse beïnvloedingsverzoeken in. Afsluitend veranderde hierdoor ten derde de Sovjet-opstelling van zeer afstandelijk, soms zelfs vijandelijk naar steeds meer coöperatief en zelfs bereid om Estse onafhankelijkheid toe te staan. Aan de hand van de vertrouwelijke gesprekken die Bush met Gorbatsjov worden deze drie ontwikkelingen hieronder verklaard.

De eerste keer dat Bush Gorbatsjov confronteerde met de Baltische kwestie, tijdens de zogenaamde Top van Malta op 2 en 3 december 1989, ging het nog met weinig overtuiging en doorzettingskracht. De ontmoeting stond in het teken van de val van de Berlijnse Muur enkele weken eerder en de toenadering tussen Oost en West in algemene zin, beide kenmerken van een tanende Koude Oorlog.⁴⁸² Tegen die achtergrond stipte Bush het Baltische vraagstuk aan en vroeg hij Gorbatsjov zijn 'views concerning the sensitive area of the Baltics' met hem te delen.⁴⁸³ De Sovjet-leider gaf echter al snel te kennen elke vorm van Amerikaanse inmenging

482T.L. Friedman, 'Bush heads to Malta ready for a 'historic opportunity'', *New York Times* (01-12-1989) 22.

M. Dobbs, 'No return to past, Soviets say', *The Washington Post* (01-12-1989) 1.

483Witte Huis, 'Memorandum of conversation: first restricted bilateral session with chairman Gorbachev of Soviet Union', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1989) 5.

te hekelen: '[The Baltic issue] is a sensitive issue for us [...] This [separatism] brings out all sorts of terrible fires. If the U.S. has no understanding it would spoil relations with U.S. more than anything else'.⁴⁸⁴ Een dreigende retoriek die Bush leek te overrompelen. Hij had dan ook maar weinig van een weerwoord in huis. Meer dan dat een 'firestorm' zou uitbreken als de Sovjets de Baltische bewegingen met geweld zouden bestoken wist hij niet tegen Gorbatsjov in te brengen, die op zijn beurt nog eens haarfijn stelde: 'But we are right. Destructive forces should not be allowed to undermine this'.⁴⁸⁵

Tijdens het eerstvolgende treffen met een hoge Kremlin-functionaris, op 6 april 1990 met de minister van Buitenlandse Zaken Sjevardnadze, leek Bush zich te willen revancheren. Ditmaal was hij degene die zwoer dat het Baltische vraagstuk de Sovjet-Amerikaanse banden kon schaden. Nu echter niet omdat de VS zich moeide in de kwestie, maar juist omdat Moskou onvoldoende medewerking zou verlenen aan de Baltische bewegingen:

You know that the Baltics have caused a complication in our relationship. It is necessary to overcome that [...W]e are in a position where we must support self-determination, and recognize their stated desire for independence, and democracy [...] Given [perestroika] and given our own principles, if the aspirations of the Lithuanian [and other Baltic]⁴⁸⁶ people were suppressed I, too, would feel strongly about it. I want you to communicate the strength of my feelings to Gorbachev [...] We have never recognized the incorporation of the Baltic states into the Soviet Union.⁴⁸⁷

Onmiskkenbaar nam Bush deze keer stelling en verdedigde hij de Baltische belangen. Maar als hij überhaupt al iets had weten klaar te spelen, dan deed hij dat twee maanden later hoogstpersoonlijk weer teniet, toen hij en Gorbatsjov omwille van onder andere een nieuw handelsakkoord een tactiek bekokstoofden die de internationale pers wat betreft het Baltische vraagstuk om de tuin moest leiden.

Die keer, begin juni 1990, ontving Bush zijn Sovjet-collega in *Camp David*. Terwijl de twee wereldleiders via het handelsverdrag onderling toenadering vonden, kwamen in de Sovjet-Unie de Baltische bewegingen en het Kremlin steeds scherper tegenover elkaar te staan. In Litouwen uitte dit zich het sterkst: op het moment dat Bush en Gorbatsjov elkaar

484Witte Huis, 'Memorandum of conversation: second restricted bilateral session with chairman Gorbachev of Soviet Union', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1989) 1.

485Witte Huis, 'Memorandum of conversation: second', 1-2.

486De tekst '[and other Baltic]' is hier ingevoegd, omdat uit de rest van het citaat blijkt dat het Bush niet enkel om Litouwen ging, maar ook om de twee andere Baltische staten.

487Witte Huis, 'Memorandum of conversation: meeting with foreign minister Eduard Shevardnadze of the Soviet Union', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1989) 1-11.

spraken kampte deze republiek al enkele maanden met een economische blokkade vanuit Moskou, nadat het zich, als eerste van de drie Baltische staten, reeds in april 1990 onafhankelijk had durven te verklaren.⁴⁸⁸ Voor Bush een zeer ongelukkige samenloop van omstandigheden. Hij leek koste wat kost zijn nieuwe verdrag met de Sovjet-Unie niet te willen laten overschaduwen, laat staan verhinderen, door journalisten met kritische vragen over de situatie in Litouwen en de rest van het Balticum. Daarom stelde hij Gorbatsjov voor de pers te zullen vertellen dat 'the trade agreement is in the best interest of both sides [... and that] I expressed myself fully on Lithuania'.⁴⁸⁹ In werkelijkheid had Bush zich in het gesprek helemaal niet uitgesproken over Litouwen of de andere twee Baltische republieken. Deze kregen alleen zijn aandacht toen hij zijn mediastrategie moest bepalen en juist wilde voorkomen dat hun problematiek zijn overeenkomst met Gorbatsjov zou schaden. Niet alleen liet Bush in deze ontmoeting dus elke kans onbenut om de Baltische belangen te behartigen, maar hij handelde zelfs in tegengestelde richting en was bovendien bereid de mondiale media hierover te misleiden. Vervolgens ging hij ook nog enthousiast akkoord met Gorbatsjovs voorstel dat hij de 'rest of it' voor zijn rekening zou nemen, omdat de Sovjet-leider 'rigid linkage' tussen het handelsverdrag en de Baltische kwestie wilde voorkomen. 'The more you can explain that to the US, the better. I will just stay away from linkage', aldus Bush.⁴⁹⁰ Opnieuw ondermijnde hij zo de belangen van Baltische activisten. Door ermee in te stemmen dat Washington en Moskou hun handelsrelatie niet moesten verknopen met hun diplomatieke geschil over de status van Estland, Letland en Litouwen, ontnam hij immers de VS in ieder geval tijdelijk enkele krachtige instrumenten, zoals economische en financiële sancties, om de in een crisis verkerende Sovjet-Unie te forceren mee te werken aan Baltische zelfstandigheid.

Voor de Estse beweging verliepen verliepen Bush' vertrouwelijke ontmoetingen met Sovjet-kopstukken tot zover dus in het beste geval wisselvallig. Van een echte trendbreuk kwam het pas in januari 1991, toen het bloedvergieten in het Balticum ook de Amerikaanse president definitief een stap te ver ging. In de vier gesprekken die Bush tot het herstel van de Estse onafhankelijkheid sindsdien nog met het Kremlin voerde, dreef hij aantoonbaar de druk op. Zo waarschuwde hij Gorbatsjov op 11 januari telefonisch nog om de Sovjet-Amerikaanse relaties te beschermen en derhalve af te zien van geweld tegen de Baltische activisten.⁴⁹¹ Juist

488G. Vitkus, *Lithuanian-Russian relations in 1990-1995: a study of Lithuanian foreign policy* (Mannheim 1996) 2-4. Het duurde overigens nog ruim een jaar voordat de Litouwse onafhankelijkheid internationale erkenning kreeg.

489Witte Huis, 'Memorandum of conversation: the President's meeting with President Gorbachev of the Soviet Union', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1990) 13.

490Witte Huis, 'Memorandum of conversation: the President's meeting with President Gorbachev of the Soviet Union', 13.

491Witte Huis, 'Memorandum of telephone conversation: telcon with Soviet President Gorbachev', *George*

die dag begon echter het militaire offensief; het communistische leger bleek in feite de wapenen zelfs al ruim drie uur voor het telefoontje te hebben opgepakt. Daarom schreef Bush diezelfde maand nog een scherpe brief aan zijn Sovjet-collega waarin hij uiterst concrete maatregelen tegen het Kremlin aankondigde als het niet snel het geweld in de Baltische staten zou staken:

'[I]n view of the last two weeks – resulting in the deaths of at least twenty people in the Baltic states – I cannot, in good conscience, and indeed will not continue along this [cooperative] path. I believe that the leaders of the Baltic states have acted with restraint, particularly in the last two weeks, and did not deserve to have their quest for negotiations met with force. The unrelenting intimidation, pressure, and armed force to which these democratically elected leaders have been subjected is something that I frankly cannot understand [... I]n the absence of a positive change in the situation, I would have no choice but to respond. Thus, unless you can take these positive steps very soon, I will freeze many elements of our economic relationship including Export-Import credit guarantees; Commodity Credit Corporation credit guarantees; support for “Special Associate Status” for the Soviet Union in the International Monetary Fund and World Bank; and most of our technical assistance programs. Further, I would not submit the Bilateral Investment Treaty or Tax Treaty to the United States Senate for consent to ratification'.⁴⁹²

De brief demonstreert overtuigend hoe die het bloedvergieten de Amerikaanse benadering van het Kremlin en het Baltische vraagstuk had laten kenteren. Een jaar eerder ging Bush nog akkoord met Gorbatsjovs verzoek om de uiterst fragiele Sovjet-economie te beschermen door de Estse, Letse en Litouwse onafhankelijkheidswensen niet te verknopen met de Sovjet-Amerikaanse handelsrelaties. Nu dreef de Baltische kwestie hem alsnog tot economische oorlogstaal. In niet mis te verstane bewoordingen dreigde hij met een imposante reeks sancties, die het Kremlin ertoe moesten dwingen het geweld zo snel mogelijk een halt toe te roepen. Op 28 januari 1991, vijf dagen na het verzenden van de brief, zette Bush zijn nieuwe koers nog eens kracht bij door de Sovjet-minister van Buitenlandse Zaken, Aleksandr Bessmertnykh, te ontbieden. Via hem herinnerde de Amerikaanse president de Sovjets er nogmaals aan dat zij spoedig 'visible ways to show that things are changing the better' moesten vinden, omdat anders de onderlinge relaties weleens in zouden kunnen storten.⁴⁹³

H.W. Bush Presidential Library (Washington, DC 1991) 2.

492 G.H.W. Bush, *All the best: my life in letters and other writings* (New York 2013) 508. Brief van Bush aan Gorbatsjov van 23-1-1991, waarin hij reageert op het bloedvergieten in het Balticum en maatregelen aankondigt.

493 Witte Huis, 'Memorandum of conversation: meeting with Foreign Minister Aleksandr Bessmertnykh of the

Met Moskou's militaire machtsvertoon was voor Bush en zijn regering duidelijk de grens van het betamelijke overschreden. De gewelddadige charges vormden een vrij abrupt keerpunt in de handelswijze van de Amerikaanse president. Van zijn nog zo begripvolle houding jegens het Kremlin in 1989 en 1990 was in 1991 niet veel meer over. In plaats daarvan spreidde hij nu een groot ijver tentoon om de Sovjets te pressen de wapens neer te leggen en tot een akkoord te komen met de Baltische onafhankelijkheidsactivisten. De economische dreigementen waren, hoewel zeer krachtig, slechts één voorbeeld hiervan. Andere manieren leende hij van de Estse activisten zelf. Zoals benoemd in Tabel 2 verzochten zij de Amerikanen om de Sovjets te confronteren met twee overredingstechnieken die de verwezenlijking van het Estse onafhankelijkheidsideaal positief moesten beïnvloeden. Ten eerste zou de VS het Kremlin ervan moeten overtuigen dat Baltische onafhankelijkheid ook in Moskou's eigen belang zou zijn. Om deze strategie kracht bij te zetten, dienden de Amerikanen ten tweede de Sovjets beloningen in het vooruitzicht te stellen als zij mee zouden werken aan zelfstandigheid voor Estland, Letland en Litouwen. Beide methodes begon Bush vanaf de gewelddadige januarigebeurtenissen daadwerkelijk toe te passen.

In mei 1991 ontving Bush bijvoorbeeld een Sovjet-afvaardiging in het kader van de inmiddels beschadigde Sovjet-Amerikaanse relaties. Hen deed hij mede dat '[t]he best thing he [Gorbachev] could do for the Baltics is to free them. That would bring an enormous benefit in terms of public opinion'.⁴⁹⁴ Bush maakte hier evident gebruik van de redenering dat het ook in het belang van Moskou zelf was om de Baltische staten onafhankelijkheid te schenken. Niet alleen om zo het eigen Sovjet-imago op te poetsen, maar bovendien om de relatie met de VS te redden. Een maand later bepleitte hij dit opnieuw, ditmaal in een persoonlijk gesprek met Gorbatsjov: 'We seek a democratic, market-oriented Soviet Union [...] having found a resolution of the problems between the center and the republics [...] The best thing you could do politically is to cut loose of the Baltics'.⁴⁹⁵

Duidelijk is dat er volgens Bush maar één manier was waarop het Kremlin zich kon revancheren voor zijn gewelddadige optreden in januari 1991: door Estland, Letland en Litouwen in vrijheid te stellen. Om geen verdere afbreuk te doen aan de banden met de VS, was vanuit Bush' oogpunt dit inmiddels Moskou's enige acceptabele uitweg uit het Baltische vraagstuk geworden. Deze lijn benadrukte de president met bijvoorbeeld een reeks economische dreigementen, zoals hierboven besproken. Maar tegelijkertijd volgde hij

USSR', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1991) 4.

494 Witte Huis, 'Memorandum of conversation: meeting with Eduard Shevardnadze of the Soviet Union',

George H.W. Bush Presidential Library (Washington, DC 1991) 4.

495 Witte Huis, 'Memorandum of conversation: meeting with President Gorbachev of the USSR', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1991) 2-3.

eveneens het Estse verzoek op om het Kremlin juist ook beloningen in het vooruitzicht te stellen als het mee zou werken aan Baltische onafhankelijkheid. Zo zegde Bush desgevraagd toe in de vorm van technische en financiële steun een 'political push' te zullen geven aan Gorbatsjovs pogingen de Sovjet-Unie te hervormen, zolang het Kremlin in ruil maar een geloofwaardig vooruitzicht bood op Baltische zelfstandigheid.⁴⁹⁶

Onder Bush voerde de VS vanaf januari 1991 de druk om de Sovjets te forceren Estland en de andere Baltische staten onafhankelijk te laten worden. Op eigen initiatief, door te dreigen met economische sancties, maar ook op aandringen van de Estse beweging, wiens verzoeken tot beïnvloeding van het Kremlin de Amerikanen vanaf het januarigeweld inwilligden. De Amerikaanse beïnvloeding van het Estse onafhankelijkheidsideaal kreeg zodoende op twee manieren nieuwe impulsen. Ten opzichte van zijn eerdere ambtsjaren ging Bush nu verder dan hij ooit had willen of durven gaan. Na dubbelzinnige optredens in voorgaande jaren kan met de kennis van nu gezegd worden dat vanaf 1991 zijn bereidwilligheid om de Estse onafhankelijkheidsbeweging te steunen buiten kijf stond. Maar relevanter nog: zijn nieuwe koers had ook duidelijk effect. Aan die indruk kan men zich althans moeilijk onttrekken na bestudering van de veranderende Sovjet-houding tijdens de vertrouwelijke gesprekken met de Amerikaanse president. Naarmate Bush explicieter een pro-Ests, pro-Baltisch standpunt innam, veranderde de instelling van Gorbatsjov en de zijnen immers langzaam mee.

Aanvankelijk was enige flexibiliteit ver te zoeken bij de Sovjets. Toen Bush en Gorbatsjov in december 1989 voor het eerst elkaar spraken over de Baltische kwestie, liet de Sovjet-leider klip en klaar weten totaal niet te zitten wachten op Amerikaanse bemoeizucht: 'Th[i]s is a sensitive issue for us [...] If the U.S. has no understanding it would spoil relations with the U.S. more than anything else'.⁴⁹⁷ Een heldere waarschuwing: niets zou de onderlinge verhoudingen ernstiger verstoren dan een overrijverig Amerika dat zich in het Baltische vraagstuk mengde. Ook de ontmoetingen in 1990 lieten zich nog kenmerken door deze prikkelbare, zelfs wat vijandige toon. Zo maakte de Sovjet-regering in april nogmaals duidelijk dat Bush, die in herinnering riep dat de VS 'never recognized the incorporation of the Baltic states', niets te zeggen had over het lot van Estland, Letland en Litouwen: '[We] have not come here to ask for anything on this. We have our laws, our rules. It is our state'.⁴⁹⁸

Dergelijke zware retoriek was typisch voor de Sovjet-houding tijdens de eerste vertrouwelijke gesprekken met Bush. Gorbatsjov leek zijn kersverse Amerikaanse collega,

496 Witte Huis, 'Memorandum of conversation: meeting with President Gorbachev of the USSR', 3.

497 Witte Huis, 'Memorandum of conversation: second', 1.

498 Witte Huis, 'Memorandum of conversation: meeting with foreign minister Eduard Shevardnadze', 11.

wiens ervaring in de internationale diplomatiek nog beduidend kleiner was, met ferme taal te willen overdonderen en afbluffen, zodat het Witte Huis zou afzien van actieve inmenging in de Baltische kwestie en beïnvloeding van de Estse onafhankelijkheidsbeweging. Powerplay dat aanvankelijk zijn vruchten afwierp. Bush was er immers op gebrand warme banden met de Sovjet-Unie te onderhouden. In eerste instantie zwichtte hij dan ook voor de pressie vanuit het Kremlin, zoals hierboven reeds bleek.

Met zijn overrompelingstactiek speelde Gorbatsjov echter hoog spel. Hij kon dan wel de lakens willen uitdelen, maar in feite werd zijn Sovjet-Unie steeds afhankelijker van de Amerikanen. Moskou verloor niet alleen zijn grip op Oost-Europa, dat massaal afscheid nam van het communisme, maar stond door toenemende nationalistische spanningen en een in rap tempo krimpende economie op het punt om ook in eigen land de controle kwijt te raken. Bovendien kwam Gorbatsjovs positie als staatshoofd steeds meer in het gedrang, met name door conservatieve groeperingen die onder zijn bewind de ondergang van de Sovjet-Unie vreesden.⁴⁹⁹ Een uitweg uit deze mêlee aan misères leek zonder buitenlandse hulp hoe langer hoe meer uitgesloten. Ofschoon zijn harde lijn anders moest doen geloven, kon Gorbatsjov het zich dan ook simpelweg niet permitteren de Amerikanen van zich te vervreemden. Zij dekten immers lange tijd zijn rug. Hierboven zijn daar meerdere voorbeelden van gegeven. Zou de Amerikaanse steun wegvallen, dan zou Gorbatsjovs positie en de fragiele status quo in de Sovjet-Unie zeer waarschijnlijk nog meer zijn gaan wankelen. Toen Bush vanwege het gewelddadige Sovjet-ingrijpen in januari 1991 eenmaal een lijn in het zand had getrokken en een evident pro-Baltische koers inclusief dreigende sancties richting het Kremlin afkondigde, moesten Gorbatsjov en de zijnen dus wel inbinden. En dat was precies wat ze deden.

Tijdens het eerste Sovjet-Amerikaanse treffen sinds het januarigeweld, op 28 januari 1991, wilde minister Bessmertnykh van Buitenlandse Zaken nog het Kremfins aanzien redden middels verwoede pogingen president Bush ervan te overtuigen dat de problemen in het Balticum vooral werden veroorzaakt door de 'irresponsible Baltic leaders' zelf. Volgens hem waren Amerikaanse sancties dan ook niet alleen voorbarig en onterecht, maar bovendien zeer schadelijk: 'We are worried about statements and actions that may be taken. [...] If actions are taken now, then it will be perceived as a blow to Gorbachev. [...] Washington may find itself, inadvertently, on the side of reactionary forces without wanting it'.⁵⁰⁰

Door de bewering dat Amerikaanse sancties onbedoeld Gorbatsjovs conservatieve tegenstanders in het zadel zouden helpen, kan dit citaat goed worden opgevat als bangmakerij

499D. Gompert en E.A. Hewett, 'The Gorbachev succession', *National Security Archive* (1991) 1-19.

<<http://nsarchive.gwu.edu/dc.html?doc=2755713-Document-1>> 12-07-2017

500Witte Huis, 'Memorandum of conversation: meeting with Foreign Minister Aleksandr Bessmertnykh', 2-3.

waarmee Bessmertnykh de VS van harde maatregelen hoopte te weerhouden. Met het einde van de Koude Oorlog in zicht was een terugkeer van reactionaire hardliners in het Kremlin immers een onaantrekkelijk perspectief voor Bush. Niet voor niets *profeteerde* Bessmertnykh daarom onverbloemd: '[Our] whole relationship, which promises so much, could be set back. No one wants Cold War again'.⁵⁰¹ Daarmee doen zijn uitspraken inhoudelijk weliswaar denken aan de *zware* retoriek uit eerdere gesprekken, maar in feite was de toon wezenlijk veranderd. Deze was zachter geworden, voorzichtiger, inmiddels ontdaan van de bijna onwrikbare stelligheid waarmee de Sovjets tot dan toe hadden geprobeerd druk uit te oefenen. In 1989 en 1990 vertelden zij de Amerikanen nog resoluut en proactief zich beter niet in de Baltische kwestie te mengen. Maar nadat Bush vanaf januari 1991 juist dát expliciet begon te doen, met nadelige gevolgen voor Moskou in het verschiet, belandden de Sovjets aan de reactieve kant en openbaarde hun initiële onverzettelikheden zich als schijn. Op het uur U bleek de Amerikaanse bemoeienis namelijk helemaal niet de relatie met het Kremlin te ruïneren, zoals Gorbatsjov nog maar iets meer dan een jaar daarvoor vermanend had verkondigd (zie hierboven). Bessmertnykh kapittelde Bush tijdens hun ontmoeting immers geen moment, elke reprimande bleef uit. Hoogstens een melancholisch residu van wat eens ernstige intimidaties hadden moeten zijn klonk nog als doffe suggestie door in wat verder vooral een oprechte schreeuw om hulp en genade geleek. In plaats van zelf sancties aan de Amerikanen op te leggen, probeerde Bessmertnykh nu bovenal juist strafmaatregelen richting het Kremlin te voorkomen. En daarin waren hij en later ook andere Sovjet-kopstukken bereid ver te gaan. Ongekend ver, in verhouding tot de Sovjet-Amerikaanse gesprekken van vóór 1991. Steeds meer zouden de Moskouse hoogwaardigheidsbekleders de deur naar Estse onafhankelijkheid open gaan zetten. De drie belangrijkste voorbeelden hiervan komen hieronder aan bod.

Allereerst deed Bessmertnykh zelf een belangrijke duid in het zakje. In het gesprek met Bush trok hij namens Moskou het boetekleed aan voor het geweld in de Baltische staten eerder die maand: 'Actions of the central government may have added to the [Baltic] problem. We were not perfect either. Here, I refer first of all to Vilnius and Riga. I was mortified and disgusted by that use of force'.⁵⁰² Ook al verafschuwde Bessmertnykh het militaire geweld in de Baltische staten, belangrijker is dat hij toegaf dat het Sovjet-gezag *zelf aansprakelijk was*. Tot dan toe had het Kremlin elke betrokkenheid publiekelijk tegengesproken en ook later eigenlijk nooit meer openlijk erkend. Nu eens kregen de Baltische activisten de schuld van het bloedvergieten,⁵⁰³ dan weer lokale legercommandanten die overijverig en op eigen initiatief

⁵⁰¹Ibidem, 3.

⁵⁰²Ibidem, 2.

⁵⁰³C. O'Clery, 'Gorbachev blames the separatists for violence', *The Irish Times* (15-01-1991) 1.

zouden hebben gehandeld.⁵⁰⁴ Wie ook de zwartepiet kreeg toegespeeld, nimmer stak Moskou de hand in eigen boezem. Des te meer opzien baart Bessmertnykhs biecht aan Bush. Voor een kabinetslid van een land dat niet uitblonk in het onderkennen van zijn eigen rol in de geschiedenis van Estland, Letland en Litouwen – zie alleen al de halve eeuw die het duurde om het bestaan van de geheime clausules bij het Molotov-Ribbentropact toe te geven – en tot dusver elk kritisch gesprek met de Amerikanen hierover had afgewimpeld, was de bekentenis zeer veelzeggend. Het tekende de bezorgdheid waarmee de Sovjets Amerikaanse sancties tegemoet zagen. Gezien hun handelen in het verleden is het zeer aannemelijk dat zij in een staat van politiek en economisch zelfvertrouwen hun aandeel in het januarigeweld niet zouden hebben toegegeven. Maar inmiddels was Moskou zodanig afhankelijk geworden van Washington dat juist die zelfverzekerdheid tanende was en een schuldbelijdenis blijkbaar niet meer uit den boze was, maar er juist voor diende te zorgen dat Bush clementie zou tonen. Deze voorheen ondenkbare stap is een eerste ondersteuning van de gedachte dat de Sovjets bereid waren zeer ver te gaan om de Bush' steun te behouden.⁵⁰⁵

Een tweede voorbeeld waren de gebeurtenissen tijdens een ontmoeting tussen Bush en Sjevardnadze in mei 1991. Tijdens dit gesprek dwong de president af dat een deel van de Amerikaanse noodhulp aan de Sovjet-Unie voortaan de Baltische republieken zou toekomen. Het treffen stond vanuit Sovjet-perspectief volledig in het teken van de economische tegenspoed waarmee het land kampte. Sjevardnadze gaf een flagrante omschrijving van de malaise: 'The instability is now very serious [...] Today I said we missed the boat on the economy [...] Now we are in a political conflict, a battle, growing lawlessness'.⁵⁰⁶ Terwijl hij herhaaldelijk smeekte om extra economische steun, stelde Bush hem opeens de bondige maar licht dwingende vraag: 'Would any of these credits go to (sic) Baltic states?'. Vanuit Amerikaans maar vooral Ests oogpunt een voltreffer. Sjevardnadze antwoordde namelijk

C.R. Whitney, 'Soviet leader rebukes separatist movement: Gorbachev says Lithuanians are to blame for bloody clash overview', *New York Times* (15-01-1991) 1.

M. Dobbs, 'Gorbachev faults republics for deaths', *The Washington Post* (23-01-1991) 1.

504D. Remnick, 'General ordered attack, Gorbachev tells assembly', *The Washington Post* (15-01-1991) 1.

J. Rettie en A. Siaurusevicius, 'Gorbachev denies ordering army violence in Lithuania', *The Guardian* (15-01-1991) 20.

B. Keller, 'The crushing of Lithuania's independence drive: a precise script is detected', *New York Times* (16-01-1991) 8.

F.X. Clines, 'Stalemate in Baltics', *New York Times* (24-01-1991) 8.

505Nu bood Bessmertnykhs vertrouwelijke biecht over de rol van het Kremlin in het januarigeweld de Estse activisten natuurlijk weinig concreets. Natuurlijk kan de bekentenis met terugwerkende kracht een sterke symbolische waarde hebben voor voormalige leden van de onafhankelijkheidsbeweging – hun herhaaldelijke aantijgingen (zie H.2) bleken immers te kloppen – maar het bracht destijds Estse zelfbeschikking niet direct dichterbij. Bovendien wijst niets erop dat de Esten indertijd überhaupt op de hoogte waren (gebracht) van de biecht. Desondanks was de bekentenis indirect van grote waarde, daar zij het startschot bleek voor nieuwe, verregaande Sovjet-manoeuvres die terdege rechtstreeks van positieve invloed waren op de Estse beweging.

506Witte Huis, 'Memorandum of conversation: meeting with Eduard Shevardnadze', 2.

ogenblikkelijk: 'We can set those conditions. I can tell Mikhail Gorbachev it will only work if we divide up the benefits'. Bush wist dat hij beet had en deelde zijn gesprekspartner aldus mede: 'I think it will only work that way. In terms of U.S. politics, if that could be arranged it would be very helpful'. Vervolgens zegde Sjevardnadze nogmaals Moskou's medewerking toe.⁵⁰⁷ Opnieuw toonden de Sovjets zich zodoende beduidend meer flexibel dan een paar maanden eerder nog te bevroeden was. Opnieuw dolf het voorheen zo makkelijk geëtaleerde machtsvertoon om Amerikaanse inmenging in de Baltische kwestie te voorkomen het onderspit tegen de zorgen om sancties en een verdere verslechtering van de economie. Bush exploiteerde dit almaar slinkende zelfvertrouwen van de Sovjets en behartigde, na eerder al medische steun te hebben gezonden, via Sjevardnadze's toezegging nu ook het Estse verzoek om economische bijstand vanuit de VS.

Overigens is op basis van de geraadpleegde bronnen niet met zekerheid te stellen of de Estse beweging tot aan de definitieve onafhankelijkheidsverklaring ook daadwerkelijk nog economische steun van de VS heeft ontvangen. Dit komt ten eerste doordat de Amerikaanse en andere Engelstalige bronnen hier niet expliciet melding van maken. Ten tweede zijn vanwege een gebrek aan kennis van de taal geen Russische bronnen gebruikt, die juist in dit verband extra relevant kunnen zijn omdat, zoals uit de afspraak tussen Bush en Sjevardnadze bleek, de economische steun eerst via Moskou verliep om vervolgens deels in het Balticum te belanden. Ten derde en afsluitend speelt tijd een factor. Vrij onverwacht was Estland namelijk al binnen drie maanden na Sjevardnadze's toezegging onafhankelijk, nadat de plotselinge staatsgreep in het Kremlin mislukt was (zie Hoofdstuk 2). Er zijn niettemin aanwijzingen dat de VS intussen al op zijn minst voorbereidingen trof om de Baltische staten economisch te ondersteunen. Zo tekende Bush op 2 augustus 1991 een Amerikaans handelsbesluit waarmee 'nondiscriminatory treatment to the products of the Union of Soviet Socialist Republics, Estonia, Latvia, and Lithuania' geregeld werd.⁵⁰⁸ Dus niet alleen voor de Sovjet-Unie, maar voor het eerst ook expliciet voor de op dat moment nog altijd onzelfstandige Baltische staten.⁵⁰⁹ Als er dan al geen economische steun vanuit de VS naar de activisten is gegaan nog voordat Estland onafhankelijk werd, dan kwam dat dus niet doordat de wil er niet was maar waarschijnlijk simpelweg door tijdsgebrek *in plotseling veranderende omstandigheden*.

De kwestie over de al dan niet gerealiseerde economische steun is relevant als het gaat om welke betekenis de Amerikaanse beïnvloeding van het Ests onafhankelijkheidsideaal

⁵⁰⁷Ibidem, 5-6.

⁵⁰⁸G.H.W. Bush, 'Letter to Congressional leaders on Soviet-United States trade', *Administration of George Bush, 1991* (Washington, D.C. 1991) 1012.

⁵⁰⁹US Senate, 'Report to accompany S.J. Res 215' <<https://www.finance.senate.gov/imo/media/doc/srpt102-228.pdf>> 1-2.

concreet toegedicht kan worden, maar is van ondergeschikt belang bij het duiden van de veranderende Sovjet-houding. In het eerste geval doet het er allicht toe of de activisten wel of niet nog vóór het herstel van de soevereiniteit de steun verkregen. De onzekerheid daarover komt hieronder tot uiting in Tabel 4, die een overzicht biedt van de mate waarin Amerikanen de Estse verzoeken om beïnvloeding inwilligden. In het tweede geval is deze kwestie echter minder relevant, omdat de verwezenlijking van de economische steun lang niet zoveel zegt over de veranderingen in de Sovjets' opstelling als het gegeven dat zij überhaupt bereid bleken om deze Amerikaanse hulp aan de Baltische staten te tolereren en hieraan zelfs mee te werken. Opnieuw had Bush' scherpere, meer dreigende toon dus het gewenste effect. Na de biecht van Bessmertnykh in januari, stemde Sjevardnadze nu, in mei, in met economische bijstand voor de Balten. Zodoende ontwikkelde zich in 1991 een trend van Sovjet-kopstukken die hun vroegere onkreukbaarheid verlieten en akkoord gingen met verregerende, Amerikaanse beïnvloeding van onder meer de Estse onafhankelijkheidsbeweging. Kort daarvoor was het nog ondenkbaar dat het Kremlin ook maar een duimbreed zou toegeven in het Baltische vraagstuk, maar in de loop van 1991 leek voor de Amerikanen haast alles mogelijk te worden zolang de Sovjets, bijna ten einde raad, maar het idee hadden dat zij daarmee economische sancties konden beperken en voorkomen.

De nieuwe trend bereikte in juli 1991 zijn hoogtepunt tijdens een ontmoeting met Gorbatsjov, het derde en laatste voorbeeld van de veranderende Sovjet-houding. Die keer sprak president Bush in G7-verband met Gorbatsjov en was hij geflankeerd door de leiders van Canada, Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Italië en Japan. De bijeenkomst was in Londen en vond daarom zijn voorzitter in de Britse premier John Major. Uit zijn openingswoord bleek dat het gesprek in het teken stond van de economische malaise waarin de Sovjet-Unie verkeerde en de hervormingen die het land daarom moest doorvoeren.⁵¹⁰ Een logische themakeuze, omdat de G7 nu eenmaal een economisch forum is. Des te opvallender is het daarom dat Major daarnaast ook het buitengewoon gepolitiseerde vraagstuk over de 'center-republic relations' agendeerde: de verhouding tussen het Kremlin en de diverse onafhankelijkheidsgezinde nationaliteiten in de Sovjet-Unie, zoals de Esten.⁵¹¹ De kwestie paste in zijn geheel niet bij het karakter van de G7 en lag tot dan toe bovendien erg gevoelig bij de Sovjets.

Al met al was het opvoeren van dit dossier dus een gewaagde zet. De G7-leiders zullen

⁵¹⁰In slechts twee alinea's sprak Major maar liefst 5 keer over de 'economic reform' die Moskou moest implementeren! Witte Huis, 'Memorandum of conversation: G-7 meeting with President Gorbachev', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1991) 1.

⁵¹¹Witte Huis, 'Memorandum of conversation: G-7 meeting', 1.

er echter geen spijt van hebben gehad, zeker Bush niet. De agendering van de 'center-republic relations' ontlokte namelijk uitspraken bij Gorbatsjov die waarschijnlijk geen van allen voor mogelijk hadden gehouden. Na zich jarenlang te hebben verzet tegen een afscheiding van Estland, Letland en Litouwen en tegen de buitenlandse inmenging hierin, sprak Gorbatsjov die middag namelijk unieke woorden:

"The Baltics are a special case. We will rely on a constitutional framework. It's up to them to decide. If they want to separate, we'll have a divorce procedure to figure out the way to do so [...] We will do this through a constitutional process without violence. The key is self-determination. We have to respect this".⁵¹²

Een historisch citaat. Nooit eerder had Gorbatsjov zich zo flexibel getoond. Voor het eerst sinds zijn aantreden in 1985 verklaarde hij hardop dat de drie Baltische volken (inderdaad) zelfbeschikkingsrecht hadden, dat bovendien ook de Sovjets dit dienden te respecteren en dat gevolglijk Estland, Letland en Litouwen onafhankelijk mochten worden. Hij zegde zelfs de medewerking van het Kremlin hieraan toe. Een diepere knieval richting zijn buitenlandse ambtsgenoten is haast niet denkbaar, een sterker bewijs van de veranderende Sovjet-houding evenmin. Welk groter aanbod kon Gorbatsjov in het geval van de Baltische kwestie doen? Dit was alles waar de onafhankelijkheidsbewegingen voor stonden. Die middag in juli 1991 speelde hij dan ook zijn laatste en belangrijkste troef uit, in een ultieme poging zich te verzekeren van economische steun uit het Westen. Na jaren van taaie weerstand was zijn verzet tegen een onafhankelijk Estland, maar ook Letland en Litouwen definitief gebroken.

Gorbatsjovs woorden waren zeer verstrekkend, maar wat waren ze in de praktijk waard? En in hoeverre waren ze nu eigenlijk het product van Bush' beïnvloedingspogingen? Om te beginnen bij het laatste: nog voordat Bush tijdens de G7-ontmoeting aan het woord kwam, had Gorbatsjov zijn voorname uitspraken over de Baltische staten al gedaan. Op basis van het gespreksverslag kan men dus onmogelijk concluderen dat de Amerikaanse president hiervoor medeverantwoordelijk was.⁵¹³ Hij had zijn communistische collega op generlei wijze geforceerd of maar hoeven te forceren dergelijke uitlatingen te doen. Dat sluit echter niet uit dat Bush niet al op een eerder moment Gorbatsjov in deze positie heeft kunnen dwingen. Eén reden om deze aanname een kans te geven is natuurlijk de druk die Bush al sinds januari 1991 opvoerde door onder meer gestadig de Sovjets te dreigen met economische sancties, terwijl

⁵¹²Ibidem, 4.

⁵¹³Ibidem, 1-13. Bush kwam pas voor het eerst op p. 6 aan het woord, terwijl Gorbatsjov zijn uitspraken over de Balt. rep. al op p. 4 deed.

Gorbatsjov bij de G7 nu juist zocht naar economische steun. Maar in dit verband komt daar nog eens de laatste ontmoeting die de twee wereldleiders voor de top hadden bovenop. Tijdens deze afspraak deelde Bush namelijk Gorbatsjov in klare taal mede dat hij een positieve oplossing voor het Baltische vraagstuk moest vinden, wilde hij hoop blijven houden dat sancties omgezet werden in steun:

'I feel frustrated that your Security Council has to meet and wonder about the Soviet Union we seek. We seek a democratic, market-oriented Soviet Union, integrated into the world economy, having found a resolution of the problems between the center and the republics. The latter is essential for capital flows [...] The best thing you could do politically is to cut loose of the Baltics'.⁵¹⁴

Bush maakte uitdrukkelijk het verstrekken van Amerikaanse kapitaalstromen aan Moskou afhankelijk van Gorbatsjovs inzet om een oplossing te vinden voor de problemen tussen de deelrepublieken en het Kremlin. Over de aard van de oplossing liet hij geen enkel misverstand bestaan: de Baltische staten diende zich te mogen afscheiden. Exact hetgeen Gorbatsjov op de G7-bijeenkomst uiteindelijk beloofde. Het is dus zeer onwaarschijnlijk dat het hier slechts een toevallige samenloop van omstandigheden betrof. Bush legde immers zijn eis precies een maand voor de top op tafel in een gesprek dat niet alleen het laatste was dat hij nog voor de G7-ontmoeting in levenden lijve met Gorbatsjov voerde, maar dat bovendien voor een groot deel in het teken stond van de conferentie in Londen. Zodoende is het zeer aannemelijk dat Bush, zij het in een voorstadium, wel degelijk Gorbatsjov had aangezet tot diens verregaande uitspraken over een zelfstandige toekomst van Estland, Letland en Litouwen. De Amerikaanse president had dus allicht zijn invloed doen gelden.

Dan rest nog de vraag: hield Gorbatsjov zijn woord? Faciliteerde hij sinds zijn conclaaf met de G7-leiders inderdaad Baltische onafhankelijkheid? Goeddeels wel. Nog geen twee maanden na de top stemde Gorbatsjov immers in met de afscheiding van de Baltische staten. Niet dat hij in hoogst eigen persoon het voortouw had genomen; dat deden de drie deelrepublieken zelf door zich tijdens de conservatieve coup van 19 tot 21 augustus onafhankelijk te verklaren. Evenwel keurde Gorbatsjov ongeveer twee weken daarna de Estse, Letse en Litouwse afsplitsingen goed. Op zondag 1 september nam hij tegenover *CNN* al een voorschot hierop: '[I]f this [, independence,] is the final will, definitive will and intention of the people of those [Baltic] republics, then I am sure we must take that into account and agree

514Witte Huis, 'Memorandum of conversation: meeting with President Gorbachev of the USSR', 2-3.

with that'.⁵¹⁵ Vervolgens erkende Moskou op 6 september 1991 de onafhankelijkheid van Estland, Letland en Litouwen definitief.⁵¹⁶ Gorbatsjov had zijn woord gehouden. Na ruim een halve eeuw kwam er in de zomer van 1991 een einde aan de Baltische inlijving bij de Sovjet-Unie en was de Estse, Letse en Litouwse zelfbeschikking volledig gerestaureerd. Daarmee bereikte de veranderende Sovjet-houding jegens de Baltische kwestie en de buitenlandse inmenging hierin niet alleen zijn hoogtepunt, maar tevens zijn eindpunt.

Zouden de Sovjets zich uiteindelijk ook zo buigzaam zijn gaan opstellen zonder de continue druk die Bush vanaf januari 1991 uitoefende, maar uit eigen beweging? Die kans is zeer klein. In voorgaande jaren, toen de Amerikaanse president nog een stuk milder was, zinspeelden ze daar in ieder geval geen moment op, het tegenovergestelde zelfs. Pas toen Bush stelselmatig met sancties begon te dreigen, bonden de Sovjets in. De strafmaatregelen konden zij zich immers allerminst permitteren, nadat ze in korte tijd steeds afhankelijker waren geworden van economische steun uit het buitenland, niet in de laatste plaats uit de VS. Bovendien ging het Kremlin in de loop van 1991 steeds verder in zijn manoeuvres om Bush nog weer gunstig te stemmen, naarmate bleek dat het Amerikaanse staatshoofd standvastig was in zijn nieuwe, tuchtigende koers. Aan de hand van drie voorbeelden is deze Sovjet-trend hierboven geschetst. Daarmee is het gerechtvaardigd te stellen dat Bush een flagrante invloed heeft gehad op de opvallende, maar voor de Estse onafhankelijkheidsbeweging zeer welkome gedragsverandering van de Sovjets. Hijzelf had dan ook met nog meer zekerheid mogen spreken toen hij op 11 september 1991, negen dagen nadat de VS de onafhankelijkheid van Estland, Letland en Litouwen had erkend, ten overstaande van Baltische delegaties zei: '[I]n many meetings with President Gorbachev during the last 2 years, we reiterated, and I did personally, and Jim Baker did over and over again, making it abundantly clear that there was no alternative to freedom for the Baltics. And I'd like to think now that, hopefully, in some way that made a difference in convincing the Soviet leadership to do the right thing'.⁵¹⁷

Na een weifelende start trad Bush zodoende alsnog in de voetsporen van zijn voorganger Reagan. Laatstgenoemde maakte met initiatieven als *Baltic Freedom Day*, de openlijk kritische delegatie op de *Chautauqua*-conferentie en in het bijzonder de oprichting

515Hoewel hier verwezen wordt naar de *NYT* was het interview wel degelijk met CNN, zoals uit de openingsalinea van artikel blijkt. S.n., 'Soviet turmoil; Gorbachev interview: 'People expect an answer from us about the future', *New York Times* (01-09-1991) <<http://www.nytimes.com/1991/09/02/world/soviet-turmoil-gorbachev-interview-people-expect-answer-us-about-future.html?pagewanted=3>> 23-06-2017.

Voor de duiding van het citaat zijn bovendien de volgende artikelen gebruikt: S.n., 'Moskou steunt toetreding van Balten tot VN', *Leeuwarder Courant* (04-09-1991) 4 en G. van Es, 'Balten weten waar ze liggen', *NRC Handelsblad* (06-09-1991) 5.

516S.n., 'Staatsraad erkent Baltische staten', *Nieuwsblad van het Noorden* (06-09-1991) 5.

517G.H.W. Bush, 'Remarks to representatives of the Baltic States', *The American Presidency Project* <<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=19961>> 23-06-2017.

van een speciale Baltische afdeling bij RFE/RL al in de vroege jaren tachtig een ijverig begin met de Amerikaanse begunstiging van de toen nog jonge Estse onafhankelijkheidsbeweging. Hiermee vergeleken leek Bush' presidentschap aanvankelijk een terugval te voorafschaduwen. Zeker in zijn eerst ambtsjaren was hij lang niet zo expliciet in zijn steun aan het Estse onafhankelijkheidsideaal als Reagan. Tot grote teleurstelling van veel activisten. Wat zij echter lang niet altijd zagen, was hoe Bush achter de schermen zijn invloed liet gelden om het herstel van de Estse zelfstandigheid te versnellen. Want juist tijdens zijn vertrouwelijke gesprekken met Gorbatsjov en de zijnen wist hij veel van de Estse verzoeken om Amerikaanse invloeden te verwerken, met uiteindelijk meest indrukwekkend de veelbetekende gedragsverandering van de Sovjets tot gevolg.

Een overzichtelijker manier om weer te geven in welke mate de Amerikanen het onafhankelijkheidsideaal van de Estse beweging onder beide presidenten tezamen hebben beïnvloed, is in tabelvorm. Tabel 4 geeft hieronder daarom weer hoe de Amerikanen tussen 1979 en 1991 de Estse verzoeken om beïnvloeding hebben beantwoord. Daarbij is de functie van de verschillende symbolen gelijk aan die in de voorgaande drie tabellen. Anders dan in Tabel 1, 2 en 3 zijn in Tabel 4 daarentegen de specifieke verzoeken aan de EG geschrapt, zoals het verkrijgen van toegang tot EG-structuren en concrete EG-steun, omdat de VS die niet zijn voorgelegd en per definitie niet kon waarmaken.

Tabel 4: Inwilliging VS van Estse verzoeken om invloeden

	<u>Vraag aan VS</u>	<u>Antwoord van VS</u>
<u>(Opmaat naar) erkenning</u>		
Internationale steun voor aanspraak op onafhankelijkheid	√	√
Volgen van de <i>Deense Verklaring</i>	X	√
Waarnemersstatus bij CVSE	√	X
De facto erkenning van Estse onafhankelijkheid	√	√
<u>Internationale betrekkingen en diplomatie</u>		
Permanente internationalisering Baltische vraagstuk	√	±
Afdwingen van bespreking VN over Baltische Vraagstuk	X	±
Bevorderen komst internationale onderzoekscommissie naar de gewelddadige gebeurtenissen van januari 1991	X	X
Bevordering van contacten met regeringen en parlementen van Westerse landen	X	√
Vestiging van een informatiebureau van de Baltische republieken in Brussel/Nederland/VS	X	√
Vestiging informatiebureaus van Westerse landen in de Baltische republieken	√	X
<u>Technische en economische hulp</u>		
Bilaterale technische, medische en/of economische hulp	√	√ ⁵¹⁸
<u>Concrete maatregelen richting Moskou</u>		
Druk op Moskou om echte onderhandelingen te starten	√	√
Opschorten hulp aan Sovjet-Unie als Kremlin democratisch streven in Baltische rep. onderdrukt	√	± ⁵¹⁹
Eisen van Moskou dat bezetting van gebouwen door Sovjet-militairen in Baltische steden stopt	X	√
<i>Moskou overtuigen dat Baltische onafhankelijkheid in eigen belang is</i>	√	√
<i>Moskou beloningen in het vooruitzicht stellen bij het schenken van Estse onafhankelijkheid</i>	√	√

518 Van 2 van de 3 genoemde zaken is het zeker dat de Estse beweging het van de VS ontving: technische hulp via RFE/RL en medische hulp. Van economische hulp is zeker dat de Amerikanen de intentie hiertoe hadden, maar onzeker of de Esten het ook nog voor de onafhankelijkheid hebben ontvangen. Omdat 2/3 van de gevraagde zaken geleverd werden en voor de overige 1/3 de intentie er was, is gekozen om via een √ het Amerikaanse antwoord als positief weer te geven.

519 Hier is gekozen om via het symbool ± het Amerikaanse antwoord als ambigu weer te geven, omdat de VS vanaf januari 1991 wel consequent (en effectief!) dreigde met sancties en wachtte met extra hulp, maar nooit de reeds bestaande hulp daadwerkelijk opschortte.

Een belangrijke nuancering bij Tabel 4 is dat deze een nogal statische weergave biedt van twaalf jaar Amerikaanse beïnvloeding onder bovendien verschillende presidentschappen. Het overzicht zou de suggestie kunnen wekken dat de genoemde invloeden zich tegelijkertijd en met dezelfde intensiteit manifesteerden. Dat beeld zou onjuist zijn. In realiteit was de beïnvloeding veel dynamischer, meer dan mogelijkerwijs in een tabel is weer te geven. Zo vond alleen onder Reagan permanente internationalisering van het Baltische vraagstuk plaats, niet onder Bush – vandaar ook de keuze om het Amerikaanse antwoord op de Estse vraag hiernaar via het symbool ± als ambigu af te beelden. Op hun beurt kwamen de invloeden uit de categorie 'Concrete maatregelen richting Moskou' daarentegen allemaal pas vanaf 1991 voor. Bij het lezen van Tabel 4 is het dus van belang te beseffen dat het een schematisch resumé is van invloeden die de VS nooit allemaal gelijktijdig uitoefende, maar in delen en op verschillende momenten.

Met inachtneming van deze nuancering biedt Tabel 4 een bruikbaar overzicht van de uiteenlopende vormen van beïnvloeding die de VS inzette tijdens het twaalfjarig bestaan van de Estse onafhankelijkheidsbeweging en meer specifiek: hoe de Amerikanen de Estse vraag naar invloeden beantwoordden. In het oog springt dat de VS over de hele periode bezien het gros van de Estse verzoeken inwilligde: tien van de zestien, 62,5%. Aan drie wensen van de activisten voldeed de VS bovendien ten dele, waardoor slechts drie zaken resteren waarin de VS de Esten niet steunde, minder dan 20% van de gevallen. Geen slechte score. Zeker niet voor een land wiens rol in het herstel van Estlands onafhankelijkheid de geschiedschrijving tot op heden ofwel niet belicht ofwel overwegend negatief. Daarmee heeft het leeuwendeel van de historiografie vooralsnog onvoldoende recht gedaan aan de Amerikaanse beïnvloeding van het Estse onafhankelijkheidsideaal. Want van de structurele stimulering van de activisten door RFE/RL in Reagans jaren tachtig tot de opzienbarende gedragsverandering die Bush in 1991 bij het Kremlin afdwong en die de deur naar volledige zelfbeschikking voor de Baltische staten misschien wel definitief openzette: de VS heeft zich, op een enkele inzinking na, vanaf 1979 stelselmatig en met succes ingezet voor de hernieuwde zelfstandigheid van Estland. De Amerikaanse rol in de restauratie van de Estse zelfstandigheid verdient dan ook meer aandacht en onderzoek, waartoe deze paragraaf een aanzet is geweest.

Conclusie

Toen Estland tijdens de naweeën van de mislukte Augustuscoup in 1991 internationaal erkend werd als soevereine natiestaat, waren volgens *NRC*-correspondent Gijsbert van Es veel Esten niet alleen 'opgelucht', maar zelfs 'verbaasd dat ze opeens 'vrij' [waren]'. Na jaren van verzet had de onafhankelijkheidsbeweging toch vrij plotseling haar doel bereikt.⁵²⁰ Van Es' bevindingen uit eerste hand contrasteren sterk met de secundaire literatuur, die graag pretendeert alsof Estse onafhankelijkheid onvermijdelijk was, als in de sterren geschreven. Daarbij presenteert de huidige historiografie het herstel van Estlands zelfbeschikking doorgaans van binnenuit en laat het al dan niet bewust veel relevante context en noodzakelijke externe voorwaarden weg, zodoende suggererend dat de Estse activisten volledig zelfstandig onafhankelijkheid bemachtigden. Met name buitenlandse invloeden zijn het kind van de rekening; het aandeel dat zij hebben gehad op de Estse beweging en de restauratie van zelfstandigheid komt in de geschiedschrijving niet of nauwelijks aan bod. Een ommissie die een politieke, nationalistische agenda goed uitkomt, maar getrouwe geschiedkunde ernstig belemmert. Hierdoor ontstaat namelijk een eenzijdig beeld waarin complexe oorzaken en genuanceerde verklaringen het afleggen tegen de ophemeling van de eigen, uitvergroete prestaties.

Deze scriptie heeft willen aantonen dat buitenlandse invloeden wel degelijk een aandeel hadden in het herstel van Estlands onafhankelijkheid en daarmee een alternatief perspectief willen bieden voor de nationalistische inborst van veel reeds verschenen werken. De eigen Estse inspanningen om hulp en beïnvloeding bij de wereldgemeenschap, West-Europa en de VS te verwerven wijzen er overtuigend op dat de activisten indertijd zelf ook inzagen dat het zonder buitenlandse steun schier onmogelijk zou zijn om onafhankelijkheid af te dwingen, laat staan het verkrijgen van internationale erkenning hiervan. Lange tijd focuste de Estse beweging zich op het winnen van steun bij de VN. Tegenover deze belichaming van de wereldgemeenschap gaf zij zelfs letterlijk te kennen dat Estland en de twee andere Baltische staten niet op eigen kracht zelfstandig konden worden, maar waren aangewezen op buitenlandse, mondiale bijstand. Met historische, juridische en morele argumenten probeerden de activisten de VN ervan te overtuigen dat zij zich moest opstellen als hoeder van de Estse zelfbeschikkingswens, hoofdzakelijk door het Molotov-Ribbentroppact nietig te verklaren en daarmee ook de inlijving van het Balticum bij de Sovjet-Unie. Via deze pogingen vroeg de Estse beweging nog slechts om 'passieve invloeden': publieke, internationale steun die de

520G. van Es, 'Balten weten waar ze liggen', *NRC Handelsblad* (06-09-1991) 5.

Estse aanspraak op onafhankelijkheid extra kracht moest bijzetten, maar zonder directe inmenging in de dialoog die de activisten in de jaren tachtig probeerden te voeren met het Kremlin. Onder invloed van Gorbatsjovs progressieve beleid met glasnost en perestrojka dachten de Esten nog zelfstandig met Moskou tot een overeenkomst te komen over initieel nog enkel meer autonomie, in de hoop dit later uit te kunnen bouwen tot grotere soevereiniteit of zelfs volledige onafhankelijkheid. De passieve beïnvloeding van buitenaf moest subtiel de Estse positie versterken, maar de beoogde onderhandelingen met het Kremlin niet verstoren.

Toen de jaren negentig zich aandienen, traden er echter belangrijke veranderingen op in de Estse houding richting zowel het Kremlin als de internationale samenleving. Deze werden hoofdzakelijk ingegeven door de verslechterende relaties tussen de activisten en Moskou. Terwijl de Estse beweging steeds nadrukkelijker toewerkte naar volledige onafhankelijkheid, omringde Gorbatsjov zich juist meer en meer met conservatieve politici die buitengewoon kritisch waren op de nationalistische tendensen en de ondergang van de Sovjet-Unie vreesden als deze geen halt werden toegeroepen. Deze confrontatie tussen het Ests-Baltisch nationalisme en het groeiend Kremlin-conservatisme uitte zich het hevigst en bloederigst in januari 1991, toen door gewelddadig ingrijpen van het Sovjet-leger 21 Baltische activisten omkwamen. De moeizame, in feite non-existente onderhandelingen met Moskou en de toegenomen angst voor (nieuw) geweld deed de Estse beweging haar koers ten opzichte van zowel het Sovjet-leiderschap als de buitenwereld wijzigen. Steeds meer scheen het haar toe er niet langer zelfstandig uit te komen met het Kremlin en dus verzocht ze in de vroege jaren negentig het buitenland naast passieve invloeden nu ook om actieve invloeden: invloeden waarmee derden zich in directe zin dienden in te mengen in de Sovjet-Estse confrontatie om zo de slagingskans van het Ests onafhankelijkheidsstreven te vergroten. De meest verstrekkende voorbeelden hiervan betroffen de verzoeken aan het buitenland om concrete maatregelen richting Moskou te treffen, zoals het stopzetten van economische steun als de Sovjets niet mee zouden werken aan Baltische onafhankelijkheid.

Opvallend is bovendien dat vanaf de jaren negentig de Estse beweging haar mondiale oproepen in toenemende mate aanvulde met bilateraal contact met (Westerse) landen en parlementen. Een eerste waarschijnlijke verklaring hiervoor is het geringe succes dat de Esten bij de VN behaalden. Tussen 1979 en 1991 negeerde de mondiale organisatie de Baltische steunverzoeken stelselmatig; voor de activisten een teleurstelling die zich misschien wel het meest markant uitte in de oprichting van een 'alternatieve VN', de UNPO. De 'echte' VN had echter een zwaarwegende reden om het Ests onafhankelijkheidsideaal niet openlijk te steunen. Zij had in 1945 immers de annexatie van het Balticum als rechtmatig erkend, toen de Sovjet-

Unie als mede-oprichter met zijn naoorlogse grenzen toetrad tot de organisatie. En omdat de VN daarenboven vast had laten leggen zich niet te bemoeien met binnenlandse affaires, had zij zichzelf in feite verboden zich over het Baltische vraagstuk uit te laten. Toen door Baltisch toedoen in 1989 naar buiten kwam dat medewerkers van de secretaris-generaal in het geheim gesprekken voerden met Baltische activisten, wist de VN dan ook niet hoe snel ze publiekelijk afstand moest nemen van de onafhankelijkheidsbewegingen en was Estse hoop op VN-steun zo goed als definitief de kop ingedrukt. Vanwege de VN's afstandelijke en vaak zwijgzame houding richting de Estse activisten is het grotendeels terecht dat de huidige historiografie weinig aandacht besteedt aan de rol van de organisatie in Estlands onafhankelijkheidsherstel. Die was er nagenoeg niet. Niettemin heeft de geschiedschrijving tot op heden het belang van het feit dát de Estse beweging steunverzoeken stuurde naar de VN onderschat. Deze wijzen er immers op dat de activisten destijds ook zelf al inzagen (deels) afhankelijk te zijn van internationale welwillendheid, in plaats van dat ze naïef dachten als dappere Davids de communistische Goliath te kunnen verslaan.

Een tweede verklaring voor de toename in bilateraal contact tussen de Estse beweging en het Westen is dat de VS en West-Europa vanaf het einde van de jaren tachtig een steeds grotere waardering kregen, historisch en moreel, voor de Estse nationale identiteit en de activistische aanspraak op zelfbeschikking. Enerzijds had de beweging hier zelf aan bijgedragen door continu haar onafhankelijkheidspleidooi te internationaliseren. Anderzijds, en belangrijker nog, was nota bene het Sovjet-leiderschap hier zelf mede debet aan. Met name vanaf 1990 bemerkten Europese en Amerikaanse politici namelijk grotendeels dezelfde conservatieve ontwikkelingen in het Kremlin als de Estse beweging. In het januarigeweld van 1991 zagen veel van hen dit bewezen. Het bleek de definitieve zet te geven voor nauwere banden met de Estse activisten. Sindsdien brachten bijvoorbeeld de Tweede Kamer, het EP en het Amerikaanse Congres bezoeken aan Estland, terwijl de VS zelfs de leiders van de onafhankelijkheidsbeweging veelvuldig begon uit te nodigen voor parlementaire hoorzittingen en presidentiële ontvangsten. De activisten grepen deze ontmoetingen aan om hun buitenlandse gehoor een veelvoud aan verzoeken voor te leggen, zoals in Tabel 1 en 2 geïnterpreteerd.

Hoewel de Westerse bereidheid om het Estse onafhankelijkheidsideaal te ondersteunen met name begin 1991 een hoge vlucht nam – wat overigens laat lijkt, maar het plotselinge herstel van zelfbeschikking later dat jaar was allesbehalve voorzien! – toonden West-Europa en de VS zich vanaf het *Baltisch Appèl* in 1979 betrokken bij de doelstellingen van de beweging. Zo nam het EP al begin jaren tachtig voorstellen aan die het Estse recht op

zelfbeschikking onderstreepten. Op zijn beurt stelde de VS in 1982 bijvoorbeeld *Baltic Freedom Day* in, één van de vele manieren waarop het land doorlopend zijn niet-erkenningsbeleid van de Baltische inlijvingen bij de Sovjet-Unie benadrukte. Toch was de Westerse beïnvloeding in de jaren tachtig lang niet altijd even slagvaardig. Eén belangrijke reden hiervoor was dat zowel het EP als de VS aanvankelijk de beïnvloeding tevergeefs uitbesteedden aan de VN. Toen zij halverwege de jaren tachtig doorkregen dat de mondiale organisatie hun verzoeken net zo hard negeerde als die van de Estse beweging zelf, besloten ze voortaan het heft in eigen hand te houden. Dit maakte de Amerikaanse en West-Europese optredens al meer doelmatig, maar er waren nog steeds factoren in werking die Westerse daadkracht richting de Estse activisten belemmerden. Zo liet het meest flagrant de VS zich zelfs in 1990, op de CVSE-top in Parijs, nog overrompelen door Sovjet-persie om het Baltische vraagstuk niet te agenderen in de internationale diplomatie. Voor veel West-Europese landen gold echter hetzelfde; ook zij zwichtten lange tijd voor de Moskouse druk. Hoofdzakelijk kwam dit door de Westerse drang om Gorbatsjov te steunen en zijn beleid van glasnost en perestrojka te stimuleren, tevens verreweg de grootste rem op effectieve ondersteuning van de Esten. Met het einde van de Koude Oorlog in zicht hoopten West-Europese en Amerikaanse politici in samenwerking met de vooruitstrevende Gorbatsjov het IJzeren Gordijn definitief neer te halen. Daarom haalden eind jaren tachtig zowel het EP als de VS de banden aan met de Sovjet-Unie. Voor tweespalt, ook al was het over Estlands als rechtmatig beschouwde aanspraak op onafhankelijkheid, leek op het eerste gezicht geen ruimte meer.

Interessant is dat echter juist de nauwere banden met de Sovjet-Unie uiteindelijk doorslaggevend bleken voor een succesvolle Westerse behartiging van de Estse verzoeken om steun en beïnvloeding. De betrekkingen verschaften zowel het EP als de VS namelijk een machtspositie ten opzichte van Moskou, die alleen maar sterker werd naarmate het economisch tij in de Sovjet-Unie vanaf 1990 snel verslechterde. De Amerikanen maar vooral de Europarlementariërs volgden vrijwel vanaf de invoering de ontwikkelingen rondom glasnost en perestrojka namelijk kritisch. Want ondanks hun enthousiasme over het beleid in theorie, benadrukten ze constant dat het Kremlin ook in praktijk moest betonen oprecht de Sovjet-Unie te (willen) democratiseren en herstructureren. Zeker voor het EP diende Baltische zelfbeschikking hier integraal onderdeel van te zijn. Naargelang conservatieve krachten vanaf 1990 echter steeds meer de overhand kregen in Moskou en dit in januari 1991 uitmondde in het bloederige neerslaan van Baltische demonstraties, besloten zowel het EP als de VS hun aangehaalde banden met het Kremlin te gebruiken om de Sovjets te forceren medewerking te

verlenen aan Baltische onafhankelijkheid. Precies waar de Estse beweging om had gevraagd tijdens onder andere de parlementaire bezoeken in het voorjaar van 1991.

De manieren waarop het EP en de VS de druk op de Sovjet-Unie opvoerden verschilden, maar waren beide effectief. Zo trok het EP tot tweemaal toe economische (nood)steun aan de Sovjets in, omdat zij onvoldoende de rechten van onder meer de Esten zouden beschermen en niet genoeg meewerkten aan Baltische zelfstandigheid. De toch al zwakke Sovjet-economie kwam daardoor in nog zwaarder weer terecht. Veel tijdgenoten profeteerden zelfs dat het intrekken van kredieten de doodsteek zou betekenen voor de Sovjet-Unie. Waarschijnlijk dat mede hierdoor de Amerikanen volstonden met enkel de dreiging van strafmaatregelen. In vertrouwelijke gesprekken wisten zij in de loop van 1991 een opmerkelijke gedragsverandering bij de Sovjet-leiders af te dwingen via een driedelige aanpak waartoe de Estse activisten hen op verschillende momenten hadden verzocht: Moskou overreden dat Baltische onafhankelijkheid in zijn eigen belang was, de Sovjets beloningen in het vooruitzicht stellen als zij aan de verwezenlijking hiervan oprecht zouden bijdragen en dreigen met economische sancties als zij dit niet deden. Een zeer succesvolle tactiek. Terwijl de Sovjets nog tot 1990 de VS waarschuwden dat de onderlinge verhoudingen flink zouden lijden onder Amerikaanse bemoeienis met het Baltische vraagstuk, voelden ze zich door Bush' nieuwe, tuchtigende koers en de economische malaise thuis genoodzaakt zich flexibeler op te stellen. Stap voor stap zetten ze in de gesprekken met de VS de deur meer open voor Baltische onafhankelijkheid, met als hoogtepunt Gorbatsjovs vertrouwelijke verklaring in juli 1991 dat de Esten, Letten en Litouwers inderdaad zich zouden moeten mogen afscheiden en dat hijzelf en het Kremlin dit bovendien zouden faciliteren. Geen loze woorden, want nadat de Esten zich tijdens de mislukte staatsgreep op 20 augustus 1991 definitief onafhankelijk verklaarden, erkende Moskou binnen ruim twee weken Estlands hernieuwde zelfstandigheid. Zonder ook maar één moment daadwerkelijk over te hoeven gaan tot sancties lijkt het dwingende Amerikaanse beleid, in combinatie met dat van West-Europa, dan ook een belangrijk aandeel te hebben gehad in de uiteindelijke Sovjet-medewerking aan Estlands onafhankelijkheid.

De Westerse druk op het Kremlin lijkt onmisbaar te zijn geweest voor een vreedzame totstandkoming van Estse zelfstandigheid. Niet omdat de Esten anders geweld zouden hebben ingezet; tussen 1979 en 1991 hebben zij louter vreedzaam verzet gebruikt. Wel om ervoor te zorgen dat de Sovjets überhaupt zouden meewerken en niet opnieuw, zoals in januari 1991, naar de wapenen zouden grijpen. Maar naast invloed op Moskou uit te oefenen beïnvloedden West-Europa en de VS de Estse beweging ook een-op-een. De bestudering van de

Amerikaanse en EP-bronnen heeft immers aangetoond dat allebei een tamelijk brede selectie invloeden naar de beweging zonden. Daartoe verzocht maar zelfs ook uit eigen beweging, zoals Tabel 3 en 4 hebben laten zien. Van het internationaliseren van de Baltische kwestie tot het oprichten van Baltische informatiebureaus, van het bevorderen van contacten met het Westen tot het zenden van medische hulp: na soms wat aarzelende optredens hebben het EP en de VS over het geheel gezien de Estse beweging en het herstel van onafhankelijkheid uiteindelijk evident beïnvloed.

Verreweg het grootste deel van de Westerse beïnvloeding betrof aldus 'steunende' invloeden: invloeden die de slagingskans van het Estse onafhankelijkheidsstreven moesten vergroten. Niettemin waren 'vormende' invloeden, die veelal onbewust het denken en doen beïnvloeden, er eveneens. De jarenlange beïnvloeding via de Amerikaanse radiozenders RFE/RL is hiervan het beste voorbeeld. De programmering fungeerde als 'informatieve reddingslijn' voor de Estse activisten, die dankzij RFE/RL inlichtingen kregen die uit de gecensureerde Sovjet-pers werden geweerd. Bovendien vond via de zenders culturele overdracht plaats. De opkomst van een punk- en rockscene, geenszins van Estse origine maar een belangrijke factor binnen de onafhankelijkheidsbeweging, is hier misschien wel het meest aansprekende voorbeeld van. Niet voor niets nomineerde de Estse regering al vóór de onafhankelijkheid de Amerikaanse zenders voor de Nobelprijs voor de Vrede; RFE/RL was zelfs volgens de Esten zelf van grote invloed geweest op de vorming en stimulering van een massaal Estse onafhankelijkheidsdenken.

Ook in algemenere zin was de Estse waardering voor de Amerikaanse en West-Europese beïnvloeding ten slotte vrij groot. Hoewel de activisten met enige regelmaat kritisch waren en meer verwachtten van het Westen, bleek uit het contact met de Tweede Kamer, het EP en de VS dat ze uiteindelijk de Westerse inspanningen hoog aansloegen en zelfs als noodzakelijk beschouwden voor het bereiken van onafhankelijkheid en het voorkomen van (nieuw) Sovjet-geweld. Voor hun vermoedelijke inschatting dat de VS eerder dan het EP geneigd zou zijn volmondig het Estse onafhankelijkheidsideaal te steunen bleek er dan ook geen grondslag. Als de West-Europeanen niet al op sommige momenten de Amerikanen zelfs inhaalden, vooral tijdens de eerste jaren van het Bush-bewind, dan leverde het EP toch zeker een vergelijkbare bijdrage als de VS. Allebei beïnvloedden ze de slagingskansen van het Estse onafhankelijkheidsideaal en hadden ze hun aandeel in de verwezenlijking ervan.

In de tijd van de Estse beweging spraken de activisten (uiteindelijk) meermaals hun waardering uit voor de Westerse beïnvloeding. Des te opmerkelijker is het dat de huidige historiografie het aandeel van buitenlandse invloeden op de aard en het succes van de

onafhankelijkheidsbeweging vrijwel volledig buiten beeld laat. Dat doet geen recht aan de rol die bijvoorbeeld de VS en het EP speelden in de totstandkoming van Estse onafhankelijkheid, maar belangrijker nog: ook niet aan het karakter, de opvattingen en het handelen van de Estse beweging. Door de buitenlandse invloeden grotendeels weg te laten, decontextualiseert de geschiedschrijving de realisatie van Estlands onafhankelijkheid. Het creëert op die manier een romantisch, bijna heroïsch narratief over hoe de 'strijdbare' Esten bijkans 'zelfstandig' hun zelfbeschikking herstelden, een narratief dat inboet aan geloofwaardigheid en historische getrouwheid. Daarmee snijden de vaak nationalistische historici zichzelf echter in de vingers, omdat ze aldus de Estse beweging portretteren als een mythologisch maar evenzo apocrief fenomeen, gelijk *Kalevipoeg*, en voorbijgaan aan juist een zeer onderscheidende factor van de Estse activisten: de bereidheid om ondanks hun cultureel-nationalistische gedachtegoed open te staan voor buitenlandse invloeden, althans die uit het Westen, en deze bovendien zelf op te zoeken. Binnen het wetenschappelijk debat over cultureel nationalisme is de Estse beweging dan ook een interessant voorbeeld van hoe dit type nationalisten toch bereid kan zijn buitenlandse factoren te accepteren.

Het zou goed zijn als de geschiedschrijving over Estlands moderne geschiedenis haar nationalistische veren afschudt en haar blikveld verbreedt. Deze scriptie heeft geprobeerd hiervoor een stimulans te zijn door een alternatief perspectief te bieden op de totstandkoming van Estse onafhankelijkheid, door aan te willen tonen dat buitenlandse invloeden een groter aandeel hadden in het succes van de Estse beweging dan de literatuur tot nu toe presenteert. Verder onderzoek naar de rol van buitenlandse invloeden zou zeer waardevol zijn om de context waarbinnen Estland onafhankelijk werd beter te kunnen verklaren. Allereerst is daarbij nadere studie naar 'vormende invloeden' zeer welkom door onderzoekers die bronnen in het Ests en Russisch kunnen vergelijken met de bronnen vanwaaruit de beïnvloeding en overdracht plaatsvond. Daarnaast is bestudering van de interactie tussen de Estse beweging en andere Oost-Europese bewegingen wenselijk, omdat zij in vergelijkbare omstandigheden verkeerden en de kans daarom groot is dat ook in deze gevallen (wederzijdse) beïnvloeding plaatsvond. Nadat de historiografie jarenlang de verwezenlijking van Estse onafhankelijkheid uit haar context heeft gehaald, is het hoog tijd deze context (weer) te reconstrueren en terug te plaatsen.

Bronvermelding

Activistische bronnen – Estse onafhankelijkheidsbeweging

Baltic Way Memory, The, *The Baltic Way*, 1-2.

<[http://www.balticway.net/uploads/LV_written_docs/BalticWayfax%20\(3\).pdf](http://www.balticway.net/uploads/LV_written_docs/BalticWayfax%20(3).pdf)> 23-10-2014.

Baltisch Appèl, T. Remeikis ed., 'The Nazi-Soviet Pact of 1939 and the Baltic states: reactions forty years later', *Lituanus* 26:1 (1980)

<http://www.lituanus.org/1980_1/80_1_01.htm> 27-03-2015.

Kelam, T., en M. Rikken, 'Selling out the Baltics', *New York Times* (08-01-1991) 21.

Lauristin, M., 'Turmoil in the Soviet Union - Why the West must back the Baltic States', *The Independent* (16-01-1991) 12.

Meri, L., J. Jurkans en A. Saudargas, 'An appeal to the member states of the CSCE by the foreign ministers of the Republic of Estonia, the Republic of Latvia and the Republic of Lithuania', in: Commission on Security and Cooperation in Europe (CSCE), *Implementation of the Helsinki Accords: Baltic leadership on status of independence movements* (Washington 1991) 42.

Viermannenvoorstel, S. Kallas, T. Made, E. Savisaar en M. Titma, 'Ettepanek: kogu Eesti NSV täielikule isemajandamisele', *Edasi* (26-09-1987) 3.

S.n., 'Declaration of the Supreme Soviet of the Estonian Soviet Socialist Republic on the sovereignty of the Estonian SSR', in: A. Kiris ed., *Restoration of the independence of the Republic of Estonia: selection of legal acts (1988-1991)* (Tallinn 1991) 3.

S.n., 'Declaration on the national independence of Estonia', in: A. Kiris ed., *Restoration of the independence of the Republic of Estonia: selection of legal acts (1988-1991)* (Tallinn 1991) 18-21.

S.n., 'Property law of the Republic of Estonia', art. 49 lid 1, in: A. Kiris ed., *Restoration of the independence of the Republic of Estonia: selection of legal acts (1988-1991)* (Tallinn 1991) 43.

Journalistieke bronnen

Amelink, H., 'Sovjet-Unie is grote verliezer op conferentie in Parijs', *NRC Handelsblad* (21-11-1990) 5.

Christensen, A., 'Latvians brave Soviet police to reach Americans', *St. Petersburg Times* (19-09-1986) 15.

- Clines, F.X.**, 'Stalemate in Baltics', *New York Times* (24-01-1991) 8.
- Coleman, T.**, 'The UN talks of peace, freedom and justice', *The Independent* (30 september 1989) 31.
- Dobbs, M.**, 'Gorbachev rebukes Estonia on Soviet 'crisis'', *The Washington Post* (28-11-1988) 11.
- Dobbs, M.**, 'Baltic states link in protest 'so our children can be free'', *The Washington Post* (24-08-1989) 1.
- Dobbs, M.**, 'No return to past, Soviets say', *The Washington Post* (01-12-1989) 1.
- Dobbs, M.**, 'Gorbachev faults republics for deaths', *The Washington Post* (23-01-1991) 1.
- Doughty, N.**, 'Baltic states, thrown out of Paris summit, appeal to West', *Reuters News* (20-11-1990) s.p.
- Elsner, A.**, 'Baker soothes Baltic ministers sidelined at summit', *Reuters News* (18-11-1990) s.p.
- Es, G. van**, 'Balten weten waar ze liggen', *NRC Handelsblad* (06-09-1991) 5.
- Fein, E.B.**, 'Baltic citizens link hands to demand independence', *New York Times* (24-08-1989) 10.
- Fein, E.B.**, 'Latvians to seek a 'special status' within the U.S.S.R.', *New York Times* (01-09-1989) 1.
- Fein, E.B.**, 'Estonian Congress calls for a republic', *New York Times* (12-03-1990) 10.
- Friedman, T.L.**, 'Bush heads to Malta ready for a 'historic opportunity'', *New York Times* (01-12-1989) 22.
- Gillespie, P.**, 'Rapid reforms needed to head off revolt', *The Irish Times* (27-04-1991) 8.
- Hamilton, D.**, 'Baltic republics are outsiders at CSCE party', *Reuters News* (16-11-1990) s.p.
- Hegener, M.**, 'Volkeren zonder land verenigd in alternatieve VN', *NRC Handelsblad* (12-02-1991) 11.
- Hoagland, J.**, 'The missing factors in Europe's new equation: the superpowers', *The Washington Post* (23-06-1991) 1.
- Huhtanen, M.**, 'Estonian, Latvian broadcast studios seized', *The Associated Press* (20-08-1991) s.p.
- Ivanko, A.**, 'Instigators from overseas', *The Current Digest of the Soviet Press* 39:27 (1987) 4.
- Kelam, T., en M. Rikken**, 'Selling out the Baltics', *New York Times* (08-01-1991) 21.
- Keller, B.**, 'Lithuanians rally to honor victims of the Stalin terror', *New York Times* (24-08-1987) 9.

- Keller, B.**, 'Russians say Western radio instigated Baltic protests', *New York Times* (25-08-1987) 3.
- Keller, B.**, 'The crushing of Lithuania's independence drive: a precise script is detected', *New York Times* (16-01-1991) 8.
- Kirilchenko, Y.**, 'Touchstone' of ill will: how some people in the West are trying to interfere in the USSR's internal affairs', *The Current Digest of the Soviet Press* 39:34 (1987) 2-3.
- Lambert, S.**, 'European MPs lecture Yeltsin on stability', *The Independent* (16-04-1991) 12.
- Lauristin, M.**, 'Turmoil in the Soviet Union - Why the West must back the Baltic States', *The Independent* (16-01-1991) 12.
- Lee, G.**, 'U.S., Soviet officials clash over Daniloff case at talks', *The Washington Post* (16-09-1986) 1.
- Levendig, M.**, 'Twee miljoen Balten maken mensenketen', *De Telegraaf* (24-08-1989) 1.
- Levitsky, L.**, 'Points of view don't coincide', *The Current Digest of the Soviet Press* 42:29 (1990) 25-26.
- Levitsky, L.**, 'Tallinn: statement by the heads of four republics', *The Current Digest of the Soviet Press* 43:2 (1991) 7.
- Lewis, P.**, 'Officials at U.N. quietly meet Baltic leaders', *New York Times* (10-12-1989) 33.
- Makhrin, Y., en N. Morozov**, 'Rally in Vilnius', *The Current Digest of the Soviet Press* 41:36 (1989) 6.
- Marsh, D.**, 'Crisis in the Baltics: Bonn remains guarded on censuring Moscow', *Financial Times* (22-01-1991) 7.
- McIntyre, C.**, 'Baltic republics kicked out of CSCE summit on Moscow protest', *Reuters News* (19-11-1990) s.p.
- Meshkov, O., G. Ovcharenko en D. Sniukas**, 'In a foreign voice: afterword to the nationalistic actions of so-called rights activists in the Baltic republics', *The Current Digest of the Soviet Press* 39:34 (1987) 6-8.
- Montgomery, C.**, 'Lithuanians 'exploited' visit, senior UN official says', *The Globe and Mail* (08-01-1990) 8.
- Noordmans, J.**, 'Slach by Warns yn Europeesk perspektyf: grutte tiden foar de lytse folken', *Leeuwarder Courant: ICetera* (27-09-1991) 5.
- Oppewal, J.**, 'Alternatieve VN voert actie voor veel vergeten volkeren', *Nederlands Dagblad* (12-02-1991) 5.
- Outer, R. den**, 'Papoea's, Indianen en Friezen maken een vuist', *De Telegraaf* (24-08-1991) 25.

- O'Clery, C.**, 'Lithuanian truce as Yeltsin intervenes', *The Irish Times* (14-01-1991) 1.
- O'Clery, C.**, 'Gorbachev blames the separatists for violence', *The Irish Times* (15-01-1991) 1.
- Pears, R.**, 'Voice of American drawing new critics', *New York Times* (01-10-1989) 18.
- Pringle, P.**, 'Estonia's break from Moscow could come by the end of the year', *The Independent* (24-05-1991) 13.
- Putzel, M.**, 'Bush again urges Soviets to refrain from force in Baltics', *The Associated Press* (21-01-1991) s.p.
- Remnick, D.**, 'Kremlin takes firm line', *The Washington Post* (31-08-1989) 40.
- Remnick, D.**, 'Moral pressure is best weapon of 'Baltic Way': independence push uses tactics of King, Gandhi', *The Washington Post* (02-09-1989) 18.
- Remnick, D.**, 'General ordered attack, Gorbachev tells assembly', *The Washington Post* (15-01-1991) 1.
- Rettie, J., en A. Siaurusevicius**, 'Gorbachev denies ordering army violence in Lithuania', *The Guardian* (15-01-1991) 20.
- Rettie, J., A. Slaurusevicius en J. Steele**, 'Yeltsin backs Baltic states', *The Guardian* (14-01-1991) 1.
- Safire, W.**, 'Baltics report', *New York Times* (05-10-1989) 31.
- Savill, A.**, 'The small voices that won't be heard in Paris', *The Independent* (17-11-1990) 9.
- Savill, A.**, 'The CSCE summit – inside file: Thaw leaves Baltics out in the cold', *The Independent* (21-11-1990) 10.
- Schmemann, S.**, 'At the summit, a glance homeward', *New York Times* (20-11-1990) 15.
- Spinks, P.**, 'The unrecognised get a body to represent them', *The Guardian* (12-02-1991) 10.
- Steele, J.**, 'Pravda attacks 'CIA-inspired' protests', *The Guardian* (25-08-1987) 6.
- Steele, J.**, 'Freedom chain marks an old captivity', *The Guardian* (24-08-1989) 22.
- Stephenson, N.**, 'Estonians build granite barricades outside parliament', *Reuters News* (18 januari 1991) s.p.
- Tarm, M.**, 'Barriers go up around Tallinn parliament in Estonia', *The Independent* (19 januari 1991) 13.
- Taylor, P.**, 'Gulf, arms and Baltic differences dampen summit euphoria', *Reuters News* (20-11-1990) s.p.
- Tessieri, E.**, 'Estonia starts search for joint-venture models: But independence could cut it off from a vast Soviet market', *Financial Times* (08-01-1991) 4.
- Trei, L.**, 'Uneasy Estonians worry that they're next', *St. Petersburg Times* (15-01-1991) 9.

- Ustila, K.**, 'Joint meeting of parliaments', *The Current Digest of the Soviet Press* 42:48 (1991) 31.
- Whitney, C.R.**, 'Gorbachev says Lithuanians are to blame for bloody clash', *New York Times* (15-01-1991) 6.
- Whitney, C.R.**, 'Soviet leader rebukes separatist movement: Gorbachev says Lithuanians are to blame for bloody clash overview', *New York Times* (15-01-1991) 1.
- Womack, H.**, 'Lithuanians press for independent status: Balts bitter at world's neglect', *The Independent* (19-11-1990) 12.
- S.n.**, 'Baltic dissidents in Soviet urge freeing of 3 republics', *New York Times* (24-08-1979) 3.
- S.n.**, 'Autonomy demanded for Baltic states', *The Washington Post* (25-08-1979) 11.
- S.n.**, 'Balten eisen recht van zelfbeschikking', *Nederlands Dagblad* (25-08-1979) 7.
- S.n.**, 'Speech by comrade K.G. Vaino, first secretary of the Estonian Communist Party Central Committee', *The Current Digest of the Soviet Press* 33:12 (1981) 14.
- S.n.**, 'Estonia fights West's ideological inroads', *The Current Digest of the Soviet Press* 35:21 (1983) 1-2.
- S.n.**, 'Sabotage according to an overseas recipe', *The Current Digest of the Soviet Press* 36:19 (1984) 10.
- S.n.**, 'Provocation fails in Latvia', *The Current Digest of the Soviet Press* 39:46 (1987) 26.
- S.n.**, 'There's no turning back', *The Current Digest of the Soviet Press* 39:34 (1987) 1-2.
- S.n.**, 'Soviets say protests show glasnost can work', *Lodi News-Sentinel* (25-08-1988) 26.
- S.n.**, 'Decade of the past', *The Times* (26-11-1988) 1.
- S.n.**, 'Strong protest', *The Current Digest of the Soviet Press* 40:9 (1988) 25.
- S.n.**, 'Baltic nationalists ask UN for protection', *The Irish Times* (02-09-1989) 5.
- S.n.**, 'The CPSU Central Committee's statement on the situation in the Soviet Baltic republics', *The Current Digest of the Soviet Press* 41:34 (1989) 1-4.
- S.n.**, 'UN stops contacts with Baltic nationalists', *Straits Times* (13-01-1990) 9.
- S.n.**, 'Baltic states ask for CSCE observer status', *Reuters News* (19-07-1990) s.p.
- S.n.**, 'Baltic states will not be granted observer status at CSCE conference', *Agence Europe* (26-07-1990) s.p.
- S.n.**, 'Denmark works for establishment of Baltic bureau in Copenhagen', *Reuters News* (29-09-1990) s.p.
- S.n.**, 'Bush assures Estonian leaders of U.S. support for Baltics', *Reuters News* (12-10-1990) s.p.
- S.n.**, 'Baltic officials protest exclusion from summit', *The Associated Press* (20-11-1990) s.p.

- S.n.**, 'Security, pressure from hard-liners behind Gorbachev's dispatch of troops', *The Associated Press* (08-01-1991) s.p.
- S.n.**, 'Lithuania is not alone', *The Washington Post* (16-01-1991) 18.
- S.n.**, 'EC condemns violence in Latvia; weighs USSR sanctions', *Dow Jones News Service* (21-01-1991) s.p.
- S.n.**, 'Australia condemns Soviets but maintains trade links', *Reuters News* (22-01-1991) s.p.
- S.n.**, 'Alternatieve VN op komst', *Nieuwsblad van het Noorden* (05-02-1991) 7.
- S.n.**, 'Nations without a voice unite', *The Irish Times* (12-02-1991) 7.
- S.n.**, 'Onderdrukte volken verenigd', *De Telegraaf* (12-02-1991) 7.
- S.n.**, 'UNPO, de 'alternatieve VN', verenigt 's werelds volken', *Het Vrije Volk* (12-02-1991) 5.
- S.n.**, 'Estland wil politieke steun Den Haag', *Limburgs Dagblad* (09-04-1991) 3.
- S.n.**, 'Conferentie over Baltische kwestie in het Vredespaleis', *Leeuwarder Courant* (15-04-1991) 3.
- S.n.**, 'Balten en Moskou aan tafel: praktische zaken besproken', *Amigoe* (16-05-1991) 6.
- S.n.**, 'FNP denkt na over toetreding tot UNPO', *Leeuwarder Courant* (09-08-1991) 11.
- S.n.**, 'Estonia minister says Soviet people don't support overthrow', *Dow Jones News Service* (19-08-1991) s.p.
- S.n.**, 'Estonian leader believes army not behind events', *BBC Monitoring Service* (20-08-1991) s.p.
- S.n.**, 'Soviet turmoil; Gorbachev interview: 'People expect an answer from us about the future'', *New York Times* (01-09-1991) <<http://www.nytimes.com/1991/09/02/world/soviet-turmoil-gorbachev-interview-people-expect-answer-us-about-future.html?pagewanted=3>> 23-06-2017.
- S.n.**, 'Moskou steunt toetreding van Balten tot VN', *Leeuwarder Courant* (04-09-1991) 4.
- S.n.**, 'Staatsraad erkent Baltische staten', *Nieuwsblad van het Noorden* (06-09-1991) 5.

Politiek-diplomatieke bronnen – Europa

- Alber, S.**, 'Ad-hoc delegation visit to Moscow and the Baltic states', *EP* 150.974/BUR (1991) 1.
- Cassanmagnago Cerretti, M.L.**, 'Opinion of the Political Affairs Committee: Letter from the chairman of the committee to Mr von der Vring, chairman of the Committee on Budgets', in: A. Lamassoure, *Report of the Committee on Budgets on the Commission proposal to the Council for a regulation on urgent action to supply agricultural products to the USSR*, EP A3-0037/91 (1991) 1-12.

- EP, 'Doc. 1-656/82 final vote', *Official Journal of the European Communities* C42 (1983) 77.
- EP, 'Political Affairs Committee, on the situation in Estonia, Latvia and Lithuania', *Debates of the European Parliament* No 1-293 (1983) 246-289.
- EP, 'Resolution on the situation in Estonia, Latvia and Lithuania', *Official Journal of the European Communities* C42 (1983) 77-78.
- EP, 'Human rights', *Debates of the European Parliament* No 2-351 (1987) 197-204.
- EP, 'Human rights', *Debates of the European Parliament* No 2-356 (1987) 207-217.
- EP, 'Resolution on the need for respect of human rights in the Baltic States', *Official Journal of the European Communities* C305 (1987) 119-120.
- EP, 'EEC-USSR relations', *Debates of the European Parliament* No 2-368 (1988) 134-143.
- EP, 'Ethnic minorities in Romania and the USSR', *Debates of the European Parliament* No 2-367 (1988) 249-257.
- EP, 'Resolution on mass demonstrations in the Baltic States', *Official Journal of the European Communities* C235 (1988) 105-106.
- EP, 'Resolution on political relations between the European Community and the Soviet Union', *Official Journal of the European Communities* C262 (1988) 134-135.
- EP, 'Resolution on the long-term imprisonment in a labour camp of the 49-year-old Estonian, Enn Tarto', *Official Journal of the European Communities* C262 (1988) 117.
- EP, 'Resolution on the rights of individuals in the USSR', *Official Journal of the European Communities* C290 (1988) 116.
- EP, 'Resolution on the so-called policy of openness in the Soviet Union', *Official Journal of the European Communities* C167 (1988) 259-260.
- EP, 'Resolution on the independence of the Baltic States', *Official Journal of the European Communities* C47 (1989) 129.
- EP, 'Resolution on the situation in the Baltic states', *Official Journal of the European Communities* C256 (1989) 112-113.
- EP, 'Human rights', *Debates of the European Parliament* No 2-378 (1989) 215-224.
- EP, 'Situation in the Baltic States and Armenia', *Debates of the European Parliament* No 2-373 (1989) 248-251.
- EP, 'Lithuania', *Debates of the European Parliament* No 3-389 (1990) 245-250.
- EP, 'Resolution on cooperation with the USSR and the countries of Central and Eastern Europe', *Official Journal of the European Communities* C284 (1990) 138-139.
- EP, 'Resolution on Lithuania', *Official Journal of the European Communities* C113 (1990) 138.

- EP**, 'Baltic states', *Debates of the European Parliament* No 3-401 (1991) 263-265.
- EP**, 'Baltic states', *Debates of the European Parliament* No 3-406 (1991) 268-271.
- EP**, 'Legislative resolution embodying the opinion of the European Parliament on a Commission proposal for a Council decision on a regulation on urgent action to supply agricultural products to the USSR', *Official Journal of the European Communities* C72 (1991) 204.
- EP**, 'Legislative resolution embodying the opinion of the European Parliament on the Commission proposal for a Council regulation introducing a Community guarantee for exports of foodstuffs from the European Community to the USSR', *Official Journal of the European Communities* C72 (1991) 206.
- EP**, 'Legislative resolution embodying the opinion of the European Parliament on the Commission proposal for a Council regulation amending Regulation (EEC) No 599/91 introducing a credit guarantee for exports of agricultural products and foodstuffs from the Community to the Soviet Union', *Official Journal of the European Communities* C158 (1991) 254-255.
- EP**, 'Legislative resolution embodying the opinion of the European Parliament on the proposal from the Commission for a Council regulation concerning aid to assist economic reform and recovery in the Union of Soviet Socialist Republics', *Official Journal of the European Communities* C183 (1991) 454.
- EP**, *Report on the EP ad hoc delegation visit to Moscow and the Baltic states 20-24 March 1991* (Brussel 1991).
- EP**, 'Resolution on Lithuania and the other Baltic States', *Official Journal of the European Communities* C72 (1991) 129.
- EP**, 'Resolution on the situation in the Baltic states', *Official Journal of the European Communities* C48 (1991) 65-66.
- EP**, 'Resolution on the situation in the Baltic States', *Official Journal of the European Communities* C183 (1991) 280-281.
- EP**, 'Developments in the Baltic States', *Debates of the European Parliament* No 3-400 (1991) 13-22.
- EP**, 'Situation in the Baltic States', *Debates of the European Parliament* No 3-398 (1991) 29-41.
- EP**, 'Situation in the Baltic States', *Debates of the European Parliament* No 3-399 (1991) 14-23.

EP, 'Supplies of agricultural products to the USSR, Romania, Bulgaria and Czechoslovakia', *Debates of the European Parliament* No 3-401 (1991) 97-105.

EP, *Indexes of debate* 1 (s.l. s.a.) 1-192.

<http://www.europarl.europa.eu/cre/pdf/3tome1_en.pdf> 26-09-2015.

EP, *Indexes of debate* 2 (s.l. s.a.) 29-39.

<http://www.europarl.europa.eu/cre/pdf/3tome2_en.pdf> 26-09-2015.

Habsburg, O. von, 'Report drawn up on behalf of the Political Affairs Committee on the situation in Estonia, Latvia and Lithuania', *EP* 1-656/82 (1982) 9.

Hänsch, K., 'Report drawn up on behalf of the Political Affairs Committee on political relations between the European Community and the Soviet Union', *EP* A 2-0155/88 (1988) 1-41.

Scott-Hopkins, J., e.a., 'Motion for a resolution on the situation in Estonia, Latvia and Lithuania', *EP* 1-777/80 (1980) s.p.

Politiek-diplomatieke bronnen – mondiaal

DHL, 'Letter dated 83/07/27 from the Permanent Representative of the United States of America to the United Nations addressed to the Secretary-General', A/38/318

<www.un.org/depts/dhl> 23-03-2016.

Merrills. J.G., en W. Treat, 'Investigation of the situation in the Baltic states of Estonia, Latvia and Lithuania' (Genève 1991)

<<http://unbisnet.un.org:8080/ipac20/ipac.jsp?session=C4C48L3752719.14031&profile=bib&uri=full=3100001~!252659~!24&ri=3&aspect=alpha&menu=search&source=~!horizon>> 23-03-2016.

OVSE, *Charter of Paris for a new Europe*, 3, <<http://www.osce.org/mc/39516>> 27-12-2015.

UNPO, *Statut de l'UNPO*, <<http://unpo.org/article/1071>> 17-04-2016.

VN, *Atlantic Charter*, <http://www.un.org/en/aboutun/history/atlantic_charter.shtml> 12-07-2015.

VN, *Declaration of the inadmissibility of intervention and interference in the internal affairs of states*, <<http://www.un.org/documents/ga/res/36/a36r103.htm>> 29-05-15.

VN, *Yearbook of the United Nations 1983* (New York 1983).

VN Algemene Vergadering, 'Forty-sixth session General Assembly: provisional verbatim of the 30th meeting', *A/46/PV.30* (New York 1991).

VN Commissie voor de Mensenrechten, 'Forty-sixth session: summary record of the second part */ of the 6th meeting', *UNHCR* (Genève 1990).

VN Commissie voor de Mensenrechten, 'Forty-seventh session: summary record of the 19th meeting' *UNHCR* (Genève 1991).

Yale Law School – The Avalon Project, *Molotov-Ribbentropact*,

<http://avalon.law.yale.edu/20th_century/addsepro.asp> 20-10-2014.

Politiek-diplomatieke bronnen – Nederland

Beatrix der Nederlanden, HRH koningin, 'Speech by her majesty queen Beatrix at the state banquet on the occasion of her state visit to Estonia',

<<http://www.koninklijkhuis.nl/globale-paginas/taalrubrieken/english/speeches/speeches-archive/2008/mei/speech-by-her-majesty-queen-beatrix-at-the-state-banquet-on-the-occasion-of-her-state-visit-to-estonia/>> 17-04-2015.

Broek, H. van den, 'Verslag van een delegatiereis naar de Baltische Republieken en Moskou (7-17 april 1991): Brief van de minister van Buitenlandse Zaken' in: *Kamerstukken Tweede Kamer 1990-1991* 22108:2 (Den Haag 1991) 1-3.

Tweede Kamer, 'Verslag van een delegatiereis naar de Baltische republieken en Moskou (7-17 april 1991)' in: *Kamerstukken Tweede Kamer 1990-1991* 22108:1 (Den Haag 1991).

Politiek-diplomatieke bronnen – Sovjet-Unie

Gorbatsjov, M.S., 'Statement by M.S. Gorbachev, president of the USSR', *The Current Digest of the Soviet Press* 43:4 (1991) 11.

Lenin, V.I., 'Lenin's Decree on Peace, 26 October 1917',

<<http://www.firstworldwar.com/source/decreeonpeace.htm>> 12-07-2015.

Vaino, K., 'With accurate knowledge of the situation', *The Current Digest of the Soviet Press* 35:21 (1983) 1-3, 23-24.

Politiek-diplomatieke bronnen – VS

Bush, G.H.W., 'Letter to Congressional leaders on Soviet-United States trade', *Administration of George Bush, 1991* (Washington, D.C. 1991) 1012.

Bush, G.H.W., 'State of the Union address', *US Department of State Dispatch* 2:5 (1991) 5.

Bush, G.H.W., 'US support for Baltic independence: text of the President's letter to Congress, June 25, 1991', *US Department of State Dispatch* 2:26 (1991) 471.

Bush, G.H.W., 'Remarks to representatives of the Baltic States', *The American Presidency Project* <<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=19961>> 23-06-2017.

CSCCE, 'The Baltic question', *CSCCE* 101-1-9 (Washington, DC 1989).

- CSCE**, *Elections in the Baltic States and Soviet republics: a compendium of reports on parliamentary elections held in 1990* (Washington, DC 1990).
- CSCE**, 'Baltic leadership on status of independence movements', *CSCE 102-1-4* (Washington, DC 1991).
- CSCE**, 'Report of the Helsinki Commission on the U.S. Congressional delegation visit to Stockholm, Latvia, Lithuania, Estonia and Moscow (Codel Hoyer): February 9-15, 1991', *CSCE* (Washington, DC 1991).
- CSCE**, 'Soviet crackdown in the Baltic states', *CSCE 102-1-2* (Washington, D.C. 1991)
- DHL**, 'Letter dated 83/07/27 from the Permanent Representative of the United States of America to the United Nations addressed to the Secretary-General', A/38/318
<www.un.org/depts/dhl> 23-03-2016.
- Gompert, D., en E.A. Hewett**, 'The Gorbachev succession', *National Security Archive* (1991) 1-19. <<http://nsarchive.gwu.edu/dc.html?doc=2755713-Document-1>> 12-07-2017
- Reagan, R.**, 'Proclamation 4948 – Baltic Freedom Day: June 14, 1982', *Reagan Presidential Library* <<https://www.reaganlibrary.archives.gov/archives/speeches/1982/61482b.htm>> 27-07-2016.
- Reagan, R.**, 'Statement on the establishment of the Baltic States Service of Radio Liberty', *Reagan Presidential Library*
<<https://reaganlibrary.archives.gov/archives/speeches/1983/111883a.htm>> 10-10-2015.
- US Congress**, 'Proceedings and debates of the 102d Congress, first session', *Congressional Record* 137:10 (1991).
- US Congress**, 'S.Con.Res. 6 (102nd): A concurrent resolution to express the sense of the Congress that the President should review economic benefits provided to the Soviet Union in light of the crisis in the Baltic states', <<https://www.congress.gov/bill/102nd-congress/senate-concurrent-resolution/6/text>> 02-08-2016
- US Congress**, 'S.J.Res. 201 (97th): A joint resolution designating “Baltic Freedom Day”', <<https://www.govtrack.us/congress/bills/97/sjres201/text>> 27-07-2016.
- US Congress**, 'S.Res. 12 (102nd): A resolution calling upon President Gorbachev to refrain from further use of force against the democratically elected government of Lithuania, Latvia, or Estonia', <<https://www.congress.gov/bill/102nd-congress/senate-resolution/12/text>> 02-08-2016.
- US Senate**, 'Report to accompany S.J. Res 215'
<<https://www.finance.senate.gov/imo/media/doc/srpt102-228.pdf>> 27-07-2016.

- Witte Huis**, 'Memorandum of conversation: first restricted bilateral session with chairman Gorbachev of Soviet Union', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1989).
- Witte Huis**, 'Memorandum of conversation: meeting with foreign minister Eduard Shevardnadze of the Soviet Union', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1989).
- Witte Huis**, 'Memorandum of conversation: second restricted bilateral session with chairman Gorbachev of Soviet Union', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1989).
- Witte Huis**, 'Memorandum of conversation: the President's meeting with President Gorbachev of the Soviet Union', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1990).
- Witte Huis**, 'Memorandum of conversation: G-7 meeting with President Gorbachev', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1991).
- Witte Huis**, 'Memorandum of conversation: meeting with Arnold Ruutel, President of Estonia', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1991).
- Witte Huis**, 'Memorandum of conversation: meeting with Eduard Shevardnadze of the Soviet Union', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1991).
- Witte Huis**, 'Memorandum of conversation: meeting with Foreign Minister Aleksandr Bessmertnykh of the USSR', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1991).
- Witte Huis**, 'Memorandum of conversation: meeting with President Gorbachev of the USSR', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1991).
- Witte Huis**, 'Memorandum of telephone conversation: telcon with Soviet President Gorbachev', *George H.W. Bush Presidential Library* (Washington, DC 1991).
- S.n.**, 'FY 1992 International Affairs budget overview', *US Department of State Dispatch* 2:6 (1991) 94.

Radio Free Europe & Radio Liberty

- Bungs, D.**, 'Aggressive Soviet view of US Baltic policy', *Situation Report: Baltic Area*, 25 September 1986 HU OSA 300-8-47-7-6; Records of RFE/RL Research Institute (1985) 13-18.
- Bungs, D.**, 'The "Baltic Question" at the Chautauqua conference', *Situation Report: Baltic Area*, 27 October 1986 HU OSA 300-8-47-7-7; Records of RFE/RL Research Institute

(1985) 15-18.

Girnius, S., 'Lithuanian and Estonian economists jointly discuss proposals for autonomy', *Situation Report: Baltic Area, 13 July 1988* HU OSA 300-8-47-9-7; Records of RFE/RL Research Institute (1988) 37-40.

Ilves, T., 'The anniversary of Estonian independence, February 24', *Situation Report: Baltic Area, 22 March 1985* HU OSA 300-8-47-6-3; Records of RFE/RL Research Institute (1985) 3-6.

Ilves, T., 'The unavailability of antenna cable', *Situation Report: Baltic Area, 22 March 1985* HU OSA 300-8-47-6-3; Records of RFE/RL Research Institute (1985) 5-14.

Ilves, T., 'Punk, drugs and violence', *Situation Report: Baltic Area, 27 January 1986* HU OSA 300-8-47-7-1; Records of RFE/RL Research Institute (1986) 9.

Ilves, T., 'Youth trends: breakdancing in, heavy metal in trouble', *Situation Report: Baltic Area, 29 August 1986* HU OSA 300-8-47-7-5; Records of RFE/RL Research Institute (1986) 5-9.

Ilves, T., 'Protest from Belorussian intellectuals to Gorbachev published in Estonia', *Situation Report: Baltic Area, 15 June 1987* HU OSA 300-8-47-8-4; Records of RFE/RL Research Institute (1987) 9-12.

S.n., 'A call for the withdrawal of Soviet troops from the Baltic republics', *Situation Report: Baltic Area, 5 January 1989* HU OSA 300-8-47-10-1; Records of RFE/RL Research Institute (1989) 27-30.

Bibliografie

- Agarin, T.**, 'Civil society versus nationalizing state? Advocacy of minority rights in the post-socialist Baltic states', *Nationalities papers: the journal of nationalism and ethnicity* 39:2 (2011) 181-203.
- Alexander, M.**, 'Radio Free Europe's history of intrigue and information explored in Hoover exhibit', *Stanford Report* 5:1 (2001) 3.
- Algemene Vergadering VN – Conventies**, <www.un.org/documents/instruments/docs_en.asp> 23-03-2016.
- Algemene Vergadering VN – Resoluties**, <www.un.org/documents/resga.htm> 23-03-2016.
- Anderson, B.R.O'G.**, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 2006).
- Ariely, G.**, 'Nationhood across Europe: the civic-ethnic framework and the distinction between Western and Eastern Europe', *Perspectives on European politics and society* 14:1 (2013) 123-143.
- Auer, M.R.**, 'Environmentalism and Estonia's independence movement', *Nationalities papers: the journal of nationalism and ethnicity* 26:4 (1998) 659-676.
- Bergman, J.**, 'The idea of individual liberation in Bolshevik visions of the New Soviet Man', *European history quarterly* 27:1 (1997) 57-92.
- Breslauer, G.W.**, *Gorbachev and Yeltsin as leaders* (Cambridge 2002).
- Brubaker, R.**, 'Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: an institutionalist account', *Theory and society* 23:1 (1994) 47-78.
- Brüggemann, K.**, 'Leaving the 'Baltic' states and 'welcome to Estonia': re-regionalising Estonian identity', *European review of history* 10:2 (2003) 343-360.
- Brüggemann, K., en A. Kasekamp**, "Singing oneself into a nation'? Estonian song festivals as rituals of political mobilisation', *Nations and nationalism* 20:2 (2014) 259-276.
- Bunkše, E.V.**, 'Baltic peoples, Baltic culture, and Europe', *GeoJournal* 33:1 (1994) 5-8.
- Bush, G.H.W.**, *All the best: my life in letters and other writings* (New York 2013)
- Chakars, J.**, 'The Singing Revolution, Baltic nonviolence, and mass communication', *AABS Baltic Studies Newsletter* 28:1 (2009) 4.
- Clemens, W.C.**, 'Who or what killed the Soviet Union? How three Davids undermined Goliath', *Nationalism and ethnic politics* 3:1 (1997) 136-158.
- Cole, E.A.**, *Teaching the violent past: history education and reconciliation* (Lanham 2007).
- CSCCE**, <www.csce.gov>, 18-10-2015.

- Druviete, I.**, 'Linguistic human rights in the Baltic states', *International Journal of the Sociology of Language* 127:1 (1997) 161-185.
- Elleman-Jensen, U.**, 'Reflections on August 1991', *Republic of Estonia Ministry of Foreign Affairs* <<http://vm.ee/en/reflections-august-1991>> 17-02-2016.
- Elsuwege, P. Van**, *From Soviet republics to EU member states: a legal and political assessment of the Baltic states' accession to the EU* (Boston & Leiden 2008)
- Estonica – Encyclopedia about Estonia**,
<http://www.estonica.org/en/Culture/Art/What_we_don%E2%80%99t_have/> 23-05-2015.
- Estse Kiescommissie**, 'Riigikogu valimine 20. september 1992'
<<http://www.vvk.ee/varasemad/?v=r92>> 29-12-2014.
- Feldman, J.**, 'New thinking about the 'New Man': developments in Soviet moral theory', *Studies in Soviet thought* 38:2 (1989) 147-163.
- Feldman, M.**, 'European integration and the discourse of national identity in Estonia', *National identities* 3:1 (2010) 5-21.
- Fjuk, I., M. Jõeste en Ü. Kaevats ed.**, *Estonia: once again a country on the map of the world* (Tallinn 1992).
- Fukuyama, F., 'The end of history?', *The National Interest* (1989)
<<http://www.wesjones.com/eoh.htm>> 23-04-2016.
- George Bush Presidential Library and Museum**, <<https://bush41library.tamu.edu/archives>> 19-02-2016.
- Gerson, G. en A. Rubin**, 'Cultural nationalism and liberal values: an elusive synthesis', *International political science review* 36:2 (2015) 197-213.
- Gill, G.**, 'Political symbolism and the fall of the USSR', *Europe-Asia studies* 65:2 (2013) 244-263.
- Gross, T.**, 'Estonians' in: J.E. Cole ed., *Ethnic groups of Europe: an encyclopedia* (Santa Barbara 2011) 123-127.
- Hasselblatt, C.**, *Van IJstijd tot Skype: korte geschiedenis van Estland* (Antwerpen & Apeldoorn 2012).
- Heuvel, M. van den**, *David versus Goliath: het vrijheidsstreven van Estland, Letland, Litouwen* (Baarn 1991).
- Hiden, J., en P. Salmon**, *The Baltic nations and Europe: Estonia, Latvia and Lithuania in the twentieth century* (Londen & New York 1994).

- Hobsbawm, E.**, 'Introduction: inventing traditions' in: E. Hobsbawm en T. Ranger ed., *The invention of tradition* (Cambridge 1983) 1-14.
- Jansen, E.**, 'Romantic nationalism in Estonia', *History of European ideas* 16:1-3 (1993) 337-341.
- Kaasik, M.**, 'The category of time in fairy tales: searching for folk calendar time in the Estonian fairy tale corpus', *Journal of ethnology and folkloristics* 2:2 (2008) 47-56.
- Kaasik, P.**, 'On the attitudes of residents of the Estonian SSR in state security and Communist Party reports in the post-Stalinist era', *Eesti Mälu Instituut* (2015)
<http://www.mnemosyne.ee/wordpress/wp-content/uploads/2015/04/Peeter_Kaasik_-_Attitudes_of_Estonians_in_the_post-stalinist_era.pdf> 29-07-16.
- Kasekamp, A.**, 'Radical right-wing movements in the North-East Baltic', *Journal of contemporary history* 34:4 (1999) 587-600.
- Kelam, T.**, '30 years from the European Parliament's first resolution on the Baltic nations', <<http://www.kelam.ee/in-english/news/30-years-from-the-european-parliaments-first-resolution-on-the-baltic-nations>> 14-06-2016.
- Kiris, A. ed.**, *Restoration of the independence of the Republic of Estonia: selection of legal acts (1988-1991)* (Tallinn 1991).
- Kulmar, T.**, 'The time of shadows' in: J. Subrenat ed., *Estonia: identity and independence* (Amsterdam 2004) 23-34.
- Kuus, M.**, 'Banal huntingtonianism: civilisational geopolitics in Estonia' in: S. Guzzini ed., *The return to geopolitics in Europe? Social mechanisms and foreign policy identity crises* (Cambridge 2012) 174-191.
- Läänemets, M.**, 'Obituary: In memoriam Linnart Mäll', *Acta Orientalia Vilnensia* 11:1 (2010) 151-156.
- Laar, M.**, 'The restoration of independence in Estonia', in: J. Subrenat ed., *Estonia: identity and independence* (Amsterdam & New York 2004) 225-238.
- Laar, M.**, 'National awakening in Estonia – then and now' in: E. Jahn ed., *Nationalism in late and post-Communist Europe vol. 2* (Mannheim 2009) 172-197.
- Laitin, D.D.**, 'Language planning in the former Soviet Union: the case of Estonia', *International journal of the sociology of language* 118:1 (1996) 43-61.
- Laulupidu – Estonian Song Festival**, <<http://laulupidu.ee/english/history/>> 22-12-2014.
- Lewis, R.D.**, *When cultures collide: leading across cultures* (Boston & Londen 2006).
- Lieven, A.**, *The Baltic revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the path to independence* (New Haven 1994).

- Lokk, R.**, 'The role of international governmental organisations in conflict prevention in post-Communist Estonia' in: A.K. Isaacs ed., *Immigration and emigration in historical perspective* (Pisa 2007) 183-202.
- L'Hommedieu, J.H.**, 'Roosevelt and the dictators: the origin of the US non-recognition policy of the Soviet annexation of the Baltic states', in: J. Hiden, V. Made en D.J. Smith ed., *The Baltic question during the Cold War* (New York 2008) 33-44.
- L'Hommedieu, J.H.**, 'Baltic language broadcasting: émigré politics and American Cold War radios', *Journal of the institute of Latvian history* 91 (2014) 94-119.
- Mälksoo, L.**, 'Soviet genocide? Communist mass deportations in the Baltic states and international law', *Leiden journal of international law* 14:4 (2001) 757-787.
- Mau, V.**, 'Perestroika: theoretical and political problems of economic reforms in the USSR', *Europe-Asia studies* 47:3 (1995) 387-411.
- May, T.**, *Nonviolent resistance: a philosophical introduction* (Cambridge 2015)
- Mazower, M.**, *Dark continent: Europe's 20th century* (Londen 1998).
- Melngailis, N.**, 'The Chautauqua conference and its meaning for the Baltic cause', *Lituanus* 33:1 (1987) 83-87.
- Mertelsmann, O. en A. Rahi-Tamm**, 'Cleansing and compromise: the Estonian SSR in 1944-1945', *Cahiers du monde russe* 49:2 (2008)
- Mertelsmann, O. en A. Rahi-Tamm**, 'Soviet mass violence in Estonia revisited', *Journal of genocide research* 11:2-3 (2009) 307-322.
- Misiunas, R.J. en R. Taagepera**, *The Baltic states: years of dependence 1940-1990* (Berkeley 1993).
- Nimmerfeldt, G., J. Schulze en M. Taru**, 'The relationship between integration dimensions among second generation Russians in Estonia', *Studies of transition states and societies* 3:1 (2011) 76-91.
- NTR en VPRO**, 'Help de Russen de winter door', *Andere Tijden* (06-01-2015)
<http://www.npo.nl/andere-tijden/06-01-2015/VPWON_1236033> 12-03-2016.
- Official Document System VN**, <www.documents.un.org> 22-03-2016.
- OSA**, <<http://www.osaarchivum.org/digital-repository/osa:f80cb1e2-fb79-4068-af0f-80c7a39465cb>> 10-11-2015.
- O'Connor, K.**, *The history of the Baltic states* (Westport 2003).
- O'Connor, K.**, *Culture and customs of the Baltic states* (Westport & Londen 2006).

- Petrov, K.**, 'Construction, reconstruction, deconstruction: the fall of the Soviet Union from the point of view of conceptual history', *Studies in East European thought* 60:3 (2008) 179-205.
- Plakans, A.**, 'Latvia's return to independence', *Journal of Baltic studies* 22:3 (1991) 259-266.
- Presidentiële website Estland**, <<https://www.president.ee/en/president/biography/>> 28-07-2016.
- Rabow-Edling, S.**, 'The political significance of cultural nationalism: the Slavophiles and their notion of Russian enlightenment', *Nationalities Papers: the journal of nationalism and ethnicity* 32:2 (2004) 441-456.
- Ramet, P., en S. Zamascikov**, 'The Soviet rock scene', *Kennan Institute Occasional Papers* 223 (1987) 1-25.
- Raun, T.U.**, *Estonia and the Estonians* (Stanford 1987).
- Raun, T.U.**, 'The re-establishment of Estonian independence', *Journal of Baltic studies* 22:3 (1991) 251-258.
- Raun, T.U.**, 'Nineteenth- and early twentieth-century Estonian nationalism revisited', *Nations and nationalism* 9:1 (2003) 129-147.
- RFE/RL**, *Estonian Service Records, 1940-2004*, 1-59.
<www.oac.cdlib.org/data/13030/jz/kt996nd6jz/files/RFEbroad_estonian.pdf> 21-06-16.
- Ringvee, R.**, 'Religion: not declining but changing. What do the population censuses and surveys say about religion in Estonia?', *Religion* 44:3 (2014) 502-515.
- Saivetz, C.R.**, 'Moscow and the Gulf War: the policies of a collapsing superpower', in: G.I. Gorodetsky ed., *Soviet foreign policy 1917-1991: a retrospective* (Londen 1994) 198-208.
- Seglow, J.**, 'Universals and particulars: the case of liberal cultural nationalism', *Political studies* 46:5 (1998) 963-977.
- Selg, P. en R. Ruutsoo**, 'Teleological historical narratives as a strategy for constructing political antagonism: the example of the narrative of Estonia's regaining of independence', *Semiotica* 202 (2014)
- Senn, A.E.**, 'Lithuania's path to independence', *Journal of Baltic studies* 22:3 (1991) 245-250.
- Shtromas, A.**, 'The Baltic states as Soviet republics: tensions and contradictions' in G. Smith ed., *The Baltic states: the national self-determination of Estonia, Latvia and Lithuania* (Basingstoke 1994) 86-117.
- Šmidchens, G.**, 'National heroic narratives in the Baltics as a source for nonviolent political action', *Slavic review* 66:3 (2007) 484-508.

- Šmidchens, G.**, 'Was singing necessary in the Singing Revolution?', *AABS Baltic Studies Newsletter* 28:1 (2009) 6.
- Smith, D.J.**, *Estonia: independence and European integration* (Londen & New York 2001).
- Smith, D.J, e.a.**, *The Baltic states: Estonia, Latvia and Lithuania* (Londen en New York 2002).
- Smith, G.**, 'The resurgence of nationalism' in: G. Smith ed., *The Baltic states: the national self-determination of Estonia, Latvia and Lithuania* (Basingstoke 1994) 121-143.
- Smith, T.J.**, 'The collapse of the Lenin personality cult in Soviet Russia, 1985-1995', *Historian* 60:2 (1998) 325-343.
- Smurr, R.W.**, *Perceptions of nature, expressions of nation: an environmental history of Estonia* (Washington 2002).
- Strods, H., en M. Kott**, 'The file on operation "Priboi": a re-assessment of the mass deportations of 1949', *Journal of Baltic studies* 33:1 (2002) 1-36.
- Suny, R.G.**, 'The road to revolution' in: R.G. Suny ed., *The structure of Soviet history: essays and documents* (New York & Oxford 2014) 403-477.
- Swan-Brown, S.**, 'Rolling Estonians: punk rock in the Baltics', *Joyzine* <<http://www.joyzine.org/estonianpunk.html>> 21-07-16.
- S.n.**, 'Introduction to the history of and principles of the UNPO', in: J.A. Ryan en C.A. Mullen ed., *Unrepresented Nations and Peoples Organization: Yearbook 1997* (Den Haag 1998) 1-2.
- S.n.**, 'Lyrics to "The Baltics are awakening"' *Joint Baltic American National Committee* <<http://jbanc.org/?page=blog&v=2&id=8>> 22-07-16.
- Taagepera, R.**, *Estonia: return to independence* (Boulder 1993).
- Taagepera, R.**, 'The struggle for Baltic history', *Journal of Baltic studies* 40:4 (2009) 451-464.
- Talvet, J.**, 'A hundred years of an unvanquished canon: F.R. Kreutzwald's Kalevipoeg in Estonian literary histories and school text-books', *Interlitteraria* 15:1 (2010) 151-170.
- Tamm, M.**, 'The republic of historians: historians as nation-builders in Estonia (late 1980s-early 1990s)', *Rethinking History* 20:2 (2016) 154-171.
- Tusty, J., en M. Castle Tusty**, *The Singing Revolution*, (Tallinn 2006) <<https://singingrevolution.com/>> 01-10-2015.
- Ulfelder, J.**, *Ethnic and nationalist protest in the Baltic Republics, 1987-1991: causes, dynamics, and consequences* (Ann Arbor 1997)
- Ulfelder, J.**, 'Baltic protest in the Gorbachev era: movement content and dynamics', *Global*

- review of ethnopolitics* 3:3-4 (2004) 23-43.
- UNPO**, *Statut de l'UNPO*, <<http://unpo.org/article/1071>> 17-04-2016.
- Valdmaa, K.**, 'Development of the environmental taxes and charges system in Estonia: international convergence mechanisms and local factors', *Policy studies* 35:4 (2014) 339-356.
- Veidemann, R.**, 'Symbols as means of creating cultural communication and identity. The Estonian case', *Interlitteraria* 16:2 (2011) 419-440.
- Velde, H. te**, 'Political transfer: an introduction', *European review of history* 12 (2005) 205-221.
- Virkkunen, J.**, 'The politics of identity: ethnicity, minority and nationalism in Soviet Estonia', *GeoJournal* 48:2 (1999) 83-89.
- Vitkus, G.**, *Lithuanian-Russian relations in 1990-1995: a study of Lithuanian foreign policy* (Mannheim 1996)
- VN**, *Yearbook of the United Nations 1983* (New York 1983)
- VN-archief Javier Pérez de Cuéllar**, <www.archives.un.org/content/un-secretary-general-javier-perez-de-cuellar> 23-03-2016.
- VN-archief Kurt Waldheim**, <www.archives.un.org/content/un-secretary-general-kurt-waldheim> 23-03-2016.
- VN-Veilighedsraad**, <www.un.org/en/sc/documents/resolutions>, 23-03-2016.
- Vogt, H.**, *Between Utopia & disillusionment: a narrative of the political transformation in Eastern Europe* (Oxford 2005).
- Waldstein, M.**, 'Russifying Estonia? Iurii Lotman and the politics of language and culture in Soviet Estonia', *Kritika: explorations in Russian and Eurasian history* 8:3 (2007) 561-596.
- Waren, W.**, 'Theories of the Singing Revolution: an historical analysis of the role of music in the Estonian independence movement', *International review of the aesthetics and sociology of music* 43:2 (2012) 439-451.
- Wulf, M. en P. Grönholm**, 'Generating meaning across generations: the role of historians in the codification of history in Soviet and post-Soviet Estonia', *Journal of Baltic studies* 41:3 (2010) 351-382.